

चांगुलपणाची चळवळ

दिवाळी २०२०

मूल्य : रु. २००/-

सर्जनशील, सकारात्मक, समावेशक प्रवास

॥ सर्वजन सुखाय सर्वजन हिताय ॥

बैंक एक... योजना अनेक..!

रूपे कार्ड

महाकनेक्ट

महामोबाइल

गृह कर्ज

वाहन कर्ज

गोड लोन

ट्रॅक्टर कर्ज

शीक कर्ज

शेती मुदत कर्ज
ट्रॅक्टर खरेदी,
ठिबक सिंचन, पॉलिहाउस
उभारणे, इ.साठी.

बैंक ऑफ महाराष्ट्र
Bank of Maharashtra

भारत सरकारचा उपक्रम

एक परिवार एक बँक

बैंक ऑफ महाराष्ट्र
आपणास आपल्या कार्डचा तपशील, सीव्हीव्ही नंबर
आणि वैयक्तिक माहिती कधीही विचारत नाही.

Terms & Conditions apply

With Best Compliments !

Estd. 1999 | Suryadatta Education Foundation's

SURYADATTA® GROUP OF INSTITUTES, PUNE

ISO 9001 : 2015 Certified Institutes & Accredited by NVT-QC, ANAB & IAF

Scholarship for Meritorious Students | **ADMISSION OPEN (FEW SEATS AVAILABLE)** | Environment Friendly & Hygienic Campus

OFFERS MULTIPLE CAREER / JOB ORIENTED COURSES IN EMERGING SECTORS

SURYADATTA INTERNATIONAL INSTITUTE OF CYBER SECURITY (SIICS)
 Affiliated to Savitribai Phule Pune University (SPPU)
www.siics.org

B.Sc. Cyber & Digital Science
 Unique Program Launched First time in India
 ☎ : 8669602057 / 7756851918 / 9763266829

1 → Opportunity to pursue Professional Certifications for Career Advancement
 → Live Projects with Practising Cyber experts
 → Cyber & Digital Forensic Awareness Initiatives
 → Minimum 20 Workshop / Seminar by the subject experts
 → Visit to Forensic Lab, Policy Makers Office etc.

SURYADATTA INSTITUTE OF VOCATIONAL & ADVANCED STUDIES (SIVAS)
 UGC / Globally Recognized Courses
www.sgisivas.org

Diploma (1 yr) in
 ▶ Hotel Management @ SSIHM
 ▶ Fashion Design @ SIFD
 ▶ Interior Design @ SID
 ▶ Event Management @ SIMCEM

Advanced Diploma (2 yrs) in
 ▶ Hotel Management @ SSIHM
 ▶ Fashion Design @ SIFD
 ▶ Interior Design @ SID
 ▶ Event Management @ SIMCEM

→ Students can pursue Bachelors Degree from UGC / Globally recognized University

Animation
 ▶ B.Sc.MGA (Media Graphics & Animation) @ SIGMA
 ☎ : 020-24330435, 8956932405, 8956932415, 9763266829

SURYADATTA COLLEGE OF MANAGEMENT, INFORMATION RESEARCH AND TECHNOLOGY (SCMIRT)
 Affiliated to Savitribai Phule Pune University (SPPU)
www.scmirt.org

Management, Commerce & Information Technology
 ▶ BBA ▶ BBA-IB ▶ BBA-CA
 ▶ B.Sc.CS ▶ M.Sc.CS ▶ B.Sc. Animation
 ▶ B.Com ▶ M.Com

☎ : 8956932419, 8669602053
 → Placement assistance since inception
 → Opportunity to Learn Foreign Languages
 → With 7 Value Added Certifications Per Year

SURYADATTA INSTITUTE OF MANAGEMENT AND MASS COMMUNICATION (SIMMC)
 NAAC Accredited, Affiliated to Savitribai Phule Pune University (SPPU). Approved by AICTE Recognized by Ministry of HRD, Govt. of India,
www.simmc.org SIMMC DTE CODE : 6547

▶ MBA (Master in Business Administration)
 → With 25 Value Added Certification including IIMBx, Bada Business, TCSion and more...

SURYADATTA INSTITUTE OF BUSINESS MANAGEMENT AND TECHNOLOGY (SIBMT)
 Affiliated to Savitribai Phule Pune University (SPPU). Approved by AICTE Recognized by Ministry of HRD, Govt. of India,
www.sibmt.org SIBMT DTE CODE : 6548

▶ MBA (Master in Business Administration)
 → With 25 Value Added Certification including IIMBx, Bada Business, TCSion and more...

PUNE INSTITUTE OF APPLIED TECHNOLOGY (PIAT)
 Approved by Maharashtra State Board of Technical Education
www.sgispiat.org

Interior Design
 ▶ DIDD (Diploma in Interior Design & Decoration) - 2 years
 ☎ : 8956932416, 8956932415

KEY HIGHLIGHTS OF ABOVE COURSES
 → Earn while you Learn for Practical Exposure & Skill Development
 → Learning through Latest Software & Projects
 → Extensive Industry Interaction
 → With 7 Value Added Certifications Per Year

SURYADATTA COLLEGE OF HOSPITALITY MANAGEMENT AND TRAVEL TOURISM (SCHMTT)
 Affiliated to Savitribai Phule Pune University (SPPU)
www.schmtt.org

Hotel Management
 ▶ B.Sc.HS (Hospitality Studies)
 ☎ : 8956932408, 9112297606
 → Commendable National and International Placement in 5 & 7 star Hotels
 → With 7 Value Added Certifications Per Year

SURYADATTA RESEARCH CENTRE (SRC)
 Affiliated to Savitribai Phule Pune University (SPPU)
 ▶ Ph.D. in Management (Doctoral Research) @ SIMMC / SIBMT
 ☎ : 8956932418, 9112297607

SURYADATTA INSTITUTE OF FASHION TECHNOLOGY (SIFT)
 Affiliated to Savitribai Phule Pune University (SPPU)
www.sgisift.org

Fashion Design
 ▶ B.Sc.FD (Fashion Design)
 ☎ : 8956943824, 8956932405
 → Practical Exposure through Events and Fashion Shows
 → With 7 Value Added Certifications Per Year

SURYADATTA INSTITUTE OF MANAGEMENT AND MASS COMMUNICATION PGDM
 Approved by AICTE Recognized by Ministry of HRD, Govt. of India
www.simmcpgdm.org

▶ PGDM (Post Graduate Diploma in Management) with New Age Specializations
 → With 50 Value Added Certification including Harvard (HBS online), IIMBx, Bada Business & more
 ☎ : 8956932418, 9112297607

COMMENDABLE PLACEMENTS
 Multiple Placement Opportunities in Leading National & Multinational Companies for details visit website

STRONG INDUSTRY CONNECT
 Round the year seminars, guest lectures, Industry visits, live projects & Internships through strong industry connect

STATE-OF-THE-ART INFRASTRUCTURE
 Digital & Smart Campus, Blended Learning Eco System Yoga & Meditation Hall & Gymnasium, Well Stocked Library

60,000+ Students & Alumni (Suryans) from India & Abroad | www.suryadatta.org | Follow us on :

Celebrating 21 Glorious years of Academic Excellence For Career Guidance : 9881490036

चांगुलपणाची चळवळ

दिवाळी २०२०
मूल्य : रु. २००

संकल्पना
डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे

प्रकाशक
डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे फाउंडेशन

संपादिका
सौ. शुभांगी नितीन मुळे

संपादन सहाय्य
सौ. नीना भेडसगांवकर

कॅलिग्राफि
श्री. प्रभाकर भोसले

मुखपृष्ठ
श्री. राजेंद्र गिरधारी

मांडणी / सजावट / छपाई
अमोघ आर्टस्,
शनिवार पेठ, पुणे ३०.

अंकातील लेखकांनी मांडलेली लेखने,
उद्धृते यांच्या मतांशी संपादक
सहमत असतीलच असे नाही.

अ.नु.क्र.म.णि.का

चांगुलपणाची दिवाळी	५
ज्ञानेश्वर मुळे संस्थापक संकल्पक, चांगुलपणाची चळवळ (राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाचे सदस्य व माजी सचिव, परराष्ट्र मंत्रालय)	
संपादकीय	९
सौ. शुभांगी नितीन मुळे	
TEN MASHELKAR MANTRAS	१३
Dr. Raghunath Mashelkar (F.R.S.) Padma Vibhushan, Padma Bhushan, Padma Shri	
प्रकाशाच्या वाटा	१९
पद्मश्री डॉ. प्रकाश आमटे	
कविता	२५
अरुणा ढेरे	
चांगुलपणाच्या चळवळीच्या तत्त्वज्ञानाची नीलप्रत!	२७
श्री. लक्ष्मीकांत देशमुख ज्येष्ठ साहित्यिक	
त्सुनामीच्या काळातली दोन गाणी	३१
कोशल श्री. इनामदार संगीतकार	
निरामय नृत्यसाधना	३५
शर्वरी जमेनीस नृत्यांगना	
आजच्या संघर्षात उद्याचे सामर्थ्य	४१
श्री. हनुमंतराव गायकवाड अध्यक्ष, व्यवस्थापकीय संचालक, भारत विकास ग्रुप	
मला भावलेला सैनिक	४५
अनुराधा प्रभुदेसाई संस्थापिका, लक्ष्य फाउंडेशन	
चांगुलपणाची कास आणि सकारात्मकतेचा आधार!	५१
शेखर गायकवाड साखर आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे	
वैद्यकीय उपचार : माणुसकीची जपणूक	५५
डॉ. चारुदत्त आपटे चेअरमन, मॅनेजिंग डायरेक्टर, डायरेक्टर ऑफ न्यूरोसर्जरी : सह्याद्री ग्रुप ऑफ हॉस्पिटल्स	
भारतीय सद्यःस्थिती : मानवीय दृष्टिकोनातून सामाजिक जागृती व वैयक्तिक कर्तव्य!	५९
ज्ञानेश्वर मुळे सदस्य, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग	

मला उलगडलेले जीवनाचं सौंदर्य	६७
सौ. निशिगंधा वाड अभिनेत्री व समाजसेविका	
LAUGHTER — A BOON TO MANKIND	७१
Dr. Madan Kataria Founder Of Laughter Yoga Movement	
भाषावैविध्याची हिताची गोष्ट	७५
वर्षा गजेंद्रगडकर पर्यावरण अभ्यासक	
मानसिक आरोग्य आणि आप	७९
डॉ. आनंद नाडकर्णी मनोविकार तज्ज्ञ	
चांगुलपणाची चळवळ आणि मी	८५
दीपा देशमुख लेखिका	
आयुष्याचे प्रयोजन हीच कार्याची प्रेरणा	९५
डॉ. शमसुद्दीन तांबोळी अध्यक्ष - मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ	
पाच पैशांच्या गोळ्या!	९९
राजीव खांडेकर एबीपी माझा (वरिष्ठ कार्यकारी संपादक)	
सामाजिक चांगुलपणाची रोटरीद्वारे जपणूक... ..	१०३
रोटेरियन रश्मी कुलकर्णी डिस्ट्रिक्ट गव्हर्नर, डिस्ट्रिक्ट ३१३१	
हवा प्रतिसाद... ..	१०९
नीना भेडसगावकर लेखिका व समाजसेविका	
चांगुलपणाची सामाजिक बांधीलकी!	११५
अश्विनी रणजीत दरेकर चित्रपट निर्माती, सामाजिक कार्यकर्ती	
निर्मिती एका नवसाम्राज्याची	११९
श्री. श्रीकांत शंकरराव बडवे व्यवस्थापकीय संचालक - बडवे ग्रुप ऑफ इंडस्ट्रिज	
देशांना जोडणारा चांगुलपणाच्या चळवळीतील एक प्रवासी... ..	१२३
संदीप वासलेकर	
चांगुलपणाचा शोध	१२७
फा. फ्रान्सिस दिब्रिटो अध्यक्ष : ९३ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन	
सामर्थ्य आहे चळवळीचे... ..	१३६

साजरा करा,
'उत्सवी' आनंद!

—•—
🪔 दिवाळीच्या हार्दिक शुभेच्छा! 🪔

टोल फ्री नं: १८०० २३३ ५००५ (सकाळी ११ - संध्याकाळी ७) www.pngjewellers.com भारत | अमेरिका | दुबई

चांगुलपणाची दिवाळी!

सं वेदनशील रसिक वाचक व जगभर पसरलेल्या मित्रांनो! हा चांगुलपणाचा आगळावेगळा प्रथम दिवाळी अंक! चांगुलपणावर विश्वास ठेवणाऱ्या, काहीतरी चांगलं झालं पाहिजे असं वाटणाऱ्या आणि त्याहीपेक्षा सतत काहीतरी चांगलं कार्य करत राहणाऱ्या प्रत्येकासाठी हा अंक आहे.

सर्वप्रथम तुम्हा सर्वांना दिवाळीच्या शुभेच्छा. दिवाळी हा भारतीयांचा सर्वांत महत्त्वाचा उत्सव असला तरी आता तो संपूर्ण विश्वाचा सण झाला आहे. भारताशिवाय गयाना, फिजी, मलेशिया, नेपाळ, मॉरिशस, म्यानमार, सिंगापूर, श्रीलंका, त्रिनिदाद अँड टोबॅगो, इंग्लंड, इंडोनेशिया, जपान, थायलँड इत्यादी देशांमध्ये दिवाळी मोठ्या प्रमाणात साजरी केली जाते. अमेरिकेतही अभिनव पद्धतीने व्हाइट हाउसमध्ये दिवाळी साजरी केली जाते. दिवाळी न्यूयॉर्कच्या टाइम्स स्क्वेअरमध्ये भव्य प्रमाणात साजरी व्हावी यासाठी मी स्वतः कॉन्सुल जनरल असताना प्रयत्न केले. आता दरवर्षी अतिभव्य प्रमाणात तिथे

डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे

संस्थापक संकल्पक, चांगुलपणाची चळवळ
(राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाचे सदस्य
व माजी सचिव, परराष्ट्र मंत्रालय)

दिवाळी साजरी होते. शिवाय अमेरिकन पोस्टाने दिवाळी तिकीट जारी करावं यासाठीच्या अभियानाची मी स्वतः कॉन्सुलेटमध्ये सुरुवात केली. इतकंच नव्हे तर या अभियानासाठी अमेरिकेच्या संसद (काँग्रेस) सदस्य कॅरोलिन मलोनी यांच्या विनंतीवरून चार ओळींची दिवाळी तिकिटावर कविताही केली. तिचा समावेश या विषयावरची कविता म्हणून अमेरिकेच्या काँग्रेसच्या ठरावामध्ये सामील आहे. मी न्यूयॉर्क सोडल्यानंतर काही महिन्यांनी ते तिकीट जारी झालं. असो.

दिवाळी येईल. कोविडच्या काहीशा गडद छायेमध्येही सर्वत्र दिवे लागतील. प्रकाशाचं गीत गायलं जाईल. प्रत्येक दिवसाच्या पौराणिक कथा, दंतकथा सांगितल्या जातील. देव-

देवतांची पूजा, आरती केल्या जातील आणि मग सालाबादप्रमाणे ही दिवाळीसुद्धा इतिहासजमा होईल.

पण दिवाळीने मागे सोडलेलं जग कसं असेल? ते जग जिथे आपण सगळे हिमतीने जगणार आहोत, त्यातील समग्र प्रश्न 'आ' वासून आपल्याकडे पाहणार आहेत. कोरोनाच्या आगमनामुळे लाखो लोकांसाठी या प्रश्नांनी अधिकच उग्र स्वरूप धारण केलं आहे.

जगभर ७० कोटींच्या आसपास लोक दारिद्र्य रेषेच्या खालचे म्हणजे साधारणपणे दररोज रुपये १५० पेक्षा कमी पैसे कमावतात. जगभर ८० कोटी लोक दोन वेळचं जेवण व्यवस्थित घेऊ शकत नाहीत, तसंच जगभरातील १६० कोटी लोकांकडे राहण्यायोग्य छप्पर नाही. बलात्कारांची संख्या एका अभ्यासानुसार वार्षिक अडीच लाखांपेक्षा अधिक आहे. प्रत्यक्षात ही संख्या खूप मोठी असण्याची शक्यता आहे. जगभर दरवर्षी साधारण आठ लाख लोक आत्महत्या करतात, तर चार लाख लोकांचा खून होतो. साधारण १७० कोटी बालकांचं कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे शोषण होतं. यात मी आपल्या देशाची आकडेवारी दिली नाही याचं कारण आता या तथाकथित वैश्विक खेड्यात सगळ्यांनाच आपण कशा प्रकारच्या जगात जगत आहोत हे समजणं गरजेचं आहे. शिवाय, पर्यावरणाच्या संतुलनावर होत असलेले आघात कल्पनेपलीकडचे आहेत. पाणी, नद्या, अवकाश, जमीन आणि तापमान ही पंचतत्त्वे मानवी बेजबाबदारपणाच्या कडेलेटाची प्रतीक झाली आहेत.

भारतातही ही स्थिती वेगळी नाही. विषमता, गरिबी, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, दलित, स्त्रिया यांच्यावरील अत्याचार, आदिवासींची चाललेली वंचना, शिवाय वेश्याव्यवसायातील व्यक्ती, कैदी, दिव्यांग, ट्रान्सजेंडर व भटक्या जातीच्या लोकांच्या समस्या उग्र आहेत. अशा वातावरणात आपली उद्याची पिढी जन्माला येणार आहे. भारतात आपली आकांक्षा आत्मनिर्भर व्हायची आहे. शिवाय विश्वगुरू बनणं आपलं ध्येय आहे. पण त्यासाठी प्रचंड परिवर्तनाची

जनतेने ठरवलं तर हे बदलू शकतं.

'चांगुलपणाच्या चळवळीतून'. सध्या अनेक व्यक्ती व संस्था आपापल्या परीने चांगलं काम करीत आहेत. गरज आहे या सर्वांना मदत करण्याची, सशक्त करण्याची, त्यांचं मनोबल वाढवण्याची. समाजातल्या विविध घटकांत वाढलेला विसंवाद कमी करणं आणि विश्वास व सहकार्याच्या भावना वृद्धिंगत व्हाव्यात यासाठी प्रयत्न करणं हा या चळवळीचा हेतू आहे.

अगणित विधायक कामं हाती घेतली आहेत. पूरग्रस्त गावांना दत्तक घेऊन पुनर्वसन करणं, गावकऱ्यांना आपत्ती निवारण्याचं प्रशिक्षण, स्त्रियांना सक्षम करण्यासाठी स्वयंरोजगार व उद्योजकतेचे प्रकल्प, कोविड काळात स्थलांतरित मजुरांना आसरा, अन्न, धान्य पुरवठा, औषधांची व मास्क, ग्लोव्हज व पीपीई किट्स यांची देणगी. याबरोबरच दररोज एक याप्रमाणे सतत १७० दिवस चालू असलेला व पुढे ३६५ दिवसांपर्यंत चालणारा विक्रमी वेबिनार वाग्यज्ञ हे त्यातले काही उपक्रम आहेत.

या चळवळीचं वैशिष्ट्य म्हणजे ही सर्वसमावेशक व बहुआयामी तर आहेच, पण आज देशात सुरू असलेल्या सर्व विधायक चळवळींचा

गरज आहे. हे परिवर्तन कसं येणार व कोण आणणार?

परिवर्तनाची दोन माध्यमं आहेत. पहिलं शासन. महत्त्वाचं माध्यम. लोकशाहीत जनतेच्या मर्जीचं प्रशासन असतं. त्यामुळे समाजाला पुढे नेण्यासाठीचं नेतृत्व प्रशासनालाच करावं लागतं. दुसरं माध्यम स्वतः जनता. जनतेची जबाबदारी चांगलं नेतृत्व निवडण्याची आणि स्वतःची कर्तव्यं पार पाडण्याची. प्रत्यक्षात मात्र ही दोन्ही माध्यमं परिवर्तन आणून संविधानात सांगितलेल्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय देण्यात पूर्णपणे यशस्वी झालेली दिसत नाहीत. थोडक्यात, दूरदृष्टीचा अभाव असलेलं प्रशासन आणि आपली जबाबदारी मनापासून पार पाडण्यात कुचराई करणारी जनता म्हणजेच 'आपण या देशाचे सार्वभौम नागरिक'. दोघंही आजच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय अवस्थेला जबाबदार आहेत.

पण जनतेने ठरवलं तर हे बदलू शकतं. 'चांगुलपणाच्या चळवळीतून'. सध्या अनेक व्यक्ती व संस्था आपापल्या परीने चांगलं काम करीत आहेत. गरज आहे या सर्वांना मदत करण्याची, सशक्त करण्याची, त्यांचं मनोबल वाढवण्याची. समाजातल्या विविध घटकांत वाढलेला विसंवाद कमी करणं आणि विश्वास व सहकार्याच्या भावना वृद्धिंगत व्हाव्यात यासाठी प्रयत्न करणं हा या चळवळीचा हेतू आहे. प्रत्येक व्यक्तीत अंगभूत चांगुलपणा असतो, फक्त त्याला वाव देणारं पर्यावरण तयार केलं पाहिजे या श्रद्धेवर ही चळवळ उभी आहे.

या चळवळीद्वारे अनेक संलग्न संस्थांच्या सहकार्याने

आदर करणारी व त्यांना सामावून घेणारी आहे. संविधानाच्या चौकटीत एक आदर्श देशाची संकल्पना अध्याहृत आहे. ती साकार करू पाहणारी ही चळवळ! 'सकारात्मकता, सृजनशीलता, समानुभूती' हे शब्द चळवळीला सार्थक ठरवतात. आता जिल्हावार समूह विधायक कामात गुंतलेले आहेत. थोडक्यात, एका नव्या सहिष्णू, गतिशील व संवेदनापूर्ण समाजाकडे नेणाऱ्या चळवळीचा प्रारंभ झाला आहे. आपल्या सर्वांत विशाल लोकशाहीला आपण सर्वांत आदर्श लोकशाही बनवू या. शुभस्य शीघ्रम्।

'सर्वजन हिताय सर्वजन सुखाय' हे ब्रीदवाक्य असणारी ही चळवळ दिग्गजांच्या विचारांची मेजवानी घेऊन आलेली आहे. ती गोड मानून घ्या. एका नव्या पर्वाची, वर्षाची सुरुवात म्हणजे दीपावली.

या अंकाला दिग्गज व्यक्तींनी कल्पनेपलीकडची उत्तम साथ दिली. मी कृतज्ञ आहे.

या अंकाला तुम्हा सर्वांपर्यंत पोहोचवणाऱ्या चांगुलपणाच्या चमूला माझे धन्यवाद. अगदी अल्प वेळात लेखांचं संकलन करून अंक तयार करण्यात संपादक शुभांगी मुळे यशस्वी झाल्या. त्यांचे विशेष आभार.

चला तर, चांगुलपणाचा आस्वाद घेऊ या... नव्या जगाची सुरुवात स्वतःच्या चांगुलपणातूनच होते, नाही का?

दीपावलीच्या मनःपूर्वक शुभेच्छा!

चांगुलपणाचे स्मरण

संवेदनात्मक

एकात्मक

सृजनात्मक

सृजनशील प्रकाश

समूहात्मक

रचनात्मक

सकारात्मक

निसर्गात्मक

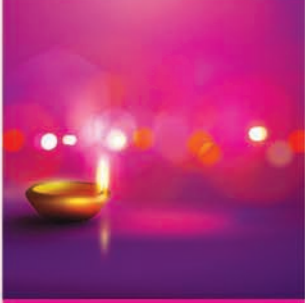
चांगुलपणाची चळवळ

उज्वल भविष्याकडे वाटचाल...

संपादकीय

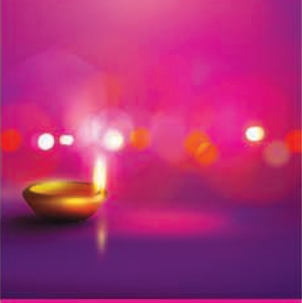

आली माझ्या घरी ही दिवाळी, सप्तरंगात न्हाऊन आली. नवी उमेद, नवी आशा, आकांक्षा घेऊन आली ही दिवाळी. महत्त्वाचं म्हणजे चांगुलपणाचे सप्तरंग घेऊन आली ही दिवाळी.

सकारात्मक, रचनात्मक, सृजनात्मक, समूहात्मक, संवेदनात्मक, एकात्मक, निसर्गात्मक अशा चांगुलपणाच्या विविध रंगांशी एकरूप होऊन आपलं मन उजळून टाकायला आली ही दिवाळी. सगळ्या सणांमध्ये दिवाळी ह्या सणाला विशेष महत्त्व आहे. दिव्यांचा हा सण खरोखरच आयुष्य उजळून टाकणारा सण. दिव्यांचा देदीप्यमान प्रकाश आणि जोडीला आपल्या मनातल्या चांगुलपणाची ऊर्जा! ह्यामुळे ही दिवाळी कायमच आपल्या मनात घर करून राहिल!

यावर्षी कोरोनाचं संकट आपल्या सगळ्यांवर आलं. संपूर्ण जग निराशेच्या गर्तेत गेलं होतं. अनेक बऱ्यावाईट घटनांना आपल्याला सामोरं जावं लागलं. ह्या लॉकडाउनच्या काळात आपण सर्वजण एका वेगळ्याच अनुभवातून गेलो. अनेक आव्हानांना जरी तोंड द्यावं लागलं तरीसुद्धा नवनवीन गोष्टी शिकलो, घरच्यांच्या सोबत छान वेळ घालवू शकलो, ऑनलाइन तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर कसा करायचा ते शिकलो. आणि निसर्गाचा समतोल राखणं किती महत्त्वाचं आहे हेदेखील आपल्या लक्षात आलं. आर्थिक दृष्ट्या अनेक समस्यांना आपल्याला तोंड द्यावं लागतंय. पण प्रतिकूल परिस्थितीला धैर्याने तोंड देत-देत आपण जीवन जगण्याचा अर्थ शिकलो. कोरोनाच्या बिकट परिस्थितीने आपल्याला खूप काही शिकवलं. आणि आता आपण नव्या सामर्थ्याने जीवनात पुढे जायला सज्ज आहोत. नवं सामर्थ्य, नवी ताकद आपल्याला मिळते ती आपल्या सकारात्मक विचारांनी, उत्तुंग ध्येयांनी, परस्पर

सहकार्यांच्या भावनेनी, चांगल्या आचारांनी आणि म्हणूनच आम्ही संकल्प केला या चांगुलपणाच्या चळवळीचा आणि ठरवलं की जाणून घेऊया समाजातील उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वांचा प्रेरणादायी जीवनप्रवास त्यांचे विचार आणि पोहचवू वाचकांपर्यंत दिवाळी अंकाच्या माध्यमातून.

चांगुलपणाची चळवळ ही संकल्पना आहे परराष्ट्र खात्याचे निवृत्त सचिव आणि राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाचे सदस्य डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे यांची. ही चांगुलपणाची चळवळ केवळ राज्यव्यापीच नाही तर ती देशव्यापी आहे आणि पुढे जाऊन विश्वव्यापी करण्याचा डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे यांचा मानस आहे. मी हे माझं भाग्य समजते की ह्या विश्वव्यापी चळवळीचा मी एक छोटासा भाग आहे. आणि ह्या नात्याने व डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे सरांच्या मार्गदर्शनाखाली मी या दिवाळी अंकाच्या निमित्ताने आपल्या देशातल्या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वांचे विचार, त्यांचा जीवनप्रवास वाचकांसमोर आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

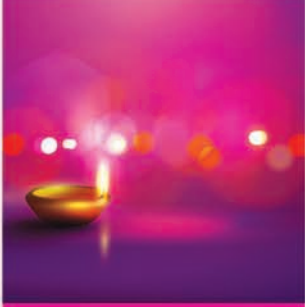
डॉक्टर रघुनाथ माशेलकर, डॉक्टर प्रकाश आमटे, डॉ. आनंद नाडकर्णी यांच्यापासून ते प्रसिद्ध उद्योजक हनुमंतराव गायकवाड, श्रीकांत बडवे तसेच साहित्यिक फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो व लक्ष्मीकांत देशमुख, लेखिका दीपा देशमुख, लेखिका वर्षा गजेंद्रगाडकर, लक्ष्य फाउंडेशनच्या अनुराधा प्रभुदेसाई, ए.बी.पी माझाचे राजीव खांडेकर, अभिनेत्री निशिगंधा वाड, संगीतकार कौशल इनामदार, नृत्यांगना शर्वरी जमेनीस, चित्रपट निर्माती अश्विनी दरेकर, वैद्यकीय क्षेत्रातील डॉ. चारूदत्त आपटे, प्रशासकीय सेवेतील अधिकारी शेखर गायकवाड, स्ट्रॅटिजिक फोरसाइट ग्रुपचे अध्यक्ष संदीप वासलेकर, मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे अध्यक्ष शमसुद्दीन तांबोळी, लाफ्टर योगा गुरू डॉ. मदन कटारिया, रोटरी डिस्ट्रिक्ट ३१३१ च्या डिस्ट्रिक्ट गव्हर्नर रश्मी कुलकर्णी अशा अनेक उत्तुंग, आदर्श व्यक्तिमत्त्वांशी मला खूप चांगल्या पद्धतीने संवाद साधता आला. त्यांचा जीवनप्रवास, त्यांचे विचार, त्यांचा जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन आणि त्यांचे चांगुलपणाबद्दलचे विचार अशा अनेक गोष्टी मला अगदी जवळून कळल्या. बऱ्याच जणांनी लिखित स्वरूपात आपली मनोगत व्यक्त केली, काही जणांनी मुलाखतीच्या स्वरूपात आपली माहिती व विचार व्यक्त केले. त्यांचे नंतर आम्ही शब्दांकन केले.

या दिग्गजांबरोबरचा सुसंवाद म्हणजे माझ्यासाठी अनमोल क्षणच होते. सुप्रसिद्ध साहित्यिक लक्ष्मीकांत देशमुख यांचं मला विशेष मार्गदर्शन लाभलं ज्यामुळे मला हे दिवाळी अंकाचं काम करायला अधिक बळ मिळालं. कवयित्री अरुणाताई ढेरे ह्यांच्या कविता आणि त्यांचं मिळालेलं प्रोत्साहन हेदेखील खूप मोलाचं आहे. लेखिका नीना भेडसगावकर यांनी शब्दांकन व संपादन सहाय्य या नात्याने मला खूप मोलाची साथ दिली ज्यायोगे हा प्रवास सुखकर ठरला. माझे सासरे डॉक्टर जयंत मल्हार मुळे, माझी आई सुषमा चिंचाळकर, माझे यजमान नितीन मुळे या सर्वांची वेळोवेळी आवश्यक अशी साथ मिळाली म्हणून मी ही जबाबदारी पेलू शकले. तसेच आमचे स्नेही राज देशमुख, अश्विनी दरेकर, सचिन इटकर, अतुल आशर, नागपूरचे विकास रानडे आणि भोपाळचे अविनाश बनसोडे ह्यांचं विशेष सहकार्य लाभलं त्याबद्दल त्यांचे मनापासून आभार. त्याचप्रमाणे सायली तनपुरे, धनंजय भावलेकर, प्रतिमा हर्डीकर यांचीदेखील मोलाची साथ लाभली.

सर्व जाहिरातदारांनी आमच्या विनंतीला मान देऊन उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिला आणि

त्यामुळे आम्हाला काम करण्यास हरूप आला. सर्व जाहिरातदारांचे मनापासून आभार.

चांगुलपणाच्या चळवळीअंतर्गत डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे सरांच्या मार्गदर्शनाखाली कार्यरत असलेला आमचा देशभर पसरलेला एक परिवार आहे. आणि ह्या परिवारातील सर्व सदस्यांची मला कायमच साथ असते. त्यामुळे मी त्यांचीदेखील ऋणी आहे.

अमोघ आटर्सचे श्री. हरीश घाटपांडे यांनीदेखील वेळोवेळी सुसंवाद साधून, उत्तम गोष्टी सुचवून हा दिवाळी अंक जास्तीत जास्त आकर्षक, सुशोभित, वाचनीय होईल यासाठी योग्य ते मार्गदर्शन केलं.

डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे सरांनी माझ्यावर जो विश्वास दाखवला, योग्य ते मार्गदर्शन केलं आणि स्वतंत्रपणे काम करण्याची संधी दिली त्याबद्दल मी त्यांना विनम्र अभिवादन करते. त्यांच्या सकारात्मक दृष्टिकोनामुळे आणि प्रोत्साहनामुळे मी अधिक उत्साहाने, नाविन्यपूर्ण करण्याच्या जिद्दीने हे कार्य प्रभावीपणे करण्याचा प्रयत्न करू शकले. संपादक या नात्याने माझा हा प्रवास खूप आनंददायी, सकारात्मक, उत्साहवर्धक ठरला. चांगुलपणाची व्याप्ती किती आहे आणि आपलं जीवन कसं समृद्ध होऊ शकतं याचा आढावा घेणारा हा माझा प्रवास ठरला.

त्यामुळे चांगुलपणाच्या चळवळीची ओळख म्हणून मला असं निवेदन करावंसं वाटतं की चांगुलपणाची चळवळ ही एक बहुआयामी, सर्वस्पर्शी, सर्वांकश परिवर्तनाची चळवळ आहे.

माणसाला मिळालेलं जीवन खूप सुंदर आहे, अनमोल आहे. उगवत्या दिवसाचं सौंदर्य, पक्ष्यांचा चिवचिवाट, टवटवीत फुलं, आजूबाजूला असलेली आपली मायेची माणसं, आपलं कार्यकर्तृत्व अशा अनेकविध गोष्टी मनाला आनंद देणाऱ्या असतात. फक्त त्यासाठी लागतो तो सकारात्मक दृष्टिकोन आणि हा सकारात्मक दृष्टिकोन वाढवण्याकरिता आपल्या मनातील चांगुलपणा कायम जागृत ठेवायला हवा.

चांगुलपणा म्हणजे चांगले विचार ज्यातून घडते चांगली कृती आणि ज्यातून निर्माण होतं एक सुंदर सकारात्मक वातावरण, सुंदर नातेसंबंध. हे जे चांगले विचार आहेत त्याच्यावरचा ठाम विश्वास, श्रद्धा हेच चांगुलपणाच्या चळवळीला अभिप्रेत आहे.

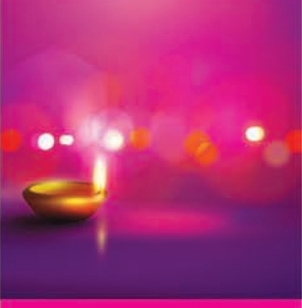
गरिबी, विषमता, भ्रष्टाचार, कुपोषण हे समाजाचे शत्रू आहेत आणि त्यांना आळा घालण्यासाठी स्वच्छता, शिस्त, परिश्रम या गोष्टी अंगीकारायला पाहिजेत जे आपल्या चांगुलपणाच्या चळवळीचे महत्वाचे घटक आहेत. या चळवळीचा प्रत्येक जण सदस्य होऊ शकतो, ह्यामध्ये प्रत्येक जण सहभागी होऊ शकतो.

त्याला पार्टी, जातपात, धर्म असं कशाचाही बंधन नाही. जगाला एका नव्या विचाराची गरज आहे आणि तो विचार चांगुलपणाची चळवळ नक्कीच देऊ शकते. डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे यांचं म्हणणं आहे की चांगले विचार असले की चांगल्या गोष्टी आपल्या हातून घडतात आणि जिथे चांगलं परिवर्तन घडतं तिथे चांगल्या-चांगल्या संस्थांच्या, समूहांचा समावेश होतो आणि अधिक प्रभावीपणे एखादं सकारात्मक कार्य घडू शकतं.

चांगुलपणा ही माणसाची मूळ प्रवृत्ती असल्यामुळे आपल्या दैनंदिन जीवनात बऱ्याच ठिकाणी, बऱ्याच प्रसंगी आपल्याला चांगुलपणा आढळून येतो. आपण बऱ्याच वेळेला म्हणतो की हा अगदी देवासारखा धावून आला आज, म्हणून सगळं ठीक झालं, नाही तर अनर्थ झाला असता!

त्यामुळे माणसांतला देव ओळखणं आणि आपल्यातलं देवत्व जागृत ठेवणं हे

एक प्रकारे चांगुलपणाच्या चळवळीचं सूत्रच म्हणायला हवं. अर्थात आपल्याला माहिती आहे की जिथे चांगुलपणा आहे तिथे वाईट प्रवृत्तीदेखील आहे. ही वाईट प्रवृत्ती कदाचित विषमतेतून, असुरक्षिततेतून, अपयशातून वाढीस लागते असं आपण घटकाभर मानूया. भ्रष्टाचार, बलात्कार, व्यसनाधीन होणं, हे सगळेच वाईट प्रवृत्तीचे मुखवटे आहेत आणि हे मुखवटे जर नष्ट करायचे असतील तर चांगुलपणाची ताकद वाढवली पाहिजे. चांगुलपणावरचा विश्वास अधिक बळकट करणं व तो जोपासणं गरजेचं आहे.

चांगुलपणाचा संस्कार घरापासून बळकट होणं गरजेचं आहे. अगदी बालवयापासूनच प्रत्येकाला वाटलं पाहिजे की मी स्वतः एक असामान्य व्यक्ती आहे, माझ्यावर प्रेम करणारे असंख्य लोक माझ्या आजूबाजूला आहेत आणि माझ्या प्रेमाची, मायेची जगाला गरज आहे. शैक्षणिक दृष्टिकोनातूनदेखील मुलाला त्याच्या आवडीच्या गोष्टी जोपासू देणं, एखादा छंद जोपासणं, मैदानी खेळ खेळणं आणि स्वतःवर प्रेम करायला शिकवणं अत्यंत गरजेचं आहे. आजच्या स्पर्धेच्या युगात मीपण, माझं अनमोल अस्तित्व विसरून चालणार नाही. माझा परिवार ही जशी माझी जबाबदारी आहे तशीच माझा समाज, त्याचं हित हीदेखील माझी जबाबदारी आहे, हे मुलांच्या मनावर बिंबवणं अत्यंत गरजेचं आहे. जसं व्यावहारिक ज्ञान गरजेचं आहे तसंच संवेदनशील मन असणंही खूप गरजेचं आहे. ज्यातून झिरपेल चांगुलपणा.

हा चांगुलपणा वृद्धिंगत होण्याकरता आपण अनेक उत्तम मार्ग अवलंबू शकतो. एखाद्या तरी सामाजिक कार्यामध्ये सक्रीय सहभाग घेणं, आठवड्यातून दोन तास अनाथाश्रमाला, वृद्धाश्रमाला भेट देणं, एखाद्या गरजू व्यक्तीची जबाबदारी स्वीकारणं, आपल्या सान्निध्यात येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला सद्भावनेची ऊर्जा देणं असे अनेक मार्ग आपण अवलंबू शकतो.

सकारात्मक, रचनात्मक, प्रतिभासंपन्न कार्य म्हणजेच खऱ्या अर्थाने चांगुलपणाचा चेहरामोहरा होय. चांगुलपणाची चळवळ म्हणजे वाईटाचा धक्कार, वाईट गोष्टींचा नायनाट करणं होय.

चांगुल्या विचारांचा, रचनात्मक कृतींचा योग्य वापर करा, एकत्र या आणि एकजुटीने विविध क्षेत्रांत सकारात्मक कार्य करा. ज्यायोगे सर्वार्थाने आपल्या कुटुंबाची, समाजाची व देशाची प्रगती होईल याची डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे सरांना व आम्हा चांगुलपणाच्या चळवळीतील सर्व सदस्यांना पूर्ण खात्री आहे.

तर मंडळी आपण पारिवारिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, वैद्यकीय, राजकारण अशा विविध क्षेत्रांत चांगुलपणाच्या चळवळीतून नक्कीच सकारात्मक बदल घडवू शकतो. जर आपण भारतीय संविधानाची चौकट आणि चांगुलपणाच्या चळवळीची चौकट यांचा मेळ घातला तर सर्वार्थाने आपल्या कुटुंबाची, समाजाची व देशाची प्रगती होईल!

चला तर मग, आपण सर्वजण चांगुलपणाच्या चळवळीत सामील होऊ या आणि सुखी, आनंदी आयुष्य निर्माण करू या!

शुभांगी नितीन मुळे

संपादिका

TEN MASHELKAR MANTRAS

Dr. Raghunath Mashelkar
(F.R.S.)
Padma Vibhushan
Padma Bhushan
Padma Shri

If one closely reads the book of my life, one will find the book has ten prominent lessons. Let's call them ten Mashelkar Mantras. I will describe them here. But before doing that, let me describe a few remarkable anecdotes from my life.

There was a discussion on what is possibly the most powerful equation that was ever developed by scientists.

Someone said that it was the Newton's second law, giving the relationship between force (F), mass (m) and acceleration (a), namely, $F = ma$.

Someone else said that it is Einstein's equation linking Energy (E) to mass (m) and

the velocity of light (c), namely, $E = mc^2$.

The others came out with some other suggestions.

Then they asked me as to what I thought.

I said neither Newton nor Einstein. The most powerful equation is $E = F$.

I said E is Education and F is Future! This means education is equal to the future.

This equation is universal and eternal.

If there is no education, there is no future. No future for the individual, no future for the nation.

Well, you will say you are a scientist. And a scientist has to prove the equation that he proposes. So what is the proof that $E=F$?

In my life, the proof came on 3rd October 2011.

American Academy of Arts & Science in USA honoured the elected fellows of the academy that day by admitting them in a formal function.

This academy, which was established in 1780 by Benjamin Franklin and George Washington, has 200 plus Nobel Laureates as its fellows.

Great personalities from Winston Churchill to Charles Darwin, from Einstein to Nelson Mandela, have been elected as its fellows.

Seven Indians from India have been elected as fellows so far. Interestingly, the 6th and the 7th fellow signed in the book of the academy on that day.

Do you know who was the 6th? It was Ratan Tata, the iconic leader of the oldest and the biggest industrial enterprise in India.

Do you know who was the 7th? It was myself, Raghunath Mashelkar.

Interestingly, both of us signed on the same page one after the other. To me this is the proof of the equation $E=F$. Why is this so?

Here is the answer.

I was born in a very poor family. Life was a big struggle when my mother brought me up in Mumbai under the most adverse conditions.

Two meals a day was a challenge. I studied under street lights. Walked barefoot till I was twelve.

I stood 11th among 1,35,000 students in

the 1960 Secondary School Certificate Examination of the Maharashtra State Board.

But I decided not to study further, but work. My poor mother could not support my higher education.

But it was the scholarship of 60 Indian rupees per month, less than one US dollar per month, that Tata Trust gave me for six years. That helped me to do my higher studies.

In 1960, if somebody had said that fifty years down the line, the head of the family of Tatas who gave me that one dollar per month for my studies, and myself will sign in the same book of the American Academy of Arts and Science on the same page at the same time, I would not have believed it.

But this became possible because of the power of the equation $E=F$.

I got my future through education that the Tata scholarship made possible.

So my young friends, the very first message that I want to deliver is that education is the key to your future, which you have earned by working so hard.

It is up to you to use this key now to open so many doors of opportunity that will come your way.

So after getting access to education, the key to door of opportunity how did my own life and work shape up?

All my working life I did science. I also led science.

In all these years I have committed my life to three things — integration, innovation and inclusion.

Let me explain some of them.

The idea of integration comes to us in India from an ancient saying 'Vasudhaiva Kutumbkam'.

Vasudha means the globe. Kutumb means family.

The world is one family. So the concept of 'integration' at a global level came to us so early.

This is old Indian wisdom. But the knowledge of the power of integration

Padma Shri 1991

There is no substitute to hard work for becoming successful. I have myself worked 24x7, week after week, month after month, year after year and will do so till I take my last breath. The golden rule is the following. Work hard in silence. Let success make the noise. Like instant coffee, there is no instant success. Your overnight success is always a result of everything that you have done through that moment.

was given to me by my school teacher.

I remember going to a poor school in Mumbai. But that poor school had rich teachers – rich in values and devotion.

I remember Principal Bhave, who taught us physics.

I remember his taking us out in to the sun to demonstrate as to how to find the focal length of a convex lens.

He took a piece of paper, moved the lens till the brightest spot emerged on the paper, and told us that the distance between the paper and the lens was the focal length. But then he held the lens for some more time and the paper burnt.

For some reason, he turned to me and said, “Mashelkar, if you can focus your energies like this and not diffuse them, you can burn anything in the world. You can achieve anything in the world.” That was a wow moment in my life.

I was so impressed with the power of science that I decided to become a scientist.

But that experiment gave me the philosophy of life too; ‘focus and you will achieve’.

So my friends, my next message to you – focus and you will achieve.

I saw new meanings in that simple experiment as I grew.

What is the property of Sun rays? Sun

rays are all parallel.

And what is the property of parallel lines? They never meet.

What does the convex lens do? It makes them meet.

So I learnt about ‘convex lens leadership’.

Division on the basis of caste, race, religion, language makes us run parallel.

Disputes arise. Wars are fought. Innocents lose their lives.

But ‘convex’ lens leadership makes them meet. Leadership which brings people together, nations together. Such leaders create the vision of ‘one nation one world’ ....

What do we have today?

We see a lot of concave lens leadership.

Concave lens makes the parallel rays diverge further. Concave lens leadership divides, be it a society, a nation and even the world.

And we see its consequences everyday in our lives today.

Be it Syria, be it ISIS, or be it the general trend on the movement from globalisation back to nationalism.

So my young friends, again my simple message to you is that become a ‘convex lens’ leader.

Bring in unity in ‘diversity’.

Bring a smile on the faces of 7 billion

Padma Bhushan 2000

people, not just a few privileged ones as is the case today.

With this as the preamble, let me describe the Ten Mashelkar Mantras for you.

First, your aspirations are your possibilities, so keep your aspirations always high. Keep your eyes on the stars, and not down at your feet. We often complain about scarcity in India. But remember, the combination of scarcity and aspiration can create disruptive and game changing innovations.

Let me explain from my own learnings. When I took over as Director of National Chemical Laboratory in 1989, it was in the pre-liberalised India, which highly protected the Indian industry through huge tariff barriers. All our scientists were busy doing just import substitution by only copying foreign processes, products, etc. NCL budgets were very small. I said to my scientists, "It is not the size of the budget that matters, it is the size of the idea. Let's keep our aspirations high. Rather than just being borrower of ideas and technology from foreign companies, let's export our technology, let us license our patents to them." Everyone thought that this was impossible to achieve. However, within two years, in 1991, we were able to license three of our US patents for close to a million US dollars to a multinational company, who was a leader in the field in which we had got these patents.

This was the first ever reverse transfer of technology from an Indian national laboratory to a foreign multinational. It was sheer magic!

But who made this magic possible? The same NCL scientists who were merely copying so far. And why? Because they were fired up by the high aspiration of moving from copying to creating – from importing to exporting, from merely doing something that was first to India to doing something that was first to the world.

Second, you can do anything but not everything. So focus. I learnt the importance of focus early in my life. And I have already told you the story above.

Third, perseverance always pays. It is always too early to quit. Winners never quit and quitters never win. As Dr. Kalam had said, let the problems not defeat you – you should defeat the problems.

Michael Jordon, the legendary basketball player has said 'I've missed more than 9,000 shots in my career. I've failed over and over and over again in my life. And that is why I succeed'.

So my friends, look at the word FAIL differently. FAIL is First Attempt in Learning. As long as you keep on learning from the errors you have done and not repeat them, you will ultimately win.

Fourth, be always a part of a solution, never a part of the problem. If you can't find the way, create a new way. Don't just knock on doors of opportunity. Create your own doors.

Let me again explain through my own experience. I returned to India in 1976. I needed sophisticated imported equipment to carry on my research in the field of rheology, in which I was researching abroad. There was acute shortage of foreign exchange in India. DGTD clearance, not manufactured in India certificates were needed for importing any equipment. In my case, I was told it would

take two years.

So I opened my own new door of opportunity, which did not require any equipment. I got into the field of mathematical modelling and simulation. We were so successful that within a short time, I got the S.S. Bhatnagar Prize, one of the highest scientific awards in the country. Just imagine what would have happened if I had just waited for that door of opportunity to open which required foreign equipment!

Padma Vibhushan 2014

Fifth, there is no substitute to hard work for becoming successful. I have myself worked 24x7, week after week, month after month, year after year and will do so till I take my last breath. The golden rule is the following. Work hard in silence. Let success make the noise. Like instant coffee, there is no instant success. Your overnight success is always a result of everything that you have done through that moment. If you really look closely, most overnight success took a long time, as Steve Jobs famously said.

Sixth, again about success. Please remember that success is no accident. It is hard work, perseverance, learning, studying, sacrifice, and most of all, love of what you are doing, as the legendary footballer Pele, who reached an ultimate pinnacle of success in life, had said.

Seventh, always be innovative. Remember, innovator is one who sees what everyone else sees, but thinks of what none else thinks. Indeed, if you master the art of visualising the invisible, you can make even seemingly impossible, possible.

Eighth, continue to be creative. It does not get exhausted. The more you use creativity, the more you will have it.

Ninth, when someone tells you that it can't be done, take it that it is more a reflection of his or her limitation, not yours. Remember, innovator is one, who does not know that it cannot be done.

Tenth, I strongly believe that there is no limit to human endurance and no limit to human achievement excepting the limits you put on your mind yourself. So be 'limitless'.

Let me illustrate this with some inspiring examples.

Swapna Burman is a girl with six toes in both legs but with no money for special shoes. Her father was a rickshaw puller. Her mother was working in a tea garden. She ran for India in the final event of Heptathlon in the recent Asian games with a bandaged jaw. She won a medal for India.

Arunima Sinha was a national level volleyball player. She was pushed from a running train by some robbers in 2011. As a result, one of her legs had to be amputated below the knee. She was inspired by cricketer Yuvraj Singh, who had successfully battled cancer. She said, if he can do it, I will do it too. She decided to do something special with her life. She hoisted the Indian flag on Mount Everest on 21 May 2013, just two years after she lost her leg.

My friends, that's why I say that there is no limit to human endurance and achievement, except the limit you put on yourself.

So all my best wishes to you. May you put no limits on your mind, and may you achieve limitless success in your life.

Sportsindi®

The Online Sports Hub

Our Services:

- Sports Webinar
- Sports Quiz
- Live Telecast of Sport Matches
- Interview with Sports Player
- Provide Information about Sports News

Sportsindi is a social platform that focuses on bringing sports enthusiasts together. It is a community of sport lovers that celebrates the hidden sports-spirit in every individual.

sportsindi

sports_indi

Sportsindi

sportsindi123

www.sportsindi.com

लोक बिरादरी प्रकल्प हेमलकसा

प्रकाशाच्या वाटा

आमचं बालपण चारचौघा मुलापेक्षा फार वेगळ्या पद्धतीनं गेलं. १९५१ मध्ये बाबांनी कुष्ठरोग्यांच्या आश्रमाची स्थापना केली. आज जिथं 'आनंदवन' उभं आहे, तिथं पूर्वी दगड-धोंड्यांनी भरलेलं, उजाड माळरान होतं. ताई (आई) आणि बाबांनी अहोरात्र मेहनत करून आनंदवन उभं केलं.

बाबांनी कुष्ठरोग्यांमध्ये राहून काम सुरू केल्यावर लोकांनी, नातेवाइकांनीही, आमच्याशी संबंध तोडले. त्यामुळं माझं आणि विकासचं बालपण एकाकीच गेलं. आम्ही दोघंच एकमेकांशी विटी दांडू, सूर पारंब्या असे खेळ खेळायचो. थोडं मोठं झाल्यावर रात्रीची भांडी घासायची, हे आमचं आवडतं काम असायचं. कारण मजेत भांडी घासताना एकमेकांच्या तोंडाला राख फासणं हा आमचा आवडता खेळ होता.

बाबांना जी जागा सरकारकडून आश्रमासाठी मिळाली होती, तिच्याभोवती सगळं जंगलच होतं. त्यामुळं प्राणी हे

पद्मश्री डॉ. प्रकाश आमटे

आमच्या जीवनातला अविभाज्य भाग होते. साप आणि विंचू सापडणं ही तर नेहमीचीच गोष्ट होती. कधी-कधी तर कपड्यातही विंचू सापडायचे. सापांचा तर सुळसुळाटच होता. इंगळी ही प्रचंड विषारी असते. ती चावली तर माणसाचं काही खरं नाही. मी अडीच वर्षांचा असताना अशा दोन इंगळ्या दोन हातांत घेऊन ताईला - म्हणजे आईला दाखवायला, बऱ्याच अंतरावरून आणल्या होत्या अशी आठवण ती सांगते.

लहानपण म्हटलं की, लाडकोड, आवडीनिवडी आल्याच पण ज्या वातावरणात मी आणि विकास (विकास माझा मोठा भाऊ, माझ्यापेक्षा दीड वर्षांनी मोठा) वाढलो तिथे आई-वडिलांच्या प्रेमानंच सारी भूक भागायची. खाण्यापिण्याच्या खोडी वगैरे आम्हाला लागल्या नाहीत.

आमचे सगळे नातेवाईक शहरात राहायचे. या काळात शहरात, बाहेरच्या जगात काय चाललं आहे हे आम्हाला माहीतच नव्हतं.

विकास चार-पाच वर्षांचा असेल आणि मी तीन वर्षांचा. बाबांनी विकासला वरोड्याच्या म्युनिसिपालिटीच्या शाळेत घातलं. घरात मी एकटाच म्हणून मीही शाळेत बसू लागलो. मीही शाळेत पहिलीची परीक्षा दिली. मग गुरुजींनी आम्हा दोघांनाही दुसरीत टाकलं. पुढं मग आमची दोघांची जोडी एकाच वर्गात शिकली.

त्या वेळी अकरावी मॅट्रिक होती. अकरावीपर्यंत आम्ही नेताजी विद्यालयात शिकलो.

बाबांच्या कामाचे आमच्यावर नकळत संस्कार होते. बाबा कुष्ठरोग्यांवर स्वतः उपचार करायचे. त्यांच्या जखमा बांधायचे. हे सतत बघत आल्यानं आमच्या मनात याबद्दल किळस निर्माण होऊ शकली नाही. बाबांच्या एकूणच व्यक्तिमत्त्वाचा, वागण्या-बोलण्याचा, त्यांची शिस्त, व्यवहारातला चोखपणा, कुठलंही काम करण्याची लाज न वाटणं, विचारांतला ठामपणा या गोष्टींचे संस्कार आम्हाला मिळाले. आयुष्य समाधानी करण्यासाठी ते उपयोगी पडतात हे नंतर सतत जाणवत गेलं.

इंटर सायन्सचं वर्ष, आनंदवनात एव्हाना सुरू झालेल्या 'आनंद निकेतन' मध्ये केलं. तेव्हापासून आम्ही दोघांनीही,

डॉ. प्रकाश आणि मंदाकिनी आमते

आनंदवनाला घरच्या डॉक्टरांची जरूरी आहे म्हणून डॉक्टरच व्हायचं ठरवलं होतं. त्यामुळं आम्ही दोघं अॅडमिशन घ्यायला नागपूर मेडिकल कॉलेजमध्ये गेलो, ते हाफ पॅन्ट आणि शर्ट या वेशातच. त्या वेळी अॅडमिशनची एवढी स्पर्धा नव्हती. आणि आम्हाला मिळालेले ७० टक्के मार्कही फार जणांना पडत नसत. त्यामुळं अॅडमिशन लगेच मिळाली.

एकीकडे आनंदवनात जीव गुंतलेला आणि नागपूरबद्दल काहीच आकर्षण नाही अशा ओढाताणीच्या मनःस्थितीत आम्ही मेडिकलचा अभ्यास पूर्ण केला. डॉक्टर झालो. मेडिकलची शेवटची परीक्षा देताना 'बाबांना मदत करायची' एवढाच विचार डोक्यात होता.

पण बाबांच्या डोक्यात मात्र वेगळेच विचार चालू होते. याचा अंदाज आम्हाला नंतर आला. त्याचं झालं असं की, एमबीबीएसची परीक्षा झाल्यावर नेहमीप्रमाणं घरी गेलो होतो. त्या वेळेस बाबा अचानक म्हणाले, आपण 'भामरागड'ला जाऊ या. ही गोष्ट १९७० सालची.

भामरागड हा आनंदवनापासून २७० किलोमीटरवरचा चंद्रपूर जिल्ह्यातला भाग. नंतर गडचिरोली जिल्ह्यात आला. महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश आणि मध्य प्रदेशच्या सीमेवरचा हा प्रदेश. जंगलानं पूर्णपणे व्यापलेला. माडिया गोंड जमातीच्या आदिवासींची तिथं वस्ती आहे.

भामरागडच्या या मुक्कामात आम्ही आजूबाजूच्या गावात हिंडलो. तिथं आदिवासी अगदी जरूरीपुरते कपडे घातलेले किंवा

न घातलेले. शरीरं खंगलेली. आमची गाडी गावात शिरली की, ते पळून जायचे. जनावरं माणसाला घाबरतात हे माहित होतं पण माणूसही माणसाला घाबरतो याचं नवल वाटायचं. एखादा माणूस थांबलाच आणि आपण त्याच्याशी बोलायचा प्रयत्न केला तर भाषेचा अडथळा यायचा. अशी तेव्हाच्या भामरागडची अवस्था होती.

तिथून निघताना बाबा म्हणाले, तुम्ही इथली परिस्थिती पाहिली आहे. इथं माणूस माणसाला घाबरतोय, कुपोषण आहे. या लोकांचा बाहेरच्या जगाशी काहीच संबंध नाही. आता आनंदवनाचं काम मार्गी लागलंय. तेव्हा माझी इच्छा आहे की, इथं काम करावं. बाबा तेव्हा ५६ वर्षांचे होते. मी २२ वर्षांचा होतो. सर्वसाधारण साठीला मनुष्य निवृत्त होतो. आणि आता या वयात बाबांनी हे नवं काम अंगावर घ्यायचं, तेही अशा दुर्गम भागात, हे काही बरं वाटत नव्हतं. मी चटकन त्यांना म्हणालो की या वयात जर तुम्ही हे काम सुरू करताय तर मी तुम्हाला जॉईन होईन. बाबा उघडपणे जरी काही तसं म्हणाले नसले तरी त्यांच्या मनात हेच होतं. त्यामुळं ते खूश झाले.

मीही हा निर्णय केवळ भावनेच्या भरात घेतला नव्हता. आम्ही ज्या वातावरणात वाढलो होतो, त्याचा आमच्यावर इतका प्रभाव होता की, यापेक्षा दुसरं आयुष्य हवं असं कधी वाटलंच नव्हतं. यामुळं आनंदवनात काम केलं काय किंवा भामरागडला काम केलं काय, असा स्पष्ट विचार या निर्णयामागं होता.

आमची दोघांची, माझी व विकासची, इन्टर्नशिप आनंदवनातच करायला आम्हाला परवानगी मिळून ती पूर्ण झाली. यानंतर लगेच मी भामरागडला गेलो असतो. पण तिथं हे काम करायला अजून जमीन मिळाली नव्हती. त्या वेळी वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री होते. बाबांनी त्यांना विनंती केली की भामरागड भागात काम करण्यासाठी आम्हाला जमीन मिळावी. त्यासाठी आवश्यक ती कागदपत्रंही आम्ही पाठवून दिली.

वसतिगृहातील मुली व्यायाम प्रकार करताना

नाईकांच्या सांगण्यामुळं, “आम्हाला जागा मिळणार – भामरागडजवळ हेमलकसा इथे,” असं पत्र आम्हाला आलं. आम्ही ती जागा पाहूनही आलो. पण जागा प्रत्यक्षात हातात यायला दोन वर्षं लागली.

दरम्यान वेळ घालविण्यासाठी म्हणून मी पोस्ट ग्रॅज्युएशन करायचं ठरवलं. मग मी आणि विकासं (नागपूरच्या गव्हर्मेंट कॉलेजमधली पोस्ट ग्रॅज्युएशन प्रवेशाची मुदत संपल्यामुळे) कस्तुरबा ट्रस्टच्या महात्मा गांधी मेडिकल कॉलेजमध्ये हाउस जॉब घेतला. मी सर्जरीला व विकासं मेडिसिनला.

विशेष सांगण्याची गोष्ट म्हणजे मंदाची आणि माझी ओळख इथंच झाली. तिणं अनेस्थेशियाचा अभ्यासक्रमासाठी अॅडमिशन घेतली होती. मी सर्जरी विभागात, तर ती अनेस्थेशिया विभागात. यामुळं आमची सतत भेट होणं साहजिक होतं. गंमत म्हणजे आम्ही एकाच मेडिकल कॉलेजमधून डॉक्टर झालो होतो. मंदा माझ्यापेक्षा दोन वर्षांनी मोठी. त्यामुळं मला एक वर्ष सीनिअर होती. पण आख्या मेडिकल कॉलेजमध्ये आम्ही दोघांनी एकमेकांना पाहिलंही नव्हतं!

ती दिसायला चांगली, कॉलेज क्वीनच होती. त्यामुळं तिच्याशी बोलायला, लग्न करायला खूप जण उत्सुक होते. मी

गोशाळा

मुलींचे वसतिगृह

रुग्णसेवा हिच ईश्वरसेवा

मात्र इतका नाकासमोर बघून चालणारा की, मला तिचं नावही माहीत नव्हतं. पण हाउस जॉब करताना ओळख झाली.

आणि एकत्र काम करता-करता इतर गोष्टींवरही गप्पा होऊ लागल्या. मग लक्षात आलं की आपली वेव्हलेंथ जुळतीय. थोडंसं अनरोमॅण्टिक वाटेल पण आमचे स्वभाव जुळताहेत असं पटल्यावर लग्न करण्याचा निर्णय आपोआपच झाला.

शिक्षणानंतर मी काय करणार याची मंदाला कल्पना होती. आणि माझ्याबरोबर काम करायची तिची तयारीही होती. तिचं तो भाग पाहिलेला नव्हता पण बाबांच्या कामाबद्दल तिला थोडीफार माहिती होती.

बाबांच्या कानावर हे घातल्यावर ते स्वतः तिच्याशी बोलले आणि आम्हाला म्हणाले, तुमच्या दोघांच्या मनाची तयारी असेल तर जास्त दिवस थांबू नका. परीक्षा नंतर देता येईल. आणि साध्या पद्धतीनं आनंदवनातच आई-बाबांनी आमचं लग्न केलं.

मंदाचं मला आणि सर्वांनाच कौतुक अशासाठी होतं की, आयुष्य किती खडतर असेल याची कल्पना लग्नानंतर हेमलकसाला आल्यावर तिला आली. तरीही तिचं तो निर्णय कायम ठेवला आणि निभावला. अगदी सहजतेनं आणि आनंदानं

कसलीही कुरकुर न करता. आम्हाला हेमलकसाला जागा मिळायला थोडा उशीर झाला पण त्यामुळच मंदाची आणि माझी भेट झाली व आमचं लग्न होऊ शकलं.

हेमलकसाची जागा मिळाल्यावर एम. एस. ची परीक्षा न देता मी तिथं पोहोचण्यापूर्वी बाबाही अजित मळकर्णेकर, नागेश हटकर, राज सुलाखे या कार्यकर्त्यांना घेऊन तिथं पोचले होते. मदन मचकले, दादा पांचाळ हेही तिथं आले. हे साल होतं १९७४. पाठोपाठ विलास मनोहर, गोपाळ फडणीस, शरद कुलकर्णी, मुकुंद दीक्षित, जगदीश गोडबोले आले व पाहता-पाहता एक चांगली टीम त्यातून आकाराला येत गेली.

हेमलकसाची परिस्थितीही सुरुवातीच्या आनंदवनाप्रमाणं अत्यंत प्रतिकूल. सगळीकडं दाट जंगल, झाडं एवढी मोठमोठी वाढलेली की सूर्यप्रकाशही आत यायचा नाही. आवाज फक्त वन्य प्राण्यांचे आणि दूरवरून वाहत असलेल्या नदीच्या पाण्याचे. साप, विंचू यांचं अस्तित्व पावलापावलावर होतं. हा भाग शहरापासून संपूर्ण तुटलेला. रस्ते नाहीत. आरोग्यसेवेचा प्रकल्प उभारायचा तर वीज, पाणी तर सोडाच पण झोपड्या बांधायला मोकळी जागाही नाही. आम्ही व बाबांनी आणलेल्या, आणि वर सांगितलेल्या सर्व टीमनं प्रचंड मोठी झाडं तोडून झोपड्यांपुरती जागा केली.

ज्या आदिवासींसाठी काम करायचं ते जंगलात लपून बसलेले. खूप अंगमेहनत करून, सर्वांनी एक-एक करून हळूहळू पाण्यासाठी विहिरीसारखे खडे, टॉयलेटसाठी बंदिस्त जागा अशा सोयी केल्या. झाडं तोडताना, दगड फोडताना हात भरून यायचे. बाबांनी आनंदवन उभं केलं तेव्हा आम्ही लहान होतो. पण आता, बाबांनी आणि त्यांच्या टीमनं त्या वेळी काय कष्ट केले असतील याची कल्पना आली.

आमची कामं हळूहळू आकाराला येत आहेत याची खात्री झाल्यावर बाबा आनंदवनात परत गेले. पण ते भेटायला यायचे. हेमलकसाबद्दल त्यांना आनंदवनाइतकीच आस्था असल्यामुळं ते आणि ताई आमची गैरसोय थोडी कमी व्हावी म्हणून कित्येक वस्तू व खाणं पाठवायचे.

हळूहळू थोडीफार शेती सुरू झाली. भाजीपाला, धान्य पिकायला लागलं. हे सगळं झालं पण ज्यांच्यासाठी आम्ही या जंगलात आलो ते आदिवासी आमच्या वाऱ्यालाही उभं राहत नसत. त्यांना आमची भीती वाटत असे.

आता मंदाही नोकरी सोडून तिथं आली. ती व आम्ही सगळे टीममधले लोक यांचं एक कुटुंब तयार झालं. आणि आलेल्या अडचणींवर सगळे मिळून, एकत्र चर्चा करून, मार्ग काढू लागलो. पण हेमलकसातला सुरुवातीचा काळ आमची सत्त्वपरीक्षा घेणारा होता. कोणताही संपर्क नसलेल्या या भागात येऊन राहण्याचा निर्णय आमचा आम्हीच घेतलेला असल्यानं त्याचं दुःख कुणाला नव्हतं. पण सर्वांना एकच गोष्ट खंतावत होती, ती म्हणजे हेमलकसाला येऊन एक वर्ष झालं तरी पेशंट आमच्यापर्यंत येत नव्हते. मलेरिया, सेरिब्रल मलेरिया हे इथले मुख्य आजार. त्याशिवाय झाडावरून पडून हात-पाय मोडणं, सर्पदंश, अस्वलाच्या हल्ल्यामुळं जखमी होणं ही दुखणी नित्याचीच.

हेमलकसाच्या आसपास शेकडो छोटी गावं आहेत. गावं म्हणजे छोट्या वस्त्याच, दोन-तीनशे लोकांच्या. दहा-पंधरा किलोमीटर परिघातील गावांमध्ये आम्ही जायचो. त्यांनी दवाखान्यात यावं म्हणून त्यांना समजवण्याचा प्रयत्न करायचो. पण भाषेची अडचण मोठी होती. मराठीतील एकही शब्द माडिया भाषेत नाही. ती भाषा पूर्णपणे वेगळी आहे.

माडिया गोंड जमातीचे लोक कपडे फारसे वापरत नाहीत. कमरेला जेमतेम एक फडकं. आमचे कपडे बघूनही त्यांना परकेपणा वाटत असेल म्हणून मग मी अंगात फक्त बनियन आणि हाफ पॅन्ट एवढेच कपडे घालायला सुरुवात केली.

पण या सगळ्यापेक्षा पेशंट येण्यात अडचण होती ती म्हणजे त्यांची अंधश्रद्धा. प्रत्येक गावात एक मांत्रिक असायचा. तो जडी बुटी, अंगारे-धुपारे असं काय-काय करायचा. योगायोगानं कधी पेशंट बरा व्हायचा. बऱ्याचदा नाही. पण मांत्रिकाऐवजी आमच्याकडं आलं तर दैवी कोप होईल म्हणून ते आमच्याकडं यायचे नाहीत. पण एका घटनेनं ही कोंडी फुटली. थंडीमुळं इथं लोक नेहमीच शेकोटी पेटवून तिच्या अगदी

जवळ झोपायचे. असा एक मुलगा फिट येऊन शेकोटीत पडला. तीस-चाळीस टक्के भाजला. लोकांनी पारंपरिक उपाय केले पण त्यानं फरक पडला नाही. म्हणून ते आमच्याकडे घेऊन आले. भाजल्यानंतर चार दिवसांनी मुलाला आणलं होतं. त्यामुळे त्याच्या जखमांना इन्फेक्शन होऊन त्यांत अबव्या झाल्या होत्या. या अबव्या जखमेच्या ठिकाणी चावतात आणि पेशंटचे हाल होतात. या मुलाची जखम स्वच्छ करून त्याला औषध लावलं. त्याला अँटिबायोटिक्सच्या गोळ्या दिल्या. अशा गोळ्या त्यानं यापूर्वी कधीही घेतल्या नसल्यानं या गोळ्यांचा परिणाम लवकर झाला. फिट येणं कमी व्हावं म्हणूनही त्याला गोळ्या दिल्या. तो मुलगा खडखडीत बरा झाला. तो चालतोय, नेहमीचं काम करतोय म्हटल्यावर त्यांचा विश्वास बसला. मग अजून काही जण आले. त्यांना डायरिया झाला होता. औषधानं तेही बरे झाले. असे पेशंट हळूहळू आसपासच्या पंधरा-वीस किलोमीटर अंतरावरून यायचे. एवढं अंतर हे लोक सहज चालतात.

पेशंट अगदीच वाईट परिस्थितीत असेल तर झोळीतून किंवा खात उलटी करून, त्याचं स्ट्रेचर करून आणत. काही पेशंट शंभर-दीडशे किलोमीटरवरूनही चालत यायचे. हेमलकसाच्या जंगलात प्राण्यांनी, विशेषतः अस्वलांनी माणसावर हल्ला करणं ही अगदी वारंवार घडणारी गोष्ट. माणसाकडून कळत-नकळत काही त्रास झाला तर अस्वल त्याच्यावर स्वसंरक्षणासाठी जो हल्ला करतो तो भयानक असतो. एका पंजात समोरच्याला आडवं करून ते कवटीवर हल्ला करून कवटी फोडतं. एकदा अशीच एक केस माझ्याकडं आली. अस्वलाच्या हल्ल्यात या माणसाची कवटी फुटली होती, डोळे गेले होते. तो रक्तबंबाळ झाला होता. त्याच्या चेहऱ्याचा आकारच दिसत नव्हता. माझ्याबरोबर एक शिकाऊ डॉक्टर

तरुण होता. हे सगळं बघून तो चक्कर येऊन पडला.

खरोखरच त्या माणसाचा चेहरा पाहणं हे अंगावर काटा आणणारं होतं. पण आश्चर्य म्हणजे तो माणूस पूर्ण शुद्धीवर होता. हल्ला कसा झाला हे तो सांगत होता. कवटी फुटलेली असताना, डोळे गेलेले असताना तो माणूस बोलत होता. रात्रीची वेळ, भोवती सगळा अंधार. मी अंधारात त्याच्या जखमा साफ करायला लागलो. जखमेत माती, पालापाचोळा होता. कपड्यावर सलाईन ओतून ते साफ करत गेलो. चेहरा असंख्य ठिकाणी फाटला होता. टाके घालणं गरजेचं होतं. अनेस्थेशिया वगैरे काही उपलब्ध नव्हतं. त्यामुळं भूल न देताच टाके घालावे लागणार होते. म्हणून त्याला सहन होतंय का हे बघण्यासाठी मी एक टाका घातला. तो चालेल म्हणाला. मग तबबल दीडशे टाके घालून त्याची कवटी-चेहरा शिवला. पण त्या बिचाऱ्यानं शांतपणे सगळं सहन केलं. मला प्रचंड कौतुक आणि आश्चर्य वाटलं, त्याच्या सहनशक्तीचं. एकूणच आदिवासी माणसाची सहनशक्ती पाहिल्यावर आपल्या लक्षात येतं की जगण्याच्या लढाईत या माणसांकडं आपल्यासारखे पर्याय नसतात. त्यामुळं त्यांची सहनशक्ती प्रचंड असते.

विशेष म्हणजे चार-पाच दिवसांनी तो पूर्ण बरा होऊन आपल्या पायांनी चालत गेला. मात्र अस्वलानं डोळे पूर्णच फोडून टाकल्यामुळं तो आंधळा झाला होता.

या आदिवासी लोकांचं अज्ञानामुळं, अंधश्रद्धेमुळं आणि इथली भाषा येत नसल्यामुळं खूप नुकसान होत होतं. त्यांना मोल मजुरीचे पैसे देताना मालक त्यांना फसवत.

हळूहळू आम्ही त्यांच्यासाठी शाळा सुरू केली. आम्ही त्यांची भाषा शिकलो. आदिवासींची पिळवणूक थांबवावी, त्यांना माणूस म्हणून जगता यावं, त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणावं असं बाबांच्या मनात होतं. या कामाची जबाबदारी मी घेतली आणि सर्वांनी मिळून ती पार पाडली. यात माझे कुटुंबीय, शेकडो कार्यकर्ते यांचं रात्रदिवस सहकार्य होतं. मंदासारखी पत्नी माझ्या बरोबरीनं प्रत्येक क्षणी माझ्या कामात सहभागी होती. कोणी आम्हा उभयतांना वनवासातल्या राम-सीतेची उपमा द्यायचं, पण मी तर म्हणतो की सीतेला सोनेरी हरणाच्या कातड्याचा तरी मोह झाला होता. मंदाला मात्र कसलाही मोह कधीही झाला नाही. अबोलपणे आणि खंबीरपणे ती काम करत राहिली.

१९७३ मध्ये हेमलकसा परिसरात काम सुरू केलं तेव्हा इथले माडिया गोंड आदिवासी भूक, रोगराई, अंधश्रद्धा यांच्या विळख्यात सापडलेले होते. पण सर्वांच्या सहकार्यानं आम्ही एकेक काम करत गेलो आणि त्यातून इथलं जीवन बदलत गेलं.

आता इथं आधुनिक आरोग्य सेवा उपलब्ध झाली आहे. मुलं शाळेत शिकून शहाणी होत आहेत. बाहेर जाऊन नोकऱ्या करताहेत. इथं आता शेती पिकू लागली आहे. हेमलकसाचा प्रवास अंधारातून उजेडाकडं होतोय.

श्री. ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या चांगुलपणाच्या चळवळीबद्दल मी वाचलं. मला चळवळीचं नाव खूप आवडलं. नावातच त्यांच्या कामाची ओळख होत आहे. त्यांनी चळवळीला मार्गदर्शक काही सुचवायला सांगितलं आहे.

मी असं म्हणून की, समाजात अनेक ठिकाणी आज चांगलं काम करणाऱ्या ज्या अनेक संस्था आहेत त्यांना जोडून घ्यावं.

या चळवळीनं सर्वसामान्य माणसाच्याही मनात चांगुलपणाचं बीज पेटावं, ते असं की प्रत्येकाला आपल्या वैयक्तिक सुखापलीकडं सामाजिक कामात मदत करण्याची स्फूर्ती मिळावी. प्रत्येकानं 'मी एकट्यानं करून काय होणार आहे' असा विचार न करता जे जमेल, झेपेल ते काम, अशा समाज संस्थांशी संपर्क साधून करण्याचा प्रयत्न करावा. मग ते नोकरदार स्त्री-पुरुष असतील, गृहिणी असतील, तरुण विद्यार्थी असतील, प्रत्येकानं स्वतःच्या पलीकडं जाऊन गरजूंना मदत करण्याचा प्रयत्न करावा.

आपण सहल म्हणून देशात अनेक ठिकाणी हिंडतो. पण नुसती सहल न करता आपला देश नीट काळजीपूर्वक पाहावा. त्यामुळं कशा परिस्थितीत आपले लोक राहतात, याची कल्पना येईल. शेकडो-हजारो ठिकाणं अशी असतील की जिथं माणसाच्या मदतीची गरज आहे. पैशाची मदत तर समाजकार्यात लागतेच. पण मनुष्यबळही त्याहून महत्त्वाचं आहे. आपण नुसतंच आपल्या शालेय पुस्तकात प्रार्थना वाचतो, 'भारत माझा देश आहे, सारे भारतीय माझे बांधव आहेत.' पण ही प्रार्थना प्रत्यक्षात यायला हवी. दुसरं म्हणजे आज समाजातला चंगळवाद खूप वाढला आहे. शान शौक करण्यासाठी माणूस निसर्गाचा न्हास करतो आहे. आणि त्याची शिक्षा त्याला मिळत आहे. जंगलतोड, पाण्याचा अपव्यय, गरजेपेक्षा अधिक पैसा मिळवण्याची हाव या सगळ्याला कुठंतरी आळा बसायला पाहिजे.

आपली 'चांगुलपणाची चळवळ' या सगळ्या गोष्टींसाठी लोकसहभागातून काम उभं करेल अशी माझी खात्री आहे. त्यासाठी मी या चळवळीला मनःपूर्वक शुभेच्छा देतो.

शब्दांकन : नीना भेडसगावकर

जागतिकीकरण, त्यासोबत आलेली विषमतेची दरी, रुंदावणारी भौतिक विकासाची लाट आणि या दोन्हीतून निर्माण झालेले रोजच्या जगण्यातले ताण आणि अस्वस्थता यामुळे जगभरातल्या सगळ्याच ठिकाणी असुरक्षिततेची भावना सतत गडद होत गेली आहे. अशा वेळी लहान-मोठ्या सकारात्मक, विधायक गोष्टी लोकांसमोर आणण्याचं आणि विधायक कृतींना पाठिंबा देण्याचं ज्ञानेश्वर मुळे यांचं काम मोलाचं आहे. त्यांनी सुरू केलेल्या चांगुलपणाच्या चळवळीला छोटंसं योगदान म्हणून माझ्या या पूर्वप्रकाशित कविता वाचकांसमोर ठेवते आहे.

अरुणा ढेरे

ज्येष्ठ साहित्यिक व कवयित्री

पुन्हा भरून येईल आभाळ

पुन्हा भरून येईल आभाळ
पुन्हा भुईवर शहारे उठतील
वाळलेले दिवस उडतील वाऱ्यावर
धुळीने आठवणींचे डोळे भरतील

रखरख मिटेल, तलखी निवेल शपथांचे,
वचनांचे अर्थ भीजतील
शब्दांत उतरेल कोमल काळोख
त्यात मातीच्या वासाचे ध्यास मिसळतील

दुःखाशिवाय पर्याय नाही सृजनाला
हे उमगेल, ढग काळेभोर होतील
जन्मतहानेचा पिसारा उघडून
पुन्हा मनाशी मोर येतील

- अरुणा ढेरे

वाढणारी गोष्ट

आनंदाने टाळ्या वाजवत छोटीने हाक मारली, 'ये आई ये ना! बघ ना!'
बघितली हिरव्यागार पोक्त पानांच्या कुशीत
ताजी लुसलुशीत पालवी
अगदी गुलाबी नवी
पाहिली आणि तुम्हाला म्हटले,
'हे झाडांनो, पाखरांनो, फुलांनो,
तुम्ही मला आजवर जे दिलं त्याच्या बळावरच
इथवर आले आहे
आणि कृतज्ञतेची खूण म्हणून ही लहानगी तुमच्या हवाली करते आहे
आता हिला वाढवण्याचा जिव्हाळा तुमचा
कारण म्हाताऱ्या काळाची कापरी हाक मी ऐकते आहे
आणि मिटणाऱ्या कोणत्याही गोष्टीपेक्षा
वाढणारी जिवंत गोष्ट अधिक मोलाची असते
'हे तर तुम्हीच मला समजावले आहे.'

- अरुणा ढेरे

अजून फार उशीर नाही झालेला

अजून फार उशीर नाही झालेला
 कबूल की, हवा काळवंडली आहे
 आणि नदीमधून वाहते आहे
 ते विष आहे हिरवेगार
 माती निःसत्त्व झाली आहे
 आणि पिके होताहेत रोगांच्या स्वाधीन असाहाय, निराधार

आतून पोखरलेली झाडे आहेत
 रसदार फळांची अपेक्षा कशाला?
 काळे आहे आकाश, वारेही काळे
 एक एक तारासुद्धा विझून पाषाण झालेला

कबूल की, माणसाचा सृष्टीशी संवाद
 कधीच तुटून गेलेला
 परस्परामधल्या नात्याचा प्राण
 केव्हाच उडून गेलेला

कबूल सारेपण दिसतो अजून मला
 मातीखालच्या मातीत
 असावे एखादे निरामय बीज, तसा उष्ण, सशक्त शब्द
 कवितेमध्ये थांबलेला
 म्हणून म्हणते, खरोखरच
 अजून उशीर नाही झालेला

- अरुणा ढेरे

पुन्हा पुन्हा

पुन्हा पुन्हा हृदयाला हेच सांगते मी बाई
 दुःख असते आपुले, सुख कोणाचेही नाही,
 तरी निष्ठेने करावी मनापाशी तेलवात
 दिवा लावावा दाराशी, येतो उजेड घरात

पदराने सांभाळून काळवाऱ्यातून न्यावी
 वर सारुनिया वात ज्योत अखंड ठेवावी

द्यावी उदाराला हाक साथ सदयाला द्यावी
 मैत्रभावाची ओळख उरी सांभाळून घ्यावी
 जरा स्वतःची स्वतःला खूप पटवावी खरी
 आयुष्याच्या काठी होते तेव्हा दिवाळी साजरी

- अरुणा ढेरे

नव्यानेच पुन्हा

कुणाशीच नाही माणूस म्हणून
 बांधून राहता आले आपल्याला,
 ना आभाळाशी, ना भुईशी,
 कुठेच नाही ठाम राहता आले,
 ना पडझडीतून आलेल्या बचावाच्या हाकेशी,
 ना स्वतःच्या नमनउजळ शरमेशी

एकमेकांमधून विस्तारण्याचे दिलासे विसरून गेलो
 एकेका सरत्या दिवसागणिक गळून गेलो
 पण नको आता खंतावणे मान खाली घालून ऋतुचक्र रेटणे....
 चल, आपल्या चुकांचा झडझडून झाडा देऊ
 स्वतःमधून नव्यानेच पुन्हा उगवून पाहू

तोडलेल्या पानागणिक
 मोहरण्याची कळ उठावी
 आणि गळणाऱ्या फुलामागे
 फळत्या जन्माची शपथ असावी,
 जन्ममृत्यूच्या अवकाशात तसे आपण होऊ,
 झाडासारखे, गवतासारखे सहज वाढत राहू

- अरुणा ढेरे

चांगुलपणाच्या चळवळीच्या तत्त्वज्ञानाची नीलप्रत!

श्री. लक्ष्मीकांत देशमुख
ज्येष्ठ साहित्यिक

गेलं वर्षभर मी भारतीय संविधानाचा अभ्यास करित आहे. त्यासाठी संशोधन करताना 'आंबेडकरर्स प्रीअॅम्बल' हे आकाशसिंग राठोड यांचं अलीकडेच प्रकाशित झालेलं पुस्तक वाचण्यात आलं. राठोडांनी संविधानाच्या उद्देशिकेमध्ये (प्रीअॅम्बलमध्ये) आलेला 'बंधुता' (फ्रॅटर्निटी) हा शब्द आंबेडकरांनी स्वातंत्र्य व समता अधिक सार्थक करण्यासाठी योजिला होता, असं प्रतिपादन केलं आहे. त्यासाठी त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या एका भाषणातील एका विधानाचा आधार दिला आहे. तो असा आहे,

'Without fraternity, liberty would destroy equality and equality would destroy liberty. If in democracy, liberty does not destroy equality and equality does not destroy liberty, it is because at the basis of both is fraternity. Fraternity is therefore the root of democracy.'

(बंधुतेविना स्वातंत्र्य समता नष्ट करतं आणि समता स्वातंत्र्य नष्ट करतं. लोकशाहीमध्ये स्वातंत्र्यानं समता आणि समतेनं स्वातंत्र्य नष्ट करता येत नाही. कारण या दोहोंचा पाया बंधुता आहे. म्हणून बंधुता हे लोकशाहीचं मूळ आहे.)

चांगुलपणाची अलीकडे सुरू झालेली चळवळ मूळ धरते आहे व प्रत्येक जिल्ह्यात, तालुक्यात ज्यांच्या चांगुलपणावर विश्वास आहे, अशा पाच-पन्नास कार्यकर्त्यांचा गट बांधला जातोय व त्यामार्फत समाजात काही चांगलं काम उभं राहतंय. म्हणून चांगुलपणा म्हणजे काय? त्याची व्याप्ती किती मोठी आहे? आणि जसं आंबेडकरांनी 'बंधुता' हे मूल्य भारताला संविधानाच्या उद्देशिकेद्वारे बहाल केलं, तसंच समाजमनातील विधायक सत्प्रवृत्तीवर उभी राहिलेली चळवळ जर व्यापक करायची असेल, तर चांगुलपणाची व्याख्या करित तिचं तत्त्वज्ञान सिद्ध केलं पाहिजे, आणि ते चळवळीत काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या मनांत व विचारांत रुजवले पाहिजे. मन आणि बुद्धी दोन्हीनं चांगुलपणाचं तत्त्वज्ञान कार्यकर्त्यांनी आत्मसात केलं पाहिजे, त्याचे विविध कृतिशील पैलू शोधून

त्याला कार्यक्रमाची जोड दिली पाहिजे. अशा कार्यक्रमाच्या साह्याने समाजातील गरजू लोकांपर्यंत पोहचत त्यांना दिलासा दिला पाहिजे. 'पाठीवर हात ठेवून लढ म्हण' हा आश्वासक वडीलधारा मित्रत्वाचा सखा ही जर चांगुलपणाची सुरुवात असेल, तर 'जो जे वांछिल तो ते लाहो' या पसायदानातील मागणीपर्यंत या चळवळीनं ते साकार करण्यासाठी पोचलं पाहिजे. मला मान्य आहे की, चांगुलपणाची सुरू झालेली चळवळ ही सध्या बाल्यावस्थेत आहे, त्यामुळे एवढी मोठी अपेक्षा बाळगणं जास्त होणार नाही का, असं कुणाला वाटू शकेल. पण माझा विचार हा आहे की, कोणत्याही चळवळीचं ध्येय महान, उदात्त व आकाशव्यापीच असलं पाहिजे, म्हणजे

लक्ष्मीकांत देशमुख व कुमार केतकर वाशी येथील एका कार्यक्रमात

छोट्या-मोठ्या कामानं अल्पसंतुष्टता कार्यकर्त्यांना येणार नाही. ते सातत्यानं पुढील टप्पे गाठण्यासाठी प्रयत्नशील व तत्पर राहतील. म्हणून चांगुलपणाच्या चळवळीच्या धुरीणांनी त्याचं तत्त्वज्ञान सिद्ध केलं पाहिजे. ते कसं असावं, याची एक नीलप्रत – ब्ल्यू प्रिंट मी इथं देण्याचा प्रयत्न करणार आहे. अर्थात ती पथदर्शक आहे, सर्वकष नाही. पण विचारांना चालना देण्यासाठी व 'ब्रेनस्टॉर्मिंग'साठी उपयुक्त ठरेल!

प्रथम चांगुलपणा म्हणजे काय व त्याचे पैलू कोणते आहेत, हे मी विशद करायचा प्रयत्न करतो. माझ्या मते, चांगुलपणा, भलेपणा ही माणसाची एक मूळ प्रवृत्ती आहे. सहज नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. तहानलेल्या माणसाला पाणी सहजतेनं देणं, भुकेलेल्याला भाकरी देणं म्हणजे शेवटी काय असतं? माणसाचा चांगुलपणाच ना! गाडगे बाबांनी माणसाच्या या चांगुलपणाला हे आवाहन केलं होतं की! माणसानं माणसाशी पद, प्रतिष्ठा, गरिबी-श्रीमंती, लहान-थोर असे भेद न करता माणसासारखं वागणं म्हणजे चांगुलपणा होय. म्हणून समता हा चांगुलपणाचा पाया आहे आणि असला पाहिजे. प्रत्येक माणसाला स्वतःची आत्मप्रतिष्ठा आहे व तो सामाजिक जीवनात प्रतिष्ठेनं, डिग्निटीनं वागण्याची समोरच्याकडून अपेक्षा करतो. पण व्यावहारिक शहाणपणाची बाधा झालेला माणूस अनेकदा काय, बहुतेक वेळा जात, धर्म, लिंग, शिक्षण, पद आणि प्रतिष्ठेच्या फुटपट्ट्या लावत कुणाला तरी आपल्यापेक्षा छोटा-कमी दर्जाचा मानून त्याच्याशी तुच्छतेनं प्रसंगी वाईटपणानं वागतो, कुणाला तरी मोठ्या दर्जाचा समजत त्याच्या पुढे-पुढे करतो, लाळघोटेपणा करीत नसतेनं वागतो. या दोन्ही माणसांशी त्याचं वर्तन हे समतेचं नसतं, म्हणून समता पाया असणाऱ्या चांगुलपणा या तत्त्वाचं – नीतीचं नसतं. जे समकक्ष आहेत, त्यांना आपल्यातला एक मानणं व बरोबरीच्या नात्यानं वागवणं फार मोठी बाब नसते. कारण तुम्ही तसे वागला नाहीत, तर तो समोरचाही तुम्हाला हिंग लावून विचारणार नाही. म्हणजे इथं सम

चांगुलपणाच्या चळवळीचं 'व्हिजन' आणि 'मिशन स्टेटमेंट' काय असावं? फार शोध करायची गरज नाही. ज्ञानेश्वर माऊलीचं 'पसायदान' हे विश्वकल्याणाचं सर्वजनासाठी विश्वेश्वराकडे केलेलं मागणं हेच चांगुलपणाच्या चळवळीचं 'व्हिजन' व 'मिशन स्टेटमेंट' असू शकलं.

वागणं व्यवहार ठरतो, चांगुलपणा किंवा भलेपणा ठरत नाही. आपल्यापेक्षा कमी स्थानावर असणाऱ्या माणसांशी त्याच्या माणुसपणाची बूज राखत व माणुसपणाची प्रतिष्ठा देत जपत समतेनं वागणं हा खरा चांगुलपणा आहे.

एरिक बर्न या विख्यात मानसशास्त्रज्ञाचं मानवी वर्तणुकीचं 'आय अॅम ओके. यू आर ओके.' हा सिद्धान्त म्हणजे कुणाला चांगुलपणा वाटू शकेल. पण तो तसा नाहीये, हे मला सांगितलं पाहिजे. कसं? ते विशद करण्यापूर्वी हा सिद्धान्त संक्षेपानं समजून घेऊ या. प्रत्येक माणसात एक अवखळ निरागस मूल असतं, जे उत्स्फूर्तपणे वागतं. (कलावंत,शास्त्रज्ञ या वर्गात मोडतात दुसरं एक वडिलधारं माणूस असतं.) प्रत्येक माणूस आई-बाप झाले की, सत्ता व पद मिळालं की या भूमिकेत शिरून इतरांना लहान मूल समजतं. 'हे करा – हे करू नका', 'हे बरोबर – ते चूक', 'हुज – डोंट्स' असे उपदेशाचे डोस पाजू लागतो आणि या दोन प्रवृत्तीला तोलणारं एक समंजस – विचारी प्रौढ व्यक्तिमत्त्व असतं. (जे विवेकानं व विचारपूर्वक वागतं. प्रतिसाद देतं.) हेच ते मानवी व्यक्तिमत्त्वाचं 'P - A - C' म्हणजे Parent - Audit - Child मॉडेल. त्यातून 'आय अॅम ओके – यू आर ओके' अशा चार लाइफ पोजिशन्स – जीवन स्थिती निर्माण होतात. जेव्हा प्रौढ मन बाल मनाला दरडावून सांगतं, तेव्हा प्रौढ मन म्हणत असतं, 'आय अॅम ओके' व बालमनास 'यू आर नॉट ओके' असं सांगत असतं. याच्या उलट स्थिती पण होते. एक अपयशी माणूस स्वतःला 'आय अॅम नॉट ओके' म्हणत समोरच्या यशस्वी माणसापुढे हीनदिन होतो व त्याला मोठेपणा देत म्हणतो, 'यू आर ओके.' कधी असंही होतं की, 'आय अॅम नॉट ओके. इक्वली यू आर आल्सो नॉट ओके.' अशी मानसिकता विकसित होते. पण सुदृढ व निरोगी समाजजीवनासाठी मी व तू समान आहोत. 'आय अॅम ओके. यू आर ओके' असं म्हणणं व वागणं म्हणजे समंजस व प्रॅगमॅटिक वागणं होय!

असं वागणं हे बऱ्याच प्रमाणात चांगुलपणाचं असतं. समोरच्या माणसाच्या खासगी वर्तनाबाबत 'व्हॅल्यू जजमेंट' – मूल्य निर्धारण न करता प्रौढ समंजसपणांनं जर तो सार्वजनिक ठिकाणी समाजसंमत वागत असेल तर 'यू आर ओके' मानत वागणं याचा चांगुलपणा म्हणता येईल. पण समोरचा माणूस बलवान पण पाशवी वर्तनाचा असेल, नवरा पत्नीला कस्पटासमान वागवणारा असेल, पुढारी, व्यापारी, अधिकारी भ्रष्ट व अन्यायी असेल, पण मला काय त्याचे व असं म्हणत त्याच्या वाईट कृत्याकडे डोळेझाक करणं, त्याचं उपद्रव मूल्य लक्षात घेऊन त्यानं आपलं वाईट करू नये, म्हणून त्याच्या 'गुडबुक' मध्ये राहणं म्हणजे, 'आय अॅम नॉट ओके, बट यू आर ओके.' मानणं होय. पण हा खचितच चांगुलपणा नाही. वाईट, समाजविघातनांना वाईट – समाजघातक न म्हणणं, 'कॉल स्पेड ए स्पेड' न म्हणणं हा चांगुलपणा नाही, तर वाईटपणाला प्रोत्साहन आहे. म्हणून वाईटाचा धक्कार व भल्याचा स्वीकार म्हणजे चांगुलपणा होय. चांगुलपणाच्या चळवळीचं हे समतेनंतरचं दुसरं तत्त्व मानलं पाहिजे. वाईट माणसाचा तिरस्कार न करता त्याच्यातील वाईटपणाचा – खलत्वाचा तिरस्कार करावा व त्याला त्याचा वाईटपणा कमी करण्यासाठी मदत करावी, हा गांधी मार्ग चांगुलपणाची एक आचारसंहिता असेल. समाजातील वाईटपणा कमी करण्याचा दुसरा मार्ग डॉ. आंबेडकरांनी दिला आहे, तो संविधानिक कायदेशीर मार्गाचा. ही पण चांगुलपणाच्या चळवळीची दुसरी आचारसंहिता असली पाहिजे.

चांगुलपणा केवळ स्वतःत असून चालणार नाही, तो सर्व समाजात दृढ झाला पाहिजे आणि त्यासाठी भ्रष्टाचार, दंभ, अहंकार आणि वर्चस्ववादी वृत्ती या चांगुलपणा कमी करणाऱ्या अनिष्ट प्रवृत्तीवर प्रहार करणं व त्या कमी किंवा नाहीशा करणं हेही चांगुलपणाचा चळवळीच्या तत्त्वज्ञानाचं एक तत्त्व – एक सूत्र असलं पाहिजे. त्यासाठी आधी सामोपचारानं वागून बदल घडविण्याचा प्रयत्न करणे, मग सत्याग्रह, उपोषण व असहकाराचे अहिंसक व सनदशीर मार्ग चोखळणे व त्यामुळेही अन्याय – वाईटपणा कमी होणार नसेल तर संघर्ष करणं पण आवश्यक आहे. पण असा संघर्ष निर्भयपणे कोण करू शकतो? जो चारित्र्यसंपन्न

लक्ष्मीकांत देशमुख व किरण नगरकर 'मटा सन्मान' कार्यक्रमप्रसंगी

असेल, समता – बंधुता ही मूल्य पाळणारा असेल आणि वैयक्तिक स्वार्थ तीळमात्रही नसेल असा सर्वार्थानं चांगला माणूस असा संघर्ष यशस्वीपणे करू शकेल. त्यासाठी भीतीवर मात करता आली पाहिजे, प्रसंगी स्वसुखावर तिलांजली सोडता आली पाहिजे. हे अवघड नाही. असे संघर्ष करित अंधारात प्रकाशदीप पेटवणारे हजारो कार्यकर्ते महात्मा गांधींनी स्वातंत्र्य चळवळीत निर्माण केले होते, ते कसे? तर त्यांना मोठा व उदात्त आशय असलेल्या कामासाठी छोटी, सहज पेलता येणारे कृती – कार्यक्रम देऊन. उदाहरणार्थ, स्वदेशीसाठी चरखा चालवा, खादीची वस्त्रं वापरा, ब्रिटिशांना 'चले जाव' म्हणण्यासाठी आदेश मोडून गोळ्या नाही, पण लाठीचा प्रहार खा व तुरुंगात जा. समाज नैतिक करण्यासाठी दारूबंदीचा प्रचार करा व दारूच्या दुकानासमोर पिकेटींग करा... हे करणं म्हणजे देशभक्ती, हे करणं म्हणजे स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होणं, हे गांधींनी सोपं करून व निर्भय होण्याचा संदेश देत भारतीयांना सांगितलं, तेव्हा लाखो माणसे स्वातंत्र्यलढ्यात सामील झाली. त्यामानानं चांगुलपणाची लढाई सोपी आहे. कारण आम्ही भ्रष्ट, खुनी माणसातही माणुसकीचा व चांगुलपणाचा अंश असतो. त्याला आवाहन करित जगण्याच्या लढाईत विसरलेला चांगुलपणा जागृत केला की तोही चांगुलपणाचा चळवळीचा भाग होऊ शकेल.

'भेदाभेद भ्रम अमंगळ' आणि 'भले तर देऊ कासेची लंगोटी, नाठाळांच्या माथी हाणू काठी' आणि 'जे का रंजले गांजले, त्यासी म्हणे जो आपुला, तोची साधू मानावा' असं संत तुकारामांनी जो उपदेश केला आहे, त्या आधारे चांगुलपणाचं तत्त्वज्ञान सिद्ध केलं पाहिजे. समर्थ रामदासांच्या 'मनाचे

वर्धा येथील बापू कुटरीसमोर जयवंत मटकरसमवेत लक्ष्मीकांत देशमुख

श्लोक'मधील पुढील काही ओळी पण चांगुलपणाचा तत्त्वज्ञानासाठी उपयुक्त आहेत. 'सदाचार हा थोर सांडू नये तो', 'मना वासना दुष्ट कामा नये रे, मना सर्वथा पाप बुद्धी नको रे', 'नको रे मना क्रोध हा खेदकारी', 'स्वये सर्वदा नम्रवाचे वदावे', 'मना चंदनाचे परी त्वा झिजावे' आणि 'मना श्रेष्ठ धारिष्ठ्य जीवी धरावे... स्वये सर्वदा नम्र वाचे वदावे' हे विचार म्हणजेच माणसाचं चांगुलपण होय!

चांगुलपणाच्या चळवळीचं 'व्हिजन' आणि 'मिशन स्टेटमेंट' काय असावं? फार शोध करायची गरज नाही. ज्ञानेश्वर माऊलीचं 'पसायदान' हे विश्वकल्याणाचं सर्वजनासाठी विश्वेश्वराकडे केलेलं मागणं हेच चांगुलपणाच्या चळवळीचं 'व्हिजन' व 'मिशन स्टेटमेंट' असू शकतं. त्यातील हे मागणं विश्वकल्याणासाठी – जनकल्याणासाठी आहे. तोच तर आपल्याला चांगुलपणाच्या चळवळीतून साध्य करायचं आहे.

*'जे खळांची व्यंकटी सांडो। त्या सत्कर्मी गती वाढो।
भूतां परस्परे पडो। मैत्र जीवांचे॥
दुरितांचे तिमिर जावो। विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो।
जो जे वांछिल तो ते लाहो। प्राणिजात॥'*

आणि शेवटचा सिद्धान्त, जो चांगुलपणाच्या चळवळीनं सिद्ध करून त्याला कृती रूप दिलं पाहिजे, तो म्हणजे या चळवळीचा महात्मा गांधी प्रणित विश्वस्त वृत्तीचं अधिष्ठान दिलं

पाहिजे. आज सुदैवानं जे सुस्थितीत आहेत, चांगुलपणावर विश्वास ठेवीत समाज जीवनात सकारात्मक बदल घडवू पाहत आहेत. त्यांनी विश्वस्त म्हणून वागलं पाहिजे. आपल्याला जे काही मिळालं आहे, मूलभूत गरजा भागल्या जाऊन वरकड जे उरतं, ते केवळ आपलं वैयक्तिक नाही, तर ते समाजाचं आहे, समाजानं प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष मदत केल्यामुळे मिळालं आहे. ते समाजाला परत केलं पाहिजे. हे जे आपल्याजवळ धन म्हणा, सत्ता म्हणा, वरकड आहे, त्यावर समाजाचा अधिकार आहे, म्हणून तो समाजाला दिला पाहिजे, समाजात वाटून टाकलं पाहिजे. हा विश्वस्तपणाचा थोडक्यात सिद्धान्त आहे, तो चळवळीत स्वीकारला पाहिजे.

चांगुलपणाची चळवळ एक दिवस किंवा फावल्या वेळात आणि इच्छा झाली तर करण्याची गोष्ट नाही, तर ती सातत्याने जमेल तेवढं करण्याचं व्रत आहे. सावरकर म्हणतात, त्याप्रमाणे 'अंधतेन न घेता' डोळसपणे स्वीकारायचं व्रत आहे. चला, याप्रमाणे चांगुलपणाच्या चळवळीला तत्त्वज्ञान व सिद्धान्त घेऊ या व ती सर्वव्यापी करू या!

त्सुनामीच्या काळातली दोन गाणी

श्री. कौशल श्री. इनामदार
संगीतकार

सुप्रसिद्ध उर्दू शायर जिगर मुरादाबादी म्हणायचे, एक चांगला माणूसच चांगला शायर होऊ शकतो. मला या वाक्याचं कायमच अप्रूप वाटत राहिलं आहे. माझ्यापुरतं सांगायचं झालं तर माझ्या पंचवीस वर्षांच्या संगीताच्या कारकिर्दीत मला संगीताने काय दिलं असं कुणी विचारलं तर मी म्हणेन की संगीताने माझं बोट धरून मला चांगुलपणाच्या मार्गावर प्रवास घडवला. इतरांच्या आणि माझ्या मनात दडलेल्या चांगुलपणाचं दर्शन घडवलं.

आपण करतो त्या संगीताची व्याप्ती ही करमणुकीच्या आणि मनोरंजनाच्याही पलीकडची आहे हा या पंचवीस वर्षांतला मला घडलेला सर्वात महत्त्वाचा साक्षात्कार आहे. आणि याला कारण झालं ते म्हणजे २००४ सालच्या डिसेंबरमध्ये जी त्सुनामी आली त्या काळात झालेली दोन गाणी.

२००४ सालच्या पावसाळ्यात मला पंचम निषादच्या शशी व्यास यांचा फोन आला की पहिला मुंबई महोत्सव एका भव्य प्रमाणावर साजरा करण्याचं योजलं आहे. या भव्य

**मी अस्वस्थ होऊन आतल्या खोलीत गेलो.
मनातलं वादळ शांत होत नव्हतं. आपण
आपल्या भावना एखाद्या डायरीच्या पानावर
किंवा लेखाच्या स्वरूपात लिहून ठेवाव्यात या
उद्देशानं मी माझ्याकडची एक छोटी वही काढली.
मात्र अक्षरं उमटली ती गद्य स्वरूपात नव्हे तर
एका गीताच्या रूपात.**

सोहळ्याचं उद्घाटन 'गेटवे ऑफ इंडिया'च्या पार्श्वभूमीवर बांधल्या जाणाऱ्या एका अवाढव्य मंचावर होणार असल्याचं त्यांनी मला सांगितलं. या उद्घाटनप्रसंगी अनेक कार्यक्रम होणार होते आणि या संपूर्ण कार्यक्रमाचं दिग्दर्शन ज्येष्ठ रंगकर्मी श्रीमती विजया मेहता करणार होत्या. या कार्यक्रमात काही लहान मुलांना घेऊन 'ये है बॉम्बे मेरी जान' हे गीत मी बसवावं असा प्रस्ताव शशी व्यास यांनी माझ्यापुढे ठेवला. मी ताबडतोब होकार कळवला. विजया मेहतांसारख्या अनुभवी विदुषींबरोबर काम करता येण्याची संधी कुठला कलाकार सोडेल?

पुढच्याच आठवड्यात या कार्यक्रमांमधल्या सगळ्या कलाकारांची एक बैठक ठरली. मी या बैठकीला गेलो तेव्हा मनाच्या एका कोपऱ्यात विचार आला –

'ये है बॉम्बे मेरी जान' वगैरे ठीकच आहे. एक कलाकार म्हणून विजयाबाईंसारख्या महान दिग्दर्शकांबरोबर आपल्याला काम करायची संधीही आहे पण तरी आपल्यामधला संगीतकार जर तृप्त व्हायचा असेल तर आपल्याला स्वतःचं गाणं सादर करण्याची संधी मिळायला हवी होती. पण हे सगळे मनातले मांडे!

या बैठकीला सुप्रसिद्ध गायक आणि संगीतकार शंकर महादेवनही उपस्थित होते. मला तिथे पाहिल्यानंतर ते उद्गारले –

अरे कौशल, तू इथे काय करतोयस?

मी सांगितलं.

शंकर विजयाबाईंकडे वळले आणि म्हणाले, कौशल एक चांगला संगीतकार आहे. त्याच्याकडून तुम्ही एखादं नवीन गाणं करून घेतलं नाहीत तर तो त्याच्या कलेवर अन्याय ठरेल! आपण असं करूया. या सोहळ्यासाठी मी दोन गाणी करणार होतो. मुंबई महोत्सवाचं आशयगीत (theme song) आणि एक

प्रार्थना. त्यापैकी प्रार्थना कौशलला करू द्या.”

मी शंकरकडे पाहतच बसलो! इतका मोठा कलाकार किती सहज आपल्या वाटचं गाणं मला देऊन टाकत होता! शंकर महादेवनचा हा अनुभव मला नवा नव्हता. अगदी नवखा संगीतकार असल्यापासून शंकर महादेवनने मला वेळोवेळी प्रोत्साहन दिलं आहे आणि कौतुक केलं आहे.

विजयाबाईंनी आणि शशी व्यासांनी अर्थातच हे म्हणणं मान्य केलं आणि मला 'ये है बॉम्बे मेरी जान'च्या ऐवजी एक प्रार्थना मुलांकडून बसवून घेण्याकरता सांगितलं. शशी व्यासांनीच प्रार्थनेचे शब्द लिहिले.

राम भी तू, रहीम भी तू
ईसा तू है, गुरू गोबिंद तू
तेरे नाम अनेक पर एक है तू
साज़ भी तू, आवाज़ भी तू
गीत भी तू, संगीत भी तू
तेरे रूप अनेक पर एक है तू

गेटवे ऑफ इंडियाचा रंगमंच भव्य असणार होता. माझ्या मनात आलं की १०-१२ मुलांच्या आवाजात अपेक्षित परिणाम साधता येणार नाही. म्हणून मी ठरवलं की साधारण पन्नास मुलांना घेऊन ही प्रार्थना करायची. योगायोगाने त्याच काळात मुंबईच्या महानगरपालिकांच्या शाळांच्या एका समूहगीत स्पर्धेसाठी त्यावेळच्या संगीत कला अकादमीच्या संचालिका श्रीमती शुभदा दादरकर यांनी मला परीक्षक म्हणून बोलावलं. त्या स्पर्धेत आरे कॉलोनीतल्या शाळेच्या मुलांनी अतिशय सुंदर, सुरेल आणि शिस्तबद्ध गाणं सादर करून उपस्थित श्रोत्यांची मनं जिंकली. नंतर मुलांशी बोलताना कळलं की ही सगळी मुलं आरे वसाहतीच्या मागच्या जंगलात राहणारी आदिवासी मुलं आहेत आणि त्यांच्यावर गाण्याचे हे संस्कार करणारे शिक्षक आहेत – चारुहास दळवी. चारुहास दळवींनी त्या आदिवासी घरातल्या मुलांना सूर, उच्चारण, लयबद्धता आणि शिस्त याचे इतके उत्तम संस्कार दिले होते की ती मुलं कुठल्याही व्यावसायिक समूहगायकांच्या चमूपेक्षा कमी नव्हती!

शुभदाताईंच्या सल्ल्यावरून मी चारुहास दळवींना फोन केला आणि सांगितलं की मुंबई महोत्सवासाठी प्रार्थना गायला मला तुमच्या शाळेची मुलं हवी आहेत. चारुहासनी लग्गेच होकार दिला आणि मुलांची तालीम करून घ्यायचीही तयारी दर्शवली. मी परीक्षक असलेल्या काही इतर स्पर्धामधूनही मी काही मुलांची निवड केली. एकूण ६३ मुलांचा चमू हे गीत गाण्यासाठी तयार झाला. समीर म्हात्रे या माझ्या मित्राकडे मी या गाण्याच्या संगीत संयोजनाची जबाबदारी सोपवली. एका गाण्याकरिता

अख्खा वाद्यवृंद स्टेजवर बसवणं सोयीचं नसल्याने या गाण्याचा ट्रॅक करायचा असं मी ठरवलं.

डिसेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात हा भव्य उद्घाटन सोहळा करायचा ठरला. गाण्याची तयारी आणि तालमी जोरात सुरू असतानाच मला एक दिवस विजयाबाई मेहतांचा फोन आला. फोनवर त्या म्हणाल्या की महाराष्ट्राचे तत्कालीन मुख्यमंत्री विलासराव देशमुख यांनी या कार्यक्रमाला हजर राहण्याचं कबूल केलं आहे. त्यांनी कार्यक्रम पत्रिका आणि तपशील मागवले असता त्यांच्या लक्षात आलं की संपूर्ण सोहळ्यात एकही मराठी कार्यक्रम होत नाहीये! 'मुंबई महोत्सव'

शंकर महादेवन व एहसान नूरानी यांच्यासोबत

आणि त्यात मराठी नाही हे अगदीच अयोग्य आहे असं वाटून मुख्यमंत्र्यांनी सूचना केली की या कार्यक्रमात एका तरी मराठी घटकाचा अंतर्भाव करावा. विजयाबाईंनी मला सुचवलं की प्रार्थना आपण मराठीत करूया.

कार्यक्रम २७ किंवा २८ डिसेंबरला ठरला होता. ही गोष्ट २० डिसेंबरची! म्हणजे हातात फक्त आठ दिवस! ६३ लहान मुलांकडून संपूर्ण नवं गाणं, नव्याने संगीतबद्ध करून, आठ दिवसात बसवून घेणं जवळजवळ अशक्य होतं. याच गाण्याची तालीम आम्ही महिनाभर करत होतो! मी विजयाबाईंना सुचवलं की गाणं बदलणं मुलांच्या मनोधैर्यासाठी फार बरी घटना नाही ठरणार. पण ह्या गाण्याला जोडून मराठी शब्द आले तर मुलांना आपण बदल न करता आहे त्यात भर घालतोय असं वाटेल. विजयाबाईंना कल्पना आवडली. त्यांनी विजयाबाई राजाध्यक्षांना फोन करून सुयोग्य अशी कविता किंवा गीत सुचवण्याचा आग्रह केला. विजयाबाई राजाध्यक्षांनी अगदी लगेचच मला मंगेश पाडगांवकरांची एक कविता सुचवली. शब्द अतिशय साधे पण सुंदर आणि निरागस होते.

तुझा सूर्य उगवे आम्ही प्रकाशात न्हातो

तुझे गीत गातो देवा तुझे गीत गातो!

मी बसल्यासरशी ह्या कवितेला चाल दिली आणि चारुहास दळवींना या नव्या आव्हानाची बातमी दिली. त्यांनीही ते आव्हान हसत-हसत स्वीकारलं. चार दिवसांतच आम्ही ह्या नव्या जोडगाण्याची जोरदार तालीम केली. मुलंही उत्साहात होती.

२६ डिसेंबरच्या रात्री मी तालीम उरकून घरी उशिरा परतलो. सवयीप्रमाणे इंटरनेटवर बातम्या वाचू लागलो तेव्हा कळलं की त्सुनामीने आशिया खंडाबरोबरच भारताच्या दक्षिण किनारपट्टीलाही नेस्तनाबूत केलं आहे. वाचूनही त्या प्रसंगाचं गांभीर्य मला कळत होतं. या नैसर्गिक आपत्तीचं स्वरूप भयंकर आक्राळविक्राळ होतं हे लक्षात आलं. दुसऱ्या दिवशीच्या वर्तमानपत्रात सगळ्या बातम्या त्सुनामीच्याच होत्या. इतक्या प्रचंड प्रमाणातली जीवितहानी माझ्या आयुष्यात तरी मी प्रथमच पाहत होतो. दुःख दुसऱ्याचं असलं तरी त्याचं सावट आपल्याही आयुष्यावर येतंच कारण आपण संवेदनशील आहोत.

दुसऱ्या दिवशीच मुंबई महोत्सवाच्या आयोजकांनी कार्यक्रम दोन आठवड्यांकरता स्थगित केला. जानेवारीच्या दुसऱ्या आठवड्यातली एक तारीख ठरली.

चार दिवसांनीच वर्ष संपत होतं. ३१ डिसेंबरच्या संध्याकाळी सालाबादप्रमाणे एका मित्राच्या घरी आम्ही नव्या वर्षाचं स्वागत करण्याकरता जमलो खरे, पण वातावरण गढूळच होतं. कुणीही सेलिब्रेशनच्या मूडमध्ये नव्हतं. मी अस्वस्थ होऊन आतल्या खोलीत गेलो. मनातलं वादळ शांत होत नव्हतं. आपण आपल्या भावना एखाद्या डायरीच्या पानावर किंवा लेखाच्या स्वरूपात लिहून ठेवाव्यात, या उद्देशानं मी माझ्याकडची एक छोटी वही काढली. मात्र अक्षरं उमटली ती गद्य स्वरूपात नव्हे तर एका गीताच्या रूपात.

गाण्यात सर्व माझ्या माझे ईमान आहे

ऐसा तेरा करम हुआ कि साहिल सारे बहने लगे
सदियों से जो चुप थे नज़ारे अपनी बात कहने लगे
सूनी आँखें, सूखी पलकें, लेकिन पानी चारों ओर
जीवन से जो बाँधे रखे ऐसी बची ना कोई डोर
ऐसा मचला, बरसा पानी

खून का प्यासा, तरसा पानी

पानी पानी, इतना पानी जिसमें इंसों जलने लगे।

गाणं लिहिता-लिहिता त्याची धुनही जन्माला आली.
दुसऱ्या दिवशी त्सुनामीग्रस्तांना काही आर्थिक मदत करण्याच्या
उद्देशानं मी शासनाचं संकेतस्थळ उघडलं तर मदत करणाऱ्यांचा
ओघ इतका प्रचंड होता की मी भरलेली रक्कम पेमेन्ट
गेटवेमधून क्लिअर होण्यासाठी तब्बल चार दिवस लागले!
माणसाच्या चांगुलपणाचं दर्शन आपल्याला या युगातही होतंय
याचा दिलासा वाटून मी या गाण्याचा दुसरा अंतरा लिहिला...

एक ही जज़्बा दुख से बड़ा है और
वो अपनी आशा है
सूखे नैनों के कोनों में उम्मीदों की
भाषा है।

धरती फटे या अंबर टूटे हम फिर
उभरकर आएंगे

सागर चाहे बंधन तोड़े, हम सब से
तर जाएंगे।

हम फिर उभरकर आएंगे!

हे गाणं मी कुणासाठी म्हणून केलं
नाही. त्याला प्रसिद्धी मिळावी, किंवा
त्यातून पैसे मिळावे हाही हेतू नव्हता.
पण संगीतकाराला पडलेल्या प्रश्नांचीही
गाणीच होतात!

मुंबई महोत्सवाच्या कामासाठी
समीर म्हात्रेकडे गेलो असता मी त्याला
हे गाणं ऐकवलं. तो म्हणाला हे आपण
ध्वनिमुद्रित करू. कुणासाठी नाही.
आपल्यासाठी. मला यात एक पै नको.
मला भरून आलं. संगीत संयोजन करणं
हा समीरचा व्यवसाय आहे. तरीही
त्याला ते गाणं केवळ गाण्यासाठी
करावंसं वाटलं ही मोठी गोष्ट वाटते
मला. दोन्ही गाण्यांचं ध्वनिमुद्रण आम्ही
एकत्रच केलं.

मुंबई महोत्सवाचा दिवस उगवला

तेव्हा ६३ चिमुरडी पोरं गेटवे ऑफ इंडियाच्या त्या भव्य
रंगमंचावर आली. गाण्याचे सूर आसमंतात मिसळले आणि मुलं
एका सुरात गाऊ लागली-

मुशाफिरा थकल्या देतो वृक्ष गाढ छाया

तशी तुझी आम्हावरती माऊलीची माया

जिथे जिथे जातो तेथे तुझा हात येतो!

त्सुनामीच्या पार्श्वभूमीवर त्या चिमुरड्यांचं एका सुरात
निरागस गाणं हे इतकं आश्वासक वाटत होतं की तिथे उपस्थित
५००० श्रोत्यांच्या डोळ्यांत पाणी तरळलं. त्सुनामीच्या
काळातल्या ह्या दोन गाण्यांनी कुणाला काय दिलं असेल याचा
हिशेब मी मांडत बसलो नाही कधी, पण मला मात्र या गाण्यांनी
आशा दिली आणि माझ्यातली संवेदनशीलता टिकून असल्याचं
आश्वासन दिलं.

निरामय नृत्यसाधना

शर्वरी जमेनीस

नृत्यांगना

बा लपणापासून मी पुण्यात वाढले. मला अगदी अस्सल पुणेकर म्हणायला हरकत नाही. आणि पुणे हे विद्येचं माहेरघर असल्याने कला-क्रीडा, नाट्यवाचन यांची उधळण लहानपणापासूनच होत गेली. मी सात वर्षांची होते तेव्हाच सूर, ताल, लय आणि विशेष म्हणजे नृत्य माझ्या जीवनात आलं. माझ्या आईला नृत्याची खूप आवड होती पण ती नाही शिकू शकली नृत्य. म्हणून तिच्या मनात तीव्र इच्छा होती की आपल्या मुलीला तरी नक्कीच नृत्य शिकवायचं. मी तीन वर्षांची असतानापासूनच तासन्तास नृत्य करायचे, गोल फिरायचे आणि त्यामुळे आईला वाटलं की माझ्या अंगात ती कला आहे आणि म्हणून मग मला नृत्य शिकवण्याचा तिने पक्का निश्चय केला.

योग्य गुरू मिळणं आयुष्यात खूप महत्त्वाचं असतं आणि

त्याला पण भाग्य लागतं. सात वर्षांची असताना मला पंडिता रोहिणी भाटे यांच्या नृत्य भारत कथ्यक अकादमीमध्ये दाखल केलं आणि माझं पूर्ण आयुष्यच बदलून गेलं. पहिली दोन-तीन वर्षे रोहिणी भाटे यांच्या ज्येष्ठ शिष्यांकडे मी शिकत होते. शाळा करायचे आणि मग पुढे नृत्याच्या क्लासला जायचे. मैत्रिणी खेळत असायच्या आणि ते सोडून नृत्याच्या क्लासला जायचं हे कधी-कधी मला आवडायचं नाही, कंटाळा यायचा, मी कधी-कधी बहाणेबाजी पण करायचे. वय पण अगदी अल्लड होतं माझं. पण आईला ही सगळी नाटकं कळायची आणि फाजील लाड न करता आई मला क्लासला धाडायची. आणि त्यामुळे क्लास शक्यतो मी चुकवला नाही. एखादी गोष्ट सुरू केली की ती सातत्याने करायची हा ध्यास आई-वडिलांनी आम्हा दोघी बहिणींच्या बाबतीत घेतला होता.

माझे वडील मेकॅनिकल इंजिनियर होते. ते किलॉस्कर ऑईल इंजिन्समध्ये होते. तिथे त्यांचा मॅनेजर ते असोशिएट व्हाईस प्रेसिडेंट आणि नंतर प्रेसिडेंट ते किलॉस्कर फेरीचे एम. डी. इथपर्यंतचा प्रवास मी अगदी जवळून बघितला आहे. त्यांना कंपनीची गाडी, ड्रायव्हर अशा सोयी होत्या. पण त्याचा त्यांनी घरच्या कामाकरता कधीच उपयोग केला नाही. ज्या गोष्टी ज्या हेतूकरता मिळालेल्या आहेत त्याचा कुठलाही गैरवापर न करता वशिला न लावता मेहनतीने पुढे गेले आणि नकळत या गोष्टींचे आम्हा दोघी बहिणींवर संस्कार झाले. आम्हा दोघी बहिणींना कलाक्षेत्रातच रुची होती आणि त्यातच करिअर करायचं होतं. आणि ह्या गोष्टीला आमच्या आई-बाबांचा पूर्ण पाठिंबा होता. त्यांनी कधीही आग्रह धरला नाही की तुम्ही सायन्सच करा, किंवा इंजिनियरिंगला जा, किंवा कॉमर्सलाच जा. त्यांचं कायम असं म्हणणं असायचं की तुम्ही तुमच्या आवडीच्या क्षेत्रात करिअर करा पण सर्वसामान्य राहू नका. अत्युच्च यश मिळवा आणि सर्वोत्तमच करा. शंभर टक्के देऊन प्रामाणिकपणे झोकून द्यायची तयारी ठेवली तर कुठल्याही क्षेत्रात यश निश्चित आहे अशा पद्धतीचे आई-वडिलांचे संस्कार कोरले गेले. पहिली ते

चौथी अभिनव विद्यालय आणि पाचवी ते दहावी विमलाबाई गरवारे प्रशाला इथे माझं शिक्षण झालं. अतिशय निरोगी, स्वच्छंदी, मैदानी खेळात रंगत, नाट्यवाचन, वक्तृत्वात दंग, असं शालेय शिक्षण झालं. शाळेमध्ये कायम मी वक्तृत्व स्पर्धेत भाग घ्यायचे आणि आठवीमध्ये मी चक्क चारीही भाषांमध्ये म्हणजे संस्कृत, हिंदी, मराठी, इंग्रजी अशा सर्व भाषांमध्ये वक्तृत्व स्पर्धेत भाग घेतला होता आणि सर्व भाषांमध्ये बक्षिसं मिळाली होती आणि ते वर्ष खास होतं! शाळेमध्ये मी नृत्य कधी केलं नाही, कायम नाट्यवाचन, वक्तृत्व स्पर्धेत भाग घेतला आणि त्या वेळी असं कधीही वाटलं नाही की मी नृत्य क्षेत्रात जाईन.

पण मी दहावीपर्यंत जशी शिकत गेले तशी माझी नृत्याची गोडी वाढत गेली. नृत्याच्या तीन परीक्षांनंतर, जेव्हा रोहिणीताई मला प्रत्यक्षात शिकवायला लागल्या, तेव्हा मी अगदी त्यांच्या शिकवण्याने, त्यांच्या अस्तित्त्वाने भारावून गेले. रोहिणीताईचं तेजोमय व्यक्तिमत्त्व, कथक नृत्याचा, साधनेचं वलय या सगळ्या गोष्टींमुळे वातावरण बदलून जायचं. मला त्या वेळेस क्लास संपल्यावर रिक्षावाले काका न्यायला यायचे. पण मला रोहिणीताईचा सहवास इतका हवाहवासा वाटायचा की रिक्षावाले काका उशिरा यावे असंच वाटायचं. मी माझं भाग्य समजते की इतक्या प्रभावी, मृदुभाषी अशा मला गुरू लाभल्या! त्यांच्यामुळे नृत्याविषयीची अवीट गोडी लागली मला आणि मी उरवलं की करिअर करायचं ती नृत्यामध्येच! मी एस. एन. डी. टी. ला संगीत हा विषय घेतला होता, अकरावी-बारावीला जो मला नृत्याला पूरक होता. त्याचबरोबर मी मानसशास्त्र हादेखील विषय घेतला होता. बारावीमध्ये मला मानसशास्त्रामध्ये ८८ टक्के मार्क मिळाले होते त्यामुळे मानसशास्त्र ह्या विषयामध्ये करिअर करायचं का असा एक विचार झाला होता. पण नृत्याचं प्रेम रोहिणीताईंनी एवढं रुजवलं होतं माझ्या मनात की नृत्याशिवाय मी दुसऱ्या कुठल्याच विचाराला थारा दिला नाही. नृत्यामध्ये ग्रॅज्युएशन करण्याची संमती अगदी मनापासून मला आई-बाबांनी दिली. पण बाहेरच्या लोकांना तेवढंसं हे पचनी पडलं नव्हतं. त्यांना नृत्यातली पदवी फारशी योग्य वाटत नव्हती आणि म्हणून लोक विचारायचे की बाकीचं शिक्षण काय? अर्थात घरच्यांची खंबीर साथ असल्यामुळे मी माझी कला जोपासत राहिले, रियाज करत राहिले आणि माझ्या साधनेवर विश्वास ठेवत राहिले.

पुढे मी नृत्यामध्ये पोस्ट ग्रॅज्युएशन केलं. मी एम.ए. च्या शेवटच्या वर्षाला असताना आम्हाला कोरिओग्राफी हा विषय असतो आणि ग्रुप कोरिओग्राफी आम्हाला बसवायची असते. आणि त्याचप्रमाणे नाट्य हा विषय घेऊन जे लोक एम.ए.

करतात त्यांना शेवटच्या वर्षाला नाटक बसवायचं असतं. तर माझ्या एका मैत्रिणीने पु. शी. रेगे यांचं 'रंग पांचाली' हे नाटक दिग्दर्शित केलं आणि त्याच्यामध्ये शास्त्रीय नृत्यांगणेची भूमिका करण्याची विनंती तिने मला केली. मला नृत्य करायला मिळणार म्हणून मी आनंदाने ही भूमिका स्वीकारली. आणि त्या वेळेस तीन परीक्षकांपैकी चंद्रकांत कुलकर्णी एक परीक्षक होते आणि त्यांना माझा अभिनय खूप आवडला. आणि म्हणूनच पुढे त्यांनी 'बिनधास्त' या चित्रपटासाठी मला विचारलं. पहिल्यांदा मी त्यांना 'नाही' म्हटलं. पण नंतर 'हो, नाही' करता-करता मी कॅमेऱ्यावर अगदी जुजबी ऑडिशन दिली, मला कथानक ऐकवल्यानंतर मी प्रभावित झाले. माझी भूमिका खूप आव्हानात्मक होती, उत्तम होती. मी आमच्या गुरुपाशी गेले, त्यांना कथानक ऐकवलं, त्या हो म्हणाल्या. पण त्यांच्या डोळ्यांत दिसत होतं की ज्या मुलीवर दहा वर्षं मेहनत घेतली आहे नृत्याची, ती ह्या अभिनय क्षेत्राच्या आकर्षणाने नृत्य सोडून देईल की काय? मीही त्यांची भीती त्यांच्या डोळ्यांत वाचली. आणि त्यांना आश्वासन दिलं की अभिनय क्षेत्रात मी वाहवत जाणार नाही. नृत्य हे माझं पहिलं प्रेम आहे आणि काहीही झालं तरी मी नृत्याशी तडजोड करणार नाही. मोजक्याच आणि माझ्या मनाला ज्या भूमिका भावतील अशाच भूमिका मी करेन. पुढे 'बिनधास्त' चित्रपट घडला आणि फिल्मफेअर व स्क्रीन बेस्ट अॅक्ट्रेस अॅवॉर्ड मला मिळालं. पुढे अनेक ऑफर्स यायला लागल्या आणि वेगळ्या संघर्षाला मला तोंड द्यावं लागलं. अभिनय आणि नृत्य यांच्यामध्ये माझा संघर्ष होता. संजय सूकर यांनी 'अवंतिका' या मालिकेसाठी मला विचारलं होतं पण दैनंदिन मालिका केली तर तुम्हाला महिन्यातले २२ ते २३ दिवस द्यावे लागतात. सकाळी ९ ते रात्री ९ तुमचं शूटिंग असतं. आणि तुम्ही एकदा शास्त्रीय नृत्य करायचं ठरवलं तर रोजच्या रियाजाला पर्याय नाही. दोन ते तीन तास रियाज केला, तरच तुम्ही शास्त्रीय नृत्यात निभावू शकता आणि त्यात तुमची प्रगती होत राहते. जर मी दैनंदिन मालिका केली असती तर मला पैसा, प्रसिद्धी मिळाली असती, घराघरांत पोहोचले असते, पण मी माझ्या नृत्यापासून दोन वर्षांकरता लांब गेले असते आणि हा

आपण आपल्या कलेवर नितांत प्रेम केले पाहिजे. रियाज हा अविभाज्य भाग आहे, तो कधीही सोडून चालणार नाही. इथे शॉर्टकट नाही. रियाज जितका जास्त तितकं आपलं नाणं खणखणीत वाजणार. नृत्य करिअर म्हणून करायचे असेल तर शंभर टक्के जीव ओतून मेहनत करणं गरजेचे आहे. शास्त्रीय नृत्या करता संयम, चिकाटी फार गरजेची आहे. तुम्ही नृत्यामध्ये करियर खूप चांगल्या पद्धतीने करू शकता, नृत्य सादरीकरणाचे कार्यक्रम करू शकता, नृत्य शिकवण्याचा उत्तम कार्य करू शकता, नृत्याच्या व्हिडीओग्राफीचा व्यवसाय करू शकता, कॉस्च्यूम डिझाईनिंग, लाईट डिझाईनिंग, नृत्य समीक्षक अशा विविध गोष्टी तुम्ही करू शकता.

कालावधी रियाज न करण्याकरता इतका मोठा असतो की परत दोन वर्षांनी शून्यातून सुरू केल्यासारखं असतं. जे मला शक्य नव्हतं. कारण मी रात्रीची झोप घालवून बसले असते. ती माझी परीक्षा होती. पण मी माझ्या अंतर्मनाचं ऐकलं आणि सीरिअलमध्ये काम करणं टाळलं. शास्त्रीय नृत्यामध्ये राहून मी तेवढी लोकप्रिय होणार नाही जेवढी अभिनेत्री म्हणून होऊ शकते, पण मला स्वतःला आनंद आणि समाधान ह्या माझ्या कथक नृत्याच्या क्षेत्रातच आहे हा माझा विचार झाला होता. नृत्याच्या क्षेत्रातच राहून जेवढं समाधान मिळेल त्याच्यावर मी खूश राहायचं ठरवलं. त्यामुळे माझ्या लवझरीची व्याख्या आहे ती मी माझ्या कलेशी मर्यादित ठेवली. म्हणजे मी नृत्याकडे बघून मर्सिडीज घेण्याचा विचार नाही केला. मला माझ्या नृत्याच्या कार्यक्रमांमधून एक फोरव्हिलर येऊ शकली यातच आनंद आहे. मग ती कुठली का असेना, त्याचा

ब्रँड काय, ह्याच्याकडे मी बघितलं नाही. माझ्या प्राथमिक गरजा नृत्य पूर्ण करतंय ना आणि मला आत्मिक समाधान देतंय ना हे माझ्यासाठी खूप महत्त्वाचं ठरलं आणि माझ्या संघर्षात मी ठाम राहिले. आणि ह्याचं सर्व श्रेय मी माझ्या गुरुंना देते.

माझ्या गुरुंनी १९४७ मध्ये 'नृत्य भारती कथ्थक संस्था' स्थापन केली तेव्हा पुण्यातच काय, आखख्या महाराष्ट्रातील ती पहिली संस्था होती. आणि तेव्हा लोकांची बघण्याची दृष्टी इतकी संकुचित होती की चांगल्या घरातल्या मुली लोकांसमोर नाचत नाहीत हे कुठेतरी मनात असायचं. मग तो नाच उथळ आहे का, फक्त मनोरंजन करणारा आहे का, असा काहीच विचार नव्हता. शास्त्रीय नृत्य असेल की ज्याच्या मागे अध्यात्म आहे जोडलेलं, ज्याचं मनोरंजन करणं हा हेतूच नाहीये तर ती एक साधना आहे, आराधना आहे, त्याच्यामागे शास्त्र आहे हा विचारच नव्हता. नृत्य हा एक सर्वसाधारण वापरला जाणारा शब्द होता. आणि त्यामुळे माझ्या गुरुंना खूपच सहन करावं लागलं होतं, अनेक टीकांना सामोरं जावं लागलं होतं. पण त्यांनी पहिलं धाडसाचं पाऊल उचललं आणि त्यामुळे पुण्यातल्या तमाम कथ्थक करणाऱ्यांचा मार्ग सुकर झाला.

कथ्थक ही मुळात उत्तर हिंदुस्थानी नृत्यशैली आहे. आणि कथा वाचकांच्या परंपरेतून 'कथा कहे सो कथ्थक केहेलावे' असं आहे. लोकांशी संवाद साधणं हे कथ्थकमधून खूप प्रभावशाली पद्धतीने होतं. लोकांशी संवाद साधत-साधत ही कला फुलवली जाते. कला ही दिवाने आम व दिवाने खास

दोघांकरता असते. शास्त्रीय कला दिवाने खाससाठीच असते. त्यामुळे रसिकवर्ग मोजकाच असणार आहे आणि हा मोजकाच वर्ग वाढत जाणं आणि वाढवत नेणं हे त्या कलाकाराचं कौशल्य असतं. आणि मला नेहमी वाटतं की तुमचा संवाद उत्तम असेल तर तुम्ही जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत ती कला पोहोचवू शकता आणि लोकांमध्ये त्या कलेबद्दलची आवड निर्माण करू शकता. जनमानस आणि कला यामधला दुवा कलाकाराने बनायचं असतं. नृत्य सादर करताना श्रोत्यांशी एक संवादात्मक नातं निर्माण करणं गरजेचं असतं ज्यायोगे तुम्ही त्यांच्या हृदयापर्यंत पोहोचू शकता, आणि त्यांची शास्त्रीय नृत्याची गोडी वाढवू शकता. प्रत्येक वेळेस श्रोत्यांच्या मानसिकतेप्रमाणे कलाकाराला सादरीकरणाचा विचार करायला लागतो. समोरचा रसिक जर अजाण असेल तर तुम्ही त्याच्या पायरीवर जायचं नसतं, त्याचं बोट धरून त्याला अलगद तुमच्या पायरीवर आणायचं असतं.

भारतीय शास्त्रीय संगीत आणि शास्त्रीय नृत्य ही आपली ताकद आहे आणि याचं आपण जतन केलं पाहिजे. आपल्या भारताची ही शक्ती, संस्कृती, परंपरा या सगळ्या गोष्टी आपण वृद्धिंगत केल्या पाहिजेत.

आपण आपल्या कलेवर नितांत प्रेम केलं पाहिजे. रियाज हा अविभाज्य भाग आहे, तो कधीही सोडून चालणार नाही. इथे शॉर्टकट नाही. रियाज जितका जास्त तितका आपलं नाणं खणखणित वाजणार. नृत्य करिअर म्हणून करायचं असेल तर शंभर टक्के जीव ओतून मेहनत करणं गरजेचं आहे. शास्त्रीय

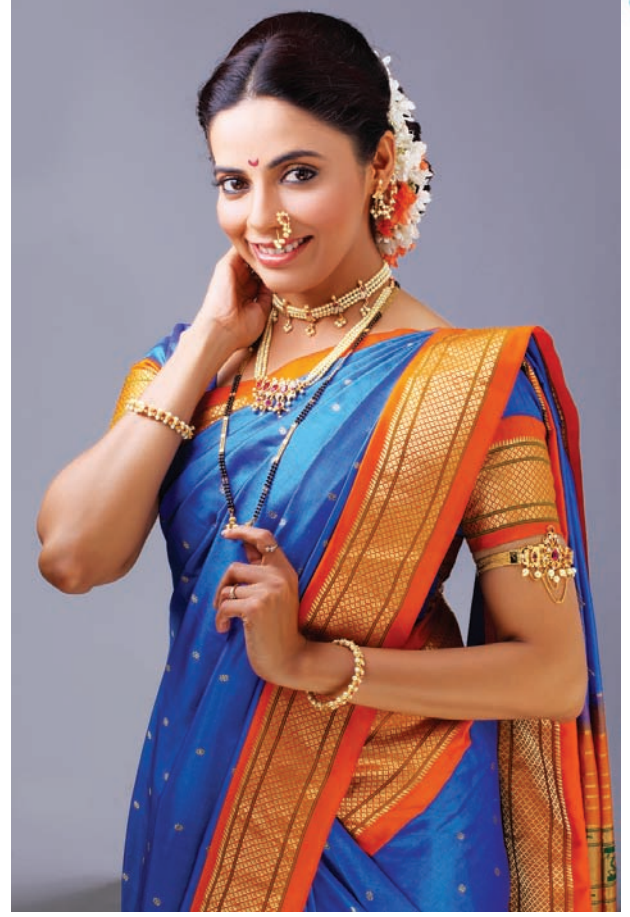

नृत्याकरता संयम, चिकाटी फार गरजेची आहे. तुम्ही नृत्यामध्ये करिअर खूप चांगल्या पद्धतीने करू शकता, नृत्य सादरीकरणाचे कार्यक्रम करू शकता, नृत्य शिकवण्याचे उत्तम कार्य करू शकता, नृत्याच्या व्हिडीओग्राफीचा व्यवसाय करू शकता, कॉस्च्यूम डिझाईनिंग, लाईट डिझाईनिंग, नृत्य समीक्षक अशा विविध गोष्टी तुम्ही करू शकता.

जितकं नृत्याचं सादरीकरण उत्तम, तितका श्रोत्यांना आपण निर्भेळ आनंद देऊ शकतो आणि आत्मिक समाधान मिळवू शकतो. आणि मला वाटतं की हाच आहे खरा कलाकाराचा चांगुलपणा!

कलेशी प्रामाणिक राहून
कला जोपासणं, वाढवणं...
कलेवर निःस्सीम भक्ती करणं...
श्रद्धा ठेवणं...
आणि
रसिक श्रोत्यांना आनंद देणं!

अर्थात कलाकार हा शेवटी माणूसच असतो आणि माणूस म्हणून जगताना आपला कायम हा विचार असला पाहिजे की आपल्या समोर जी माणसं येतात मग ती कुठल्याही वयाची

असोत, कुठल्याही स्तरातली असोत त्यांच्याविषयी आपल्या मनात सद्भावना असणं फार गरजेचं आहे आणि हाच खरंतर माझ्या दृष्टिकोनातून चांगुलपणा आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या कामाविषयी आपल्याला आदर असणं महत्त्वाचं आहे. जो काम करतोय, त्याच्या कष्टाची आपण जाणीव ठेवणं गरजेचं आहे. आणि मग त्याही पुढे जाऊन समाजातल्या गोरगरीब, दुःखित, पीडित लोकांना मदत करणं, हे सगळं पुढे घडतं. पण त्याच्या आधी दुसऱ्याविषयी तुमच्या मनात सद्भावना असणं फार गरजेचं आहे.

आणि मला असं वाटतं की जितकी तुम्ही सद्भावनेची मशागत कराल तितकं तुमचं व्यक्तिमत्त्व फुलेल आणि तितकंच तुमचं जीवन समृद्ध होईल!

शब्दांकन : शुभांगी मुळे

**WE HAVE
THE PERFECT
LOCATION
ATMOSPHERE &
REQUIRED
ECO-SYSTEM**

**NOW,
WE WANT
THE
EXPERTISE..**

- 30 Acre Area with Nature .
- 100 Bungalow's.
- 5 Acre Naturopathy Center with Modern Amenities Health Center.
- Leisure Dip Pool with Service.
- 2000 Sq.ft. Meditation Center.
- Coffee Shop, Dining Hall & Restaurant.
- 40 Cottages with Modern Amenities.
- SPA - Ayurveda Treatment Center developed by Skilled Personnel.
- Open Air Amphitheater.
- 25 Reclined Seater Home Theater.
- Fruits, Vegetables & Spices Organic Garden.
- Goshala.
- Place for Spiritual Functions.
- Residential Satsang Center.
- Workshop facility for corporate meetings.
- Miniature Golf Spots.

▶ 30 acars Land....at Jotiba hill,
Site : Nr. Shivtej Waterpark, Padwalwadi, Kolhapur.

"This is an Invitation for those who are willing to start a new venture, a new life with a new horizon...It's a real Opportunity, it's a nature's invitation..."

As a successful Developer...now my next step is towards a Healthy way of living, by venturing into Health Resort Industry, with our project 'O2 life Health and Resorts ' Let's join this movement towards a healthy way of living.

PARAS B. OSWAL

▶ Pls. Visit us : www.o2life.poojabuilders.com ▶ Call Me : 9823095745

POOJA BUILDERS & DEVELOPERS

2804/B, Bhaktipooja Nagar, Opp. Jayprabha Studio,
Mangalwar Peth, Kolhapur
Phone : 0231 - 2328399 Cell : 94220 43745, 98230 95745

email : info@poojabuilders.co.in ▶ www.poojabuilders.co.in

श्री. हनुमंतराव गायकवाड
अध्यक्ष, व्यवस्थापकीय संचालक
भारत विकास ग्रुप

आजच्या संघर्षात उद्याचे सामर्थ्य

मी तुमच्यासाठी केलेल्या शिवणकामाचे पाच रुपये झाले आहेत. माझ्या मुलाला शाळेत जाण्यासाठी त्यातील एक रुपया द्याल का?

ही माझ्या आईची शेजारच्या महिलेला केलेली विनवणी आजही माझ्या चांगलीच स्मरणात आहे, तेव्हा मी शाळेत शिकत होतो. तुमची कशीही परिस्थिती असली तरी, कामाला पर्याय नाही. गरीब म्हणून तुम्हाला कोणी आयते देणार नाही, हा धडा मी लहानपणीच शिकलो. आजवरच्या वाटचालीत अनेक बऱ्या-वाईट प्रसंगांना सामोरे गेलो; दोन्ही प्रकारच्या प्रसंगातून खूप काही शिकायला मिळाले. त्यातूनच यशाचा मार्ग शोधत पुढे जात राहिलो.

“तुम्हाला चांगल्या कामामध्ये यशस्वी व्हायचे असेल, तर वज्र निर्धार, अमर्याद संयम, मनाची शुद्धता आणि अमर्याद चिकाटी तुमच्या अंगी असायला हवी..” स्वामी विवेकानंद यांचे हे विचारदेखील मी बालवयापासूनच जगत आलो आहे, जरी त्यांच्या व्यक्तित्वाचा परिचय मला शालेय जीवनामध्ये झाला तरी! आज मी स्वीकारलेल्या क्षेत्रामध्ये यशाच्या शिखरावर असलो, तरी त्याचा पाया बालवयातच अनाहूतपणे रचला जात

होता. न कळायच्या आणि कळायच्या वयात, म्हणजे स्वतःचा जाणीव निर्माण होण्यापूर्वी आणि नंतर माझ्यावर प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे संस्कार होत गेले. मी प्रत्यक्ष यासाठी म्हणतोय की पालकांनी जाणीवपूर्वक केलेले संस्कार आणि अप्रत्यक्ष म्हणजे पालकांच्या दैनंदिन व्यवहारातून झालेले संस्कार याद्वारेच बालमनाचा पाया भरला जात असतो.

सुरुवातीला उल्लेख केलेला प्रसंग पुण्यातील आहे. आर्थिक परिस्थिती वाईट असल्याने माझी आईदेखील रोजची कामे आवरून कुटुंबाला चार पैसे मिळवून देण्यासाठी हातभार लावायची. शिवणकामामध्ये तिचा हातखंडा होता. आम्हा दोघा भावंडांना शाळेत जाण्यासाठी प्रत्येकी पन्नास पैसे, म्हणजे एकूण रुपया लागायचा. एक दिवस असा आला की आमच्याकडे पैसेच नव्हते आणि त्यामुळे आमचे शाळेत जाणे थांबले होते. म्हणून आईला दुसऱ्यापुढे विनवणी करावी लागली. असे अनेक प्रसंग आहेत, जे माझ्या मनावर कोरले गेले आहेत. मात्र त्यातून नकारात्मक भावना कधीही वाढीस लागली नाही. उलट हे चित्र आपणच बदलू शकतो, त्यासाठी अपार कष्ट करू हाच धडा मिळाला आणि त्याचा आयुष्यात पुढे खूप फायदा झाला.

तुम्हाला केवळ उत्तम काम करून भागत नाही,
तर ते सर्वोत्तम असावे लागते आणि सातत्याने
त्यात जगाच्या पुढे राहिले पाहिजे हा विचार
व्यवसाय शाश्वत होण्याचा प्रमुख आधार बनतो.

रहिमतपूर (जि. सातारा) या गावामध्ये माझे बालपण गेले. दोन एकर जिरायती शेती आणि एका खोलीचे घर, असा माझ्या आई-वडिलांचा संसार होता. आमच्या घरात वीज नव्हती, मी इयत्ता सहावीला येईपर्यंत विजेचा दिवा पाहायला मिळाला नव्हता. त्या काळी ज्याच्या घरात वीज तो आम्हाला खूप श्रीमंत वाटायचा. मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात, अशी म्हण आहे. माझ्या वडिलांनाही माझी हुशारी दिसली आणि आम्ही माझ्या शिक्षणासाठी साताऱ्याला आलो. येथे दहा बाय दहाच्या खोलीमध्ये आम्ही राहू लागलो. माझ्या शिक्षणातील प्रगतीचा आलेख वाढतच होता. चौथीला मला शिष्यवृत्ती मिळाली तेव्हा आई-वडिलांना खूप आनंद झाला आणि हणमंत खूप हुशार आहे, त्याला आपण पुढच्या शिक्षणासाठी पुण्यालाच नेऊ, अशी खूणगाठ बांधून आई-वडील फुगेवाडीला आले. तेथे चाळीत नऊ बाय अकराच्या खोलीत संसार थाटला. वडील जिल्हा परिषदेत कामाला होते. माझी शाळा सुरू झाली...

पुण्यात आल्यामुळे खर्च वाढला; मात्र उत्पन्न जेमतेमच. म्हणून आईने काही आर्थिक भार उचलायचे ठरवले. तिची चिकाटी खूप मोठी. कदाचित तिच्याकडून हा गुण माझ्या अंगी आला असावा. आम्हा दोघा भावंडांच्या जन्मानंतर आईने पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण केले, तेसुद्धा त्या काळी. त्याचा फायदा पुण्यात झाला. तिला पालिकेत शिक्षिकेची नोकरी मिळाली, अधिक अर्थार्जनासाठी शिवणकामही सुरूच होते.

पुण्यात आल्याचा एक फायदा असा झाला की यामुळे माझ्या जाणिवेचे विश्व मोठे झाले. माझे वडील मला त्या काळी नामवंतांची भाषणे ऐकण्यासाठी घेऊन जात. तुमचा विश्वास बसणार नाही; मी कधी-कधी त्यांच्या खांद्यावर बसून भाषणे ऐकली आहेत. नववीत असताना प्राचार्य शिवाजीराव भोसले यांचे भाषण ऐकायला वडील घेऊन गेले. भाषणाचा विषय होता स्वामी विवेकानंद. मी तल्लीन होऊन ऐकत होतो. प्राचार्यांच्या रसाळ भाषेमुळे स्वामी विवेकानंद माझ्या मनाला भिडले. मी प्रभावित आणि प्रोत्साहित झालो. त्यांच्याविषयी खूप वाचन

केले. असेच एकदा छत्रपती शिवाजी महाराजांबद्दल व्याख्यात ऐकताना मी प्रभावित झालो. महाराजांविषयीही खूप वाचन करून माहिती घेतली. छत्रपती शिवराय आणि स्वामी विवेकानंद या महान व्यक्तिमत्त्वांना मी माझे आदर्श मानले आणि यापुढे त्यांच्याच विचारांवर आयुष्याची जडणघडण सुरू ठेवायची, असा निर्धार मी शालेय वयातच केला आणि आजदेखील त्यांना गुरू मानूनच पुढे जात आहे.

दहावीला मला ८८ टक्के गुण मिळाले. तेव्हा गुरुजींनी सल्ला दिला त्याप्रमाणे मी शासकीय तंत्रनिकेतनमध्ये (पॉलिटेक्निक) इलेक्ट्रॉनिक पदविकेसाठी (इंजिनिअरिंग डिप्लोमा) प्रवेश घेतला. दरम्यानच्या काळात वडिलांची मुंबईला बदली झाली होती आणि आधीच त्यांना मधुमेहाचा त्रास होता आणि मुंबईचे दमट हवामान त्यांना मानवले नाही. ते खूप आजारी पडले, त्यांना ससून रुग्णालयात दाखल करावे लागले. मला आजही आठवतीये त्या वेळी या परिस्थितीला मोठ्या धीराने तोंड देणारी माझी आई! वडिलांच्या उपचाराकरिता एक हजार रुपये जमा करण्यासाठी आईला तिचे मंगळसूत्र, कर्णफुले गहाण ठेवावी लागली होती. मोठ्या आव्हानांना तोंड देताना डगमगून चालत नाही, तर मार्ग शोधण्यासाठी सदैव भान आणि विवेक जागृत ठेवावा लागतो हे यातून मी शिकलो.

डिप्लोमा सुरू असतानाच वडिलांचे निधन झाले आणि संपूर्ण जबाबदारी माझ्या आईवर येऊन पडली. डिप्लोमा इन इंजिनिअरिंगमध्ये मी प्रथम श्रेणीमध्ये पास झालो. मी आयएएस व्हावे, अशी वडिलांची इच्छा होती. ती पूर्ण करण्यासाठी इंजिनिअरिंगची पदवी घेण्याचे ठरवले. औरंगाबादच्या शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालयात माझा नंबर लागला. मात्र एवढ्या लांब जाण्याला आईचा विरोध होता. पुण्यातच पुढचे शिक्षण घ्यावे असा तिचा आग्रह होता. त्यामुळे मी व्हीआयटी इंजिनिअरिंग कॉलेजला प्रवेश घेतला, त्याची पंधरा हजारांची फी भरण्यासाठी आईला कर्ज काढावे लागले होते. इंजिनिअरिंग म्हणजे शिक्षणाचा आणखी वाढीव खर्च, तो भागवण्यासाठी मी मित्राच्या साथीने डिप्लोमाचे क्लासेस सुरू केले. फुगेवाडी ते कॉलेज हे अंतर २१ किलोमीटरचे, जाऊन-येऊन ४२ किलोमीटर. बस, रिक्शा परवडत नव्हती, त्यामुळे जुनी सायकल घेतली आणि रोजची ४२ किलोमीटरची आयुष्याची सायकल रिस सुरू झाली. रोजच्या लांबच्या प्रवासामुळे सायकलचे सीट एके दिवशी तुटले. ते दुरुस्त करायलाही पैसे नव्हते. म्हणून सीट तसेच स्प्रिंगांवर ठेवायचे आणि टांग टाकायची. एकदा कॉलेजमध्ये सायकलवर ठेवलेले सीट खाली पडले आणि काही उनाड विद्यार्थ्यांनी त्याचा फुटबॉल केला. ते मला दूर अंतरावर

सापडले. नंतर मात्र माझ्या सायकलच्या सीटचा जाणीवपूर्वक फुटबॉल केला जाऊ लागला. शेवटी मी युक्ती शोधली, सायकल स्टँडवर लावली की सीट काढून मी माझ्या शबनम बॅगमध्ये ठेवत असे.

या काळामध्ये इमारतींचे रंगकाम, पाणी टाक्या स्वच्छता अशा प्रकारची कामे सुरूच होती. बालेवाडी स्टेडियम परिसरात रस्त्याचे माझ्या आयुष्यातले पहिले कंत्राटही घेतले. त्याचा अनुभव आयुष्यात खूप काही शिकवून गेला.

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि स्वामी विवेकानंद हे माझे आदर्श असल्यामुळे इतरांप्रमाणे आयुष्य जगायचे नाही, असा माझा निर्धार असल्याने मी १९ व्या वर्षीच भारत

विकास प्रतिष्ठान नावाची संस्था स्थापन करून काहीतरी वेगळे करू असा संकल्प सोडला होता. त्यासाठी लोकोदेखील माझ्या संकल्पनेतूनच साकार झाला, तो म्हणजे भारताचा नकाशा आणि त्यात चमकणारा दिवा. देशासाठी वेगळे काहीतरी करायचे, हे ध्येय उराशी बाळगले.

आणि रोवली मुहूर्तमेढ!

१९९४ मध्ये माझी इंजिनिअरिंगची डिग्री पूर्ण झाली आणि मला ग्रॅज्युएट ट्रेनी म्हणून लागलीच टेलिकोमध्ये (सध्याचे टाटा मोटर्स) नोकरी मिळाली. रिसर्च विभागामध्ये काही काळ काम केल्यानंतर शेवटी पॅचेस विभागात माझी नेमणूक झाली. त्या काळी टाटा इस्टेट ही नवी कार फार चालली नाही, त्यामुळे तिचे बरेच स्पेअर्स भंगारात होते. त्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी आवश्यक परवानगीदेखील मिळाली होती. मात्र त्यातील वायरिंगचा पुनर्वापर करता येऊ शकतो असे मला वाटले आणि मी ही बाब श्री. वाय. नाथ या प्रमुखांच्या कानावर घातली. माझ्या एका सूचनेमुळे कंपनीचा अडीच कोटी रुपयांचा फायदा झाला. त्यामुळे खूश झालेल्या व्यवस्थापनाने, 'आपले काम खूपच चांगले आहे, आपणास कंपनीकडून काय हवे आहे?' अशी विचारणा केली.

मला तर नोकरी आहेच, आणखी काय हवे आहे? उलट आपल्या काही मित्रांचे भले झाले तर उत्तमच, हा विचार मनात आला आणि मी माझ्या गावाकडच्या, शिक्षण अर्धवट सोडावे

आयर्नमॅन श्री. कृष्णा प्रकाश, पिंपरी-चिंचवड पोलिस आयुक्त आणि अल्ट्रा आयर्नमॅन संदिप पाटील, आयजी गडचिरोली यांच्यासमवेत

लागलेल्या मित्रांसाठी काम देण्याची मागणी केली. हेल्परसारखे कोणतेही काम चालेल, असा आग्रह धरला. मात्र हेल्परचे कामदेखील आमच्याकडे नाही, टाटा इंडिकाचा नवा प्लॅट सुरू होत आहे तेथे हाउस कीपिंगचे काम कराल का? अशी विचारणा कंपनीने केल्यानंतर त्याला क्षणाचाही विलंब न लावता होकार दिला. माझ्या गावचे डॉशिंग मित्र उमेश माने त्या वेळी एका बँकेमध्ये मॅनेजर होते, त्यांना या प्रस्तावाबद्दल सांगितले आणि त्यांनी त्वरित राजीनामा दिला. वास्तविक हाउस कीपिंग कामाची ऑर्डर मिळायच्या आधीच उमेशनी स्वतःच्या चांगल्या करिअरचा राजीनामा दिला होता. एखादा व्यवसाय उभा करायचा आणि वाढवायचा असेल, तर अशा कटिबद्ध मित्रांची, लोकांची साथ हवी असते, ती उमेशच्या रूपाने मला मिळाली. गावाकडच्या मित्रांना कामही मिळाले आणि आमच्या व्यवसायाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. भारत विकास ग्रुपचे (बीव्हीजी) कार्य सुरू झाले. आम्ही अल्पावधीत या कामामध्ये कमांड निर्माण केली. यांत्रिकीकरणामुळे कामाचा दर्जा वाढला. देशात हाउस कीपिंगमध्ये यांत्रिकीकरण आणणारे म्हणून आमच्या ग्रुपची चर्चा सुरू झाली. तुम्हाला केवळ उत्तम काम करून भागत नाही, तर ते सर्वोत्तम असावे लागते आणि सातत्याने त्यात जगाच्या पुढे राहिले पाहिजे हा विचार व्यवसाय शाश्वत होण्याचा प्रमुख आधार बनतो. शेवटी २००१ मध्ये नोकरी सोडून पूर्णवेळ हाच व्यवसाय करायचे ठरवले. पुण्याबाहेर पहिला विस्तार बंगळूर येथे केला. तेथेही अत्युच्च

दर्जांच्या कामामुळे अन्य कामे मिळतच गेली. हा ठरला माझ्या जीवनातला टर्निंग पॉइंट...

हाउस कीपिंग व्यवसायाचे काम उत्तमपणे चालले होते. दिल्लीत संसद भवनामध्ये भव्य ग्रंथालय उभे राहिले होते. त्याच्या देखभालीचे काम करण्यासाठी आमच्या कंपनीचे नाव सुचवण्यात आले. २००१ मध्ये संसदेवर भ्याड दहशतवादी हल्ला झाला होता, त्यामुळे तेथील सुरक्षा व्यवस्था अधिक कडक करण्यात आली होती. मात्र सरकारने आमच्यावर विश्वास ठेवला आणि ग्रंथालयाचे काम दिले. ते आम्ही सर्व कसब ओतून अत्युच्च दर्जाचे केले. त्यामुळे संसदेच्या मुख्य इमारतीचे बाहेरचे काम मिळाले. व्यावसायिक नीतिमत्ता, शुद्धता आणि अत्युच्च दर्जा असेल तर तुम्हाला कोणीही रोखू शकत नाही हेच यातून सिद्ध होते, कारण पुढे संसदेचे आतील कामही बीव्हीजी इंडियाला मिळाले. एवढेच नव्हे, तर सर्वोच्च न्यायालय, काही मंत्रालये, पंतप्रधान कार्यालय, पंतप्रधान निवासस्थान अशा देशातील सर्वोच्च वास्तूंचे काम आम्हाला मिळाले. आठ लोकांपासून सुरू झालेला आमचा व्यवसाय आजमितीला ऐंशी हजार सदस्यांचा परिवार बनला आहे. बीव्हीजी इंडियाने प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे सुमारे पाच लाखांवर नागरिकांना चांगली जीवनचर्या दिली आहे आणि माझे स्वप्न आहे दहा कोटी लोकांच्या आयुष्यात बदल घडवून आणण्याचे! माझ्या आयुष्याचा यशस्वी प्रवास आई-वडिलांच्या संस्काराची शिंदोरी आणि कुटुंबाची साथ यामुळेच घडत आहे. महिन्यातून २० ते २५ दिवस घराबाहेर असताना पत्नी वैशालीने कुटुंबाची जबाबदारी मोठ्या नेटाने आणि कौशल्याने सांभाळली, दोन्ही

मुलींना तिने घडवले ही माझ्यासाठी भाग्याची गोष्ट आहे.

बीव्हीजी ही चांगुलपणाचीच चळवळ आहे, तिचा पाया सर्वसामान्य नागरिक आहेत. म्हणूनच ती आज केवळ इंटीग्रेटेड मल्टिफॅसिलिटी मॅनेजमेंट क्षेत्रातील अग्रगण्य कंपनी राहिली नसून, जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांना स्पर्श करणारा उद्योग समूह बनला आहे. आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा क्षेत्रातील आमचा प्रवेश असाच नवा इतिहास निर्माण करणारा ठरला. आज महाराष्ट्रासह जम्मू-काश्मीरमध्ये बीव्हीजी ही सेवा देत आहे. त्याद्वारे लाखो नागरिकांचे प्राण वाचले आहेत. बीव्हीजी लाइफ सायन्सेसच्या

माध्यमातून शेती क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याचे मिशन हाती घेतले आहे. तसेच आरोग्य क्षेत्रामध्ये वनौषधींवर क्रांतिकारी संशोधन सुरू केले आहे. गेल्या वर्षी सादर केलेल्या 'शतप्लस' या हर्बल सिरपचा कोविड रुग्णांनाही खूप लाभ झाला. रोगप्रतिकारशक्ती संतुलित ठेवणारे हे सिरप अनेक डॉक्टरांनीही वापरले तेव्हा 'हा तर चमत्कार आहे' असे उद्गार त्यांनी काढले आहेत. हृदयविकार, मोतीबिंदू, कर्करोग, मधुमेह, रक्तदाब, केशगळती अशा अनेक व्याधी आणि आजारांवर बीव्हीजी लाईफ सायन्सेसच्या माध्यमातून नजीकच्या काळात परिणामकारक हर्बल औषधी येणार आहेत. सोलर एनर्जी क्षेत्रात काम करताना आम्ही अलीकडेच तामिळनाडूमध्ये १०० मेगावॉटचा प्रकल्प यशस्वीपणे उभा केला. तो सर्वाधिक वेगाने उभा राहिलेला राज्यातील पहिला सोलर वीजनिर्मिती प्रकल्प ठरला आहे.

दहा कोटी लोकांचे जीवन बदलण्यासाठी खूप-खूप पुढे जायचे आहे, त्यासाठी अथक परिश्रम करणार आहे, चांगुलपणा जागृत ठेवणार आहे आणि समाजात व देशात सकारात्मक परिवर्तन घडविण्याचा प्रयत्न करणार आहे. प्रसिद्ध कवी रॉबर्ट फ्रॉस्ट यांनी त्यांच्या 'स्टॉपिंग बाय वुड्स ऑन अ स्नोई इव्हनिंग' कवितेत म्हटल्याप्रमाणे...

द वुड्स आर लव्हली, डार्क अँड डीप,

बट आय हॅव प्रॉमिसेस टू कीप

अँड माईल्स टू गो बीफोर आय स्लीप,

अँड माईल्स टू गो बीफोर आय स्लीप.

आजच्या संघर्षात उद्याचे सामर्थ्य असते हे मी आयुष्याच्या अनुभवातून शिकलो आहे.

मला भावलेला सैनिक

अनुराधा प्रभुदेसाई
संस्थापिका, लक्ष्य फाउंडेशन

लहानपणापासून ऐकत आलेलं एक भावगीत 'सैनिक हो तुमच्यासाठी' हे कधी व कसं माझा श्वास बनलं, ध्यास बनलं कळलंच नाही. माझं लहानपण खूपच हसरं, नाचरं, श्लोकांमध्ये, ओव्यांमध्ये, स्फूर्ती गीतांमध्ये रमणारं असंच होतं. संस्कारांच्या वृक्षवेलीत माझं बालपण बहरलं, खुललं.

माझे वडील मुंबई, परळ येथील पशुवैद्यक महाविद्यालयात प्राध्यापक होते. माझे आई-वडील ही जणू चालती-बोलती विद्यापीठच होती आणि त्यामुळे अनेक गोष्टींचे ज्ञान मिळत गेलं आणि जीवन समृद्ध होत गेलं! लहानपणापासूनच मनात समानतेची भावना रुजत गेली.

सभोवतालची सहवासात येणारी माणसं, विद्यादान करणारे शिक्षक यांच्याकडून जे शिकले ते खूप मोलाचं होतं. परळमध्ये आर. एम. भट या शाळेत शालेय शिक्षण झालं. जे करायचं ते उत्तमच करायचं असे संस्कार शाळेत दिले व जे करशील ते स्वतःसाठी न करता शाळेच्या नावासाठी कर, शाळेचं नाव मोठं

कर या शब्दांचा लहानपणापासून फार प्रभाव पडला होता. आणि मग कोणतंही क्षेत्र असो, नाट्य, वक्तृत्व, लेखन, अभ्यास सगळ्या क्षेत्रांत सर्वोत्तम काम करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे मुख्याध्यापक, शिक्षक यांची सर्वोत्तम आवडती विद्यार्थिनी झाले मी!

तीच प्रतिमा महाविद्यालयात निर्माण केली. मी लाला लजपतराय या महाविद्यालयात पुढील शिक्षण घेतले. लहानपणापासूनच रंगमंचाचे आकर्षण होते. तिथेही स्पर्धातून 'सर्वोत्तम अभिनेत्री' पारितोषिकं मिळत गेल्याने खूप प्रोत्साहन मिळाले आणि उत्साह वाढत गेला. कादरखान, शबाना आझमी, शशि कपूर अशा दिग्गज लोकांशी माझी भेट झाली. सर्वांनी माझ्या अभिनय कौशल्याला कौतुकाची दाद दिली होती. घरात आईलाही याचं कौतुक होतं पण घरी आल्यावर आता आपली रोजची घरातली कामं बघ असं आई सांगाव्याची आणि त्यामुळे वास्तवतेची जाणीव कायम राहिली.

वैवाहिक आयुष्यात नोकरी व घर हे दोन्ही व्यवस्थित

कारगिल विजय दिनानिमित्त सैन्यदलाकडून सन्मान

सांभाळायचा कायम प्रयत्न केला. मी युनियन बँक ऑफ इंडियामध्ये नोकरी करत होते व ती त्या काळाची गरज होती. त्या वेळेसही नाट्य कौशल्यामुळे भरपूर ऑफर्स आल्या होत्या. पण मी ठरवलं होतं की जोपर्यंत मी सासरच्या मंडळींचा विश्वास संपादन करत नाही, तोपर्यंत नाट्य क्षेत्रात प्रवेश करायचा नाही. त्या काळात काही गोष्टी शेवटी प्राप्त परिस्थितीनुसार कराव्या लागल्या.

अर्थात, माझा उद्याच्या उषःकालावर ठाम विश्वास होता. काही काळानंतर घर, संसार, नोकरी याच्या बरोबरीनेच इतर आवडीच्या क्षेत्रांमध्ये काम करण्याची संधी मला मिळाली. मी रंगमंच व सीरियलमध्ये परत माझं योगदान द्यायला सुरुवात केलेली. 'भाकरी आणि फुल' या सीरियलमधील माझ्या भूमिकेचं खूप कौतुक झालं. मालिका, टेलिफिल्म्स आणि नाटकांतून सातत्याने भूमिका करत गेले आणि 'मालगुडी डेज'मधली माझी भूमिका खूप गाजली. सांसारिक जबाबदारी, मुलीचं शिक्षण आणि कला क्षेत्रातल्या वेळेचं बंधन नसलेल्या गोष्टींचा समतोल साधताना खूप आव्हानांना तोंड द्यावं लागलं. परंतु माझ्या यजमानांची खंबीर साथ व घरच्यांच्या सहकार्यामुळे मला माझ्या कामात सर्वोत्तम देता आलं. नाविन्याची ओढ व ध्यास सतत माझ्या मनात असायचा. दर वेळेला नाविन्य आणण्याचा प्रयत्न असायचा आणि त्यातूनच एकांकिका

मला युवावर्गाला असं सांगावंसं वाटतं की, जे शिक्षण तुम्ही प्राप्त कराल त्याचा प्रामाणिकपणे उपयोग करा. कोणताही व्यवसाय करा पण त्यातून वेळ काढून देशाचा विचार करा. समाजामध्ये अशी कृत्यं करा की देशाला त्याचा अभिमान वाटेल व देशाचं नाव उंचावेल.

लिहायचा नवीन प्रयोग सुरू केला. आंतरबँक वक्तृत्व स्पर्धा, नाट्य स्पर्धांमध्ये व कल्चरल ॲक्टिव्हिटीजमध्ये उत्तम यश मिळत गेलं. शाळा, महाविद्यालयाप्रमाणे बँकेचाही नावलौकिक वाढत गेला. यानंतर मुलांसाठी पर्सनॅलिटी डेव्हलपमेंटचे प्रोग्राम्सदेखील सुरू केले. सर्वोत्कृष्ट करायचं व नाविन्यपूर्ण करायचं हेच माझं ध्येय असायचं आणि हीच माझी ओळख बनली.

आयुष्यात एका टप्प्यावर माझ्या असं लक्षात आलं की मुलांची मातीशी असलेली नाळ तुटतीये. त्यांना आपला निसर्ग, आपली संस्कृती, या गोष्टींची जवळून ओळख करून द्यावी हे प्रकर्षाने वाटू लागलं. आणि मला ट्रेकिंगची खूप हौस होती. आणि मग या दृष्टीने आठ ते बारा वयोगटातील मुलांना ट्रेकिंगला घेऊन जाण्यास सुरुवात केली. मी व माझे काही मित्र आम्ही हा उपक्रम राबवण्यास सुरुवात केली. डोंगर चढणं, झुणका भाकर खाणं, जमिनीवर झोपणं, आपल्या संस्कृतीची ओळख करून देणं, अभिनयाची ओळख व एकूणच व्यक्तिमत्त्व विकासाचे नवनवीन उपक्रम मुलांपर्यंत पोहोचवणं हे मुलांना दिशा देणारं एक कार्य सुरू केलं. जवळपास पंचवीस ट्रेक्स अर्थात निवासी शिबिरं आम्ही अशा पद्धतीने आयोजित केली.

विविध स्तरांतील चांगली माणसं आयुष्यात खूप भेटत गेली, निःस्पृह माणसं भेटत गेली आणि मला अनेक सकारात्मक अभिनव उपक्रम राबवता आले. आपलं जीवन हे नेहमी कडू-गोड आठवणींनी भरलेले असतं. तसंच काही अंशी मलादेखील चांगल्या अनुभवांबरोबर वाईट अनुभवांनादेखील तोंड द्यावं लागलं. पण मी खूप धीराने घेतलं आणि माझी सकारात्मकतेची ऊर्जा सतत जागृत ठेवली.

माझ्या अंतर्मनाला असं कायम वाटायचं की आपला समाज बदलतोय, माणूस हरवत चाललाय, संवेदनशीलता

कुठेतरी लुप्त होत चालली आहे. समाजाचा पोत बिघडत चालला आहे हा विचार मनाला सतत भेडसावत होता आणि काहीतरी करायला हवं हे सारखं जाणवत होतं.

आम्हा दोघांच्या बँकेच्या नोकरीमुळे LFC (Leave Fare Concession) च्या अंतर्गत आम्हाला भारतभर हिंडता आलं. २००४ साली आम्हाला लडाखला जाण्याचा योग आला. तिथलं पहाडी सौंदर्य बघून मी हरवूनच गेले. पण तिथे माझी खरी ओळख झाली ती सैनिकाशी. कारगिल युद्धाचे वर्णन, सैनिकांचे पराक्रम हे सगळं ऐकून मी एकदम हरवून गेले, भारावून गेले. काळ, काम, वेगाची गणितं सोडवत चालणारी माझ्या आयुष्याची गाडी सैनिक या स्टेशनावर येऊन थांबली आणि तिथेच थांबली कायमची! आणि मग माझ्या आयुष्याने एक वेगळंच वळण घेतलं. It was turning point.

खरंतर कारगिल युद्धाविषयी बरंच ऐकलं होतं. त्या उत्सुकतेने, ओढीने मी कारगिलला भेट दिली. तिथल्या दृश्याने भावनावश झाले आणि त्या वेळेला मनाशी पक्कं ठरवलं की निदान पुढील पाच वर्षं या युद्धभूमीवर नियमित यायचं आणि येताना बरोबर बऱ्याच लोकांना घेऊन यायचं आणि कारगिल युद्धात प्राणांची आहुती देणाऱ्या वीरांना अमर करायचं.

२००४ साली लडाखहून परत आल्यावर मी माझ्या प्रवासातील अनुभवांमुळे मला कळलेल्या आणि भावलेल्या सैनिकांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणारा एक लेख लिहिला व तो 'महाराष्ट्र टाइम्स'मध्ये प्रसिद्धदेखील झाला. दोन दिवस सतत लोकांचे फोन येत होते. त्याच दरम्यान मला एका ८१ वर्षांच्या काकूंचा फोन आला. त्या स्वातंत्र्यसैनिक होत्या. त्यांनी हे सैनिकांचं जीवन फार जवळून अनुभवलं होतं आणि त्या तन्मयतेने, आपुलकीने माझ्याशी बोलत राहिल्या. त्या म्हणाल्या की, सध्याची परिस्थिती बघता मला उद्विग्नता येत होती, आम्हा स्वातंत्र्यसैनिकांचा त्याग वाया तर गेला नाही ना असाही विचार येत होता, पण तू आज एक देशप्रेमाची दिवली पेटवली आहेस. ती कधीही विझू देऊ नकोस, असाही सल्ला त्यांनी मला दिला.

अनुभवातून व्याप वाढत गेला. सैनिकी आयुष्यावर लिखाण सातत्याने चालू ठेवलं. सैनिकांच्या लिहिलेल्या गोष्टींना लोकांचा भरपूर प्रतिसाद मिळू लागला, माझं लिखाण आवडू लागलं. माझी एक वेगळी ओळख निर्माण झाली. या सगळ्या अनुभवांतून, जनसंपर्कातून वेळोवेळी एकच खंत वाटत होती. ती म्हणजे समाजाची अभिरुची रसातळाला जात आहे. यातून समाजाला बाहेर काढलं पाहिजे, सैनिकांच्या संघर्षाची जाणीव सर्वदूर सकारात्मक दृष्टिकोनातून पोहोचली पाहिजे असं मला मनापासून वाटत होतं. हक्क व कर्तव्य यामध्ये समाज

८ मार्च, जागतिक महिला दिनानिमित्ताने 'नारी सन्मान' ने सन्मानित

कर्तव्यापासून दूर जात आहे असं वाटत होतं. हक्कांबरोबर कर्तव्याची जाणीव करून देणं हे काम प्रकर्षाने हाती घेतलं व त्यातूनच लक्ष्य फाउंडेशनची स्थापना झाली.

४ ऑक्टोबर २००९ मध्ये लक्ष्य फाउंडेशनची स्थापना केली. व त्या पाठीमागे उद्दिष्ट होतं की सामान्य नागरिक व सशस्त्र सेनादल यांच्यात मैत्रीचा पूल बांधणं व तरुण पिढीला सैनिकीवृत्ती प्रती आकर्षित करायचं. आणि समाजामध्ये राष्ट्रभक्ती भावना निर्माण करायची आणि तरुणांना इतिहासाचं भान, वर्तमानाची जाण आणि भविष्याची स्वप्नं द्यायची.

'कारगिल युद्ध' मी अनेक कार्यक्रमांमधून समाजापुढे सातत्याने मांडत राहिले. गेल्या १७ वर्षांमध्ये जम्मू-काश्मीर, आसाम, मेघालय, अरुणाचल, नागालँड, राजस्थान येथील सरहद्दींना मी भेटी दिल्या आहेत. सैनिकांशी प्रत्यक्ष संवाद साधण्यासाठी द्रास, काकसार, बटालिक, तूरतूक, सियाचिन बेस कॅम्प, चुमार पोस्ट, चायना बॉर्डर येथेही गेले. पुणे, लेह, चेन्नई, बेळगाव येथे पासिंग आउट परेडसाठी हजर राहिले. यातूनच व्याप्ती वाढत गेली. आणि ह्याच्याबरोबरच दृकश्राव्य कार्यक्रमांतून कारगिल युद्ध समाजापुढे मांडतच होते. पण असं लक्षात आलं की कारगिल युद्धाच्या पुढे जाऊन आर्मी, नेव्ही, एअरफोर्स आणि पॅरामिलिटरी फॉर्सेस यांचीदेखील माहिती देणे जरूरीचे आहे. मग सैनिकांच्या सहवासात अनेक उपक्रम चालू केले. व्हॅलेंटायन माय

कारगिल विजय दिवस २०१७ रोजी जनरल अंबू यांच्या हस्ते पुस्तकाचे प्रकाशन

सोलजर, दिवाळी विथ सोलजर, प्रत्येक पणती एक सैनिक, मेरा देश मेरी पहचान इत्यादी.

‘युवाप्रेरणा’ यासारख्या कार्यक्रमातून नवीन तरुण पिढीच्या समोर खऱ्या नायकाची (Real Hero)ची ओळख करून द्यायचं काम हाती घेतलं. कारगिल युद्धातील १२ कारगिल हिरोंच्या गोष्टी छोट्या पुस्तकांमधून युवकांपर्यंत पोहोचवल्या. मला त्या वेळची एक छोटीशी आठवण इथे सांगावीशी वाटते. त्या वेळेस मी शहीद मनोज कुमार पांडे यांच्याबद्दलची छोटी पुस्तिका काढायचं ठरवलं. तेव्हा मी पुण्यात युनियन बँकेत असिस्टंट मॅनेजर ह्या पदावर काम करत होते, घरी यायला उशीर व्हायचा मला. एकदा मी अशीच रात्री नऊ वाजता घरी आले. मला मनोज कुमार पांडे यांच्या आईचा, मोहिनी पांडे ह्यांचा नंबर मिळालेला होता. त्या लखनऊला राहत होत्या. आणि मी रात्री नऊ वाजता त्यांना फोन केला. “मैं अनुराधा प्रभुदेसाई बात कर रही हूं, मैं बुकलेट्स बना रही हूं परमवीरों पर और वो स्कूल में छात्रों को देना चाहती हूं. विक्रम बात्रा, योगेंद्रसिंग, संजय कुमार इन सारे लोगों पर बुकलेट्स पूरे हो गए हैं और अब मुझे मनोज कुमार पांडे के बारे में लिखना है. ये पुस्तिका

छात्रों के लिए होने के कारण मैं कुछ अलग नजरिया से लिखना चाहती हूं और आप मनोज कुमार की माता होने के कारण उनके बारे में, उनके बचपन के बारे में मुझे कुछ बतायेंगे तो मैं कुछ अलग कहानी लिख सकूंगी.”

त्या वेळेस त्यांचा पहिला प्रश्न मला असा होता की, “आप कहां से बात कर रहे हैं?” मी त्यांना म्हणाले, “पुना से, महाराष्ट्र से.” त्यावर त्या म्हणाल्या, “हां मेरा बच्चा वहां NDA में था, पुना में.” आणि मग त्यांचं पुढचं वाक्य होतं की “अभी रात के ९ बज गये.” त्यावर मी लगेच त्यांना म्हणाले की “वाकई मैं मुझे देर हो गई फोन करने के लिए. मैं आपको सुबह फोन करूंगी. मैं कब फोन करूं?” त्यावर त्या म्हणाल्या की, “नहीं नहीं, आपने ९ बजे फोन किया इसका मतलब दिनभर आप कुछ अलग काम में व्यस्त होंगी ना?” मग त्यांना मी माझ्या नोकरीचे स्वरूप सांगितलं. मग लगेच त्यांचा पुढचा प्रश्न असा होता की, “अच्छा आपने खाना खाया?” मी त्यांना म्हणाले की, “नहीं, मैं अभी बैंक से लौटी हूं, तो मैं आपके साथ बात करने के बाद खाना बनाऊंगी?” त्या म्हणाल्या की, “नहीं ये नहीं चलेगा. आप ऐसा करो, पहले खाना बनाओ, खा

लो और फिर मुझे फोन करना.” मी त्यावर त्यांना म्हणाले, “दीदी तबतक दस, साडेदस बज जायेंगे.” त्यावर त्या म्हणाल्या की, “कोई बात नहीं, दस भी बज जायेंगे तो चलेगा, बारा भी बज जायेंगे तो भी चलेगा, रात के दो भी बज जायेंगे भी तो चलेगा, मैं आपसे बात करूंगी. अनुराधा, इस बहाने मैं मेरा बच्चा जी लूंगी.” आज एका आईचा मुलगा जो वयाच्या तेविसाव्या वर्षी शहीद झालेला आहे, त्या आईला जर तिचा मुलगा ‘जी लेने का’ आनंद आपण देऊ शकलो, तर याच्यासारखं समाधान कुठलंच नाही. मला असं वाटतं की आपण आपल्या मुलांचं करतो, घरच्यांचं करतो, नातेवाइकांचं करतो, आपल्या नातवंडांचं करतो, आणि हे सगळं करण्यात खरंच खूप आनंद आहे. पण एखाद्या कामाचं समाधान मिळणं ही खूप वेगळीच गोष्ट आहे. आणि एखाद्या आईच्या मनात आपल्या हुतात्मा झालेल्या मुलाच्या आठवणी जिवंत करून त्यांच्या मनात सुखद भावना निर्माण करणं ही खूप समाधानाची गोष्ट आहे.

अभिमानाची गोष्ट म्हणजे ‘कारगिल शौर्यगाथा’ हा धडा गोवा बोर्डांने पाठ्यपुस्तकात छापला आणि तो प्रभावी ठरला. यंदाच्या २०२०च्या मराठी युवकभारती इयत्ता बारावीच्या पाठ्यपुस्तकात ‘वीरांना सलामी’ या पाठाची निवड झाली आहे. हा पाठ मी लिहिलेल्या ‘तुमच्या उद्यासाठी आपला आज देणारा – सैनिक’ या राजहंस प्रकाशनने प्रकाशित केलेल्या पुस्तकावर आधारित आहे. त्या निमित्ताने आजच्या तरुण पिढीपर्यंत ‘सैनिक’ पोहोचत आहे याचा मला मनापासून आनंद होतोय!

स्वराज्य निर्माण करण्याची शक्ती, ताकद शिवरायांच्या तळपत्या तलवारीत होती. कारण बालपणापासून त्यांच्या आईने त्यांच्यावर केलेले संस्कार महत्त्वाचे होते.

आजच्या पिढीवरसुद्धा लहानपणापासूनच पालक, शिक्षक यांनी असे संस्कार रुजवणे महत्त्वाचे आहेत. फक्त स्वहितापेक्षा समाजहित, राष्ट्राचे हित असा व्यापक विचार हवा. व ज्या वेळी हा विचार समाजात रुजेल तेव्हाच राष्ट्र हे शक्तिशाली व समृद्ध होईल असं मला प्रकर्षाने वाटतं.

जेव्हा सैनिक सरहद्दीवर असतो तेव्हा तो माझा देश, माझी भूमी, माझे सारे बांधव या भूमिकेतून लढत असतो आणि खरोखरी ही मानसिकता व्यापक आहे.

मला युवावर्गाला असं सांगावंसं वाटतं की, जे शिक्षण तुम्ही प्राप्त कराल त्याचा प्रामाणिकपणे उपयोग करा. कोणताही व्यवसाय करा पण त्यातून वेळ काढून देशाचा विचार करा. समाजामध्ये अशी कृत्यं करा की देशाला

त्याचा अभिमान वाटेल व देशाचं नाव उंचावेल. आज अनैतिक कृत्य केल्यामुळे, नतद्रष्ट कृत्यामुळे, देशद्रोही गोष्टींमुळे राष्ट्राचे स्थैर्य धोक्यात येतंय, असुरक्षितता निर्माण होतीये. त्यामुळे अशी कृती होऊ नयेत याची आपण प्रत्येकाने दक्षता घेणं गरजेचं आहे.

कोणतंही काम करताना सद्भावना मनात सतत जागृत ठेवणं गरजेचं आहे. आणि हाच खरा चांगुलपणा होय!

प्राण गेला तरी चालेल, पण माझ्या भूमीतील मी माझी जागा सोडणार नाही, शेवटच्या श्वासापर्यंत लढेन हा सैनिकाचा दृष्टिकोन प्रत्येकाने आपल्या अंतर्मनात कोरून ठेवला पाहिजे.

आज समाजातील अर्थकारण, राजकारण, समाजकारण बधितलं की आपल्या लक्षात येतं की वैयक्तिक स्वार्थासाठी सगळे झगडत असतात. हे चित्र बदलणं गरजेचं आहे व त्यासाठी राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्ती ही मनात सतत रुजवत ठेवली पाहिजे. आणि ही सद्भावना जितकी जास्तीत जास्त समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोहोचेल आणि रुजेल, तितकी जास्तीत जास्त प्रभावी व सक्षम चांगुलपणाची लाट निर्माण होईल.

शब्दांकन : शुभांगी मुळे

*I am happy to know that
Dr. Dnyaneshwar Mulay Foundation is
publishing a Dipawali Edition of
'Movement of Positivity.'
I hope this magazine has a great educative
value and encourage people to fight for
their social right.
I extend my best wishes for the success of
the first issue of this Magazine.*

SHRI. DIGAMBER HUMANEY
PRESIDENT
EPF SC/ST WELFARE COUNCIL, INDORE.

पितांबरीतर्फे दिवाळीच्या हार्दिक शुभेच्छा !

पितांबरी®
हेल्थकेअर डिव्हिजन

**प्रतिकारशक्ती वाढवूया,
आजाराचा व्हायरस
हद्दपार करूया !**

**के-नील
सिरप आणि कोल्ड बाम
सिरप :**

खोकल्याची ढास,
कफाचा त्रास,
कोरडा खोकला
या विकारांवर प्रभावी.

कोल्ड बाम :
वाहणारं नाक
बंद नाक
डोकेदुखी या विकारांवर प्रभावी.

**गोपियुष
च्युएबल टॅबलेट्स**

देशी गाईच्या कोलस्ट्रमपासून
औषधांची निर्मिती केली आहे.

रोगप्रतिकार शक्तीचा
उत्तम स्रोत.

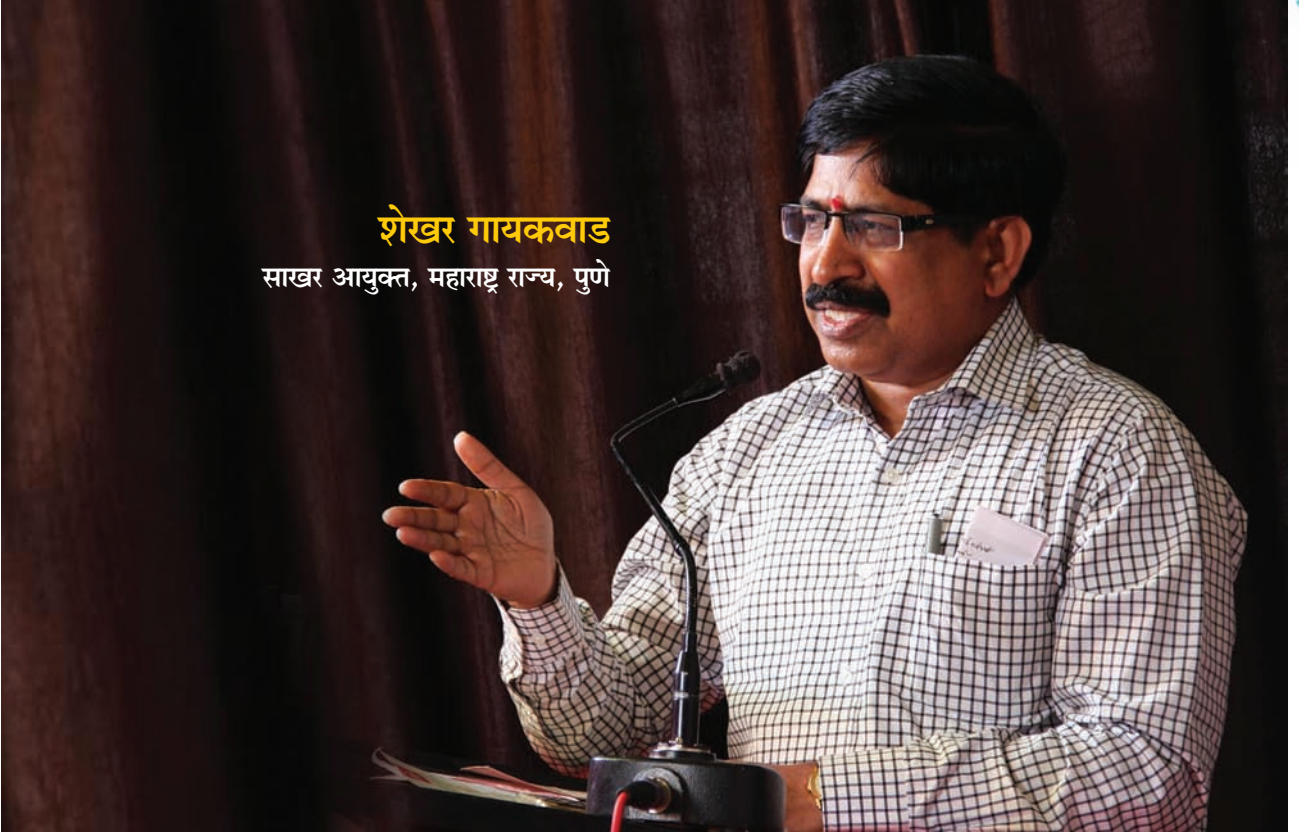
गुडुची टॅबलेट

गुळवेलीच्या सत्त्वापासून
औषधांची निर्मिती केली आहे.
रोगप्रतिकार शक्तीचा उत्तम स्रोत.

Pitambari Products Pvt. Ltd. Thane:022-67035555, CRM.:022-67035564,5699,
Maha.:7718809915, Pune: 9921001222, TollFree:18001031299, CIN:U24239MH1989PTC051314.
Now Shop Online: [www.pitambari.com / shop](http://www.pitambari.com/shop) & www.amazon.in

शेखर गायकवाड

साखर आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

चांगुलपणाची कास आणि सकारात्मकतेचा आधार!

भारतातील नावाजलेले भारतीय परराष्ट्र सेवेतील सनदी अधिकारी डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या संकल्पनेतून 'चांगुलपणाची चळवळ' आकाराला येत आहे. चांगल्या माणसांचे संघटन होत नाही हे सर्वज्ञात आहे. एखाद्या विशिष्ट वाईट हेतूने प्रेरित होऊन संख्या कमी असली तरी वाईट माणसे लवकर एकत्र येतात आणि त्यांची एकीसुद्धा टिकून राहते ही गोष्टसुद्धा सर्वांना माहीत आहे. पण चांगल्या कामासाठी चांगले विचार असणारी, चांगली कार्य करू इच्छिणारे चांगले लोक एकत्र येतात का हा एक मोठा प्रश्न आहे. अंतिम सत्य माहीत असूनसुद्धा फक्त खरे बोलण्याची शिक्षा म्हणून 'सॅक्रिटीस'ला विषाचा प्याला हाती घ्यावा लागला. त्या वेळीसुद्धा अथेन्स शहरातील सर्व दुष्ट प्रवृत्ती एकत्र आल्या होत्या. सत्य माहीत असूनही सॅक्रिटीसच्या बाजूने लोक उभे राहू शकले नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे. जागतिक आणि भारतीय

इतिहासात संत ज्ञानेश्वर असोत किंवा छत्रपती शिवाजी महाराज, या सर्वांना अनेक दुष्ट शक्तींचा सामना करावा लागला. त्यांची भूमिका योग्य असूनसुद्धा त्यांना आणि समाजाला या दोघांनाही याचे दुष्परिणाम काही काळ भोगावे लागले.

मुळात चांगले काम करण्याची ऊर्मी कशामुळे येते याचा आपण शोध घेतो त्या वेळी पहिली गोष्ट मनात येत असेल तर ती म्हणजे आपल्या हातून चांगले काम व्हावे अशी एक निसर्गतःच मानवामध्ये प्रवृत्ती असावी असे वाटते. परंतु प्रत्यक्षात मात्र जनतेला, व्यवहारात पदोपदी तुलनेने समाजात कमी संख्येने असलेली वाईट प्रवृत्तीची माणसे काही वेळेस विजय मिळविताना दिसतात आणि त्यांच्याकडे बघून सत्याची भूमिका काय असावी हे ठरवून शकलेली असंख्य सामान्य माणसे द्विधा मनःस्थितीत जगत राहतात. विशेषतः चांगले काम केले की चांगले होईल आणि वाईट काम केले की वाईट होईल हा परंपरेने लादलेला विचार प्रत्यक्षात

व्यवहारामध्ये लोकांच्या प्रत्ययास येत नाही. असंख्य भानगडी करणारी माणसे, कार्यकर्तृत्व नसणारी माणसे, भेसळ करणारे लोक व गैरव्यवहार करणारी माणसे, माफिया, कोणताही विधिनिषेध न बाळगता कसेही करून यशस्वी होण्यासाठी दुसऱ्यांचे यश ओरबडणारी माणसे भौतिक प्रगती करताना लोक पाहतात. तेव्हा जपलेले आपले स्वतःचे तत्त्वज्ञान खोटे आहे याचाच प्रत्यय त्यांना येत राहतो.

जुन्या पिढीतील माणसांमध्ये चांगलं आणि वाईट याची संकल्पना स्पष्टपणे आखलेली असायची. परंतु नव्या पिढीमध्ये चांगल्या आणि वाईट गोष्टींमधील रेषा आता पुसट झाली आहे. किंबहुना कोणतीच माणसे पूर्णतः चांगली व पूर्णतः वाईट अशी असत नाहीत. १९६०-१९७० च्या दशकापर्यंत सगळे चांगले गुण असलेला विद्यार्थी वर्गातसुद्धा वरच्या क्रमांकावर असायचा. परंतु त्यानंतर मात्र हे चित्र बदलले आहे. कदाचित स्पर्धेच्या युगात सर्वोत्कृष्ट असणारा महाविद्यालयीन तरुण हा अनेक वाईट गोष्टींमध्येदेखील वरच्या क्रमांकावर असण्याची शक्यता आहे.

चांगुलपणा म्हणजे काय?

थोडक्यात काय, तर परंपरा टिकून न राहण्याच्या या काळात आपण दंडक मात्र परंपरेचे वापरत नाही ना, असा प्रश्न सर्वांना पडावा असा हा काळ आला आहे. अशा काळात चांगुलपणाची चळवळ सुरू करणे हेच एक धाडसाचे काम ठरावे. चांगुलपणा म्हणजे काय असा विचार केला तर नैतिक दृष्ट्या चांगले काम करणारा गुणसंपन्न किंवा मानवाच्या मूलभूत चांगुलपणावर विश्वास ठेवणारा असा आहे. या चांगुलपणामध्ये दया, उदारता, परोपकारी वृत्ती अशा गोष्टींचा समावेश होतो. चांगुलपणा या शब्दाबाबत डिक्शनरीमध्ये किमान २२९ गुणांचा समावेश होतो. त्यामध्ये मुख्यतः सचोटी, नैतिकता, गुणसंपन्न,

प्रामाणिक इत्यादी अनेक बाबींचा समावेश होतो. अगदी सोप्या भाषेत सांगायचे तर जे वाईट नाही ते चांगले असा पण एक सोपा अर्थ काढता येईल. वाईटपणा आपल्या जास्त परिचयाचा असल्यामुळे चांगुलपणा सिद्ध करायलासुद्धा दुर्दैवाने 'वाईट' या शब्दाचा आधार आपल्याला घ्यावा लागतो. उर्दू कवीने एके ठिकाणी म्हटले आहे, 'मौत कितनीही शानदार सही, जिंदगी का मगर जवाब नहीं' त्यामुळे सर्वांशी चांगुलपणाने वागण्यासाठी एक प्रकारची सकारात्मकता जीवनात असावी लागते. म्हणून सकारात्मकतेच्या पायावरच चांगुलपणाची चळवळ उभी करता येऊ शकेल. जेव्हा साहित्यकलांचे माध्यम अत्यंत प्रभावी होते त्या वेळी सर्वसामान्य लोक त्याकडे अतिशय औत्सुक्याने बघतात. परंतु गेल्या काही वर्षांत टेलिव्हिजन, इंटरनेट आणि मोबाईल ही माध्यमे प्रभावित झाल्यानंतर समाजाचा कल झपाट्याने बदलत आहे. जगण्याला पण अतिशय गती आली आहे. अशा काळात जुने सर्वच निकष पुन्हा तपासून घेण्याची वेळ आली आहे. अशा वेळी चांगुलपणाची चळवळ जर नव्याने उभी राहायची असेल तर सकारात्मकता अधिक जोमाने वाढीला लावण्याची पण गरज आहे. समाज जास्त जागरूक आणि बहुश्रुत झाल्यामुळे समाजाच्या आवडीनिवडी व्यक्तिगत पातळीवर वेगवेगळ्या पद्धतीने तयार व विकसित होत आहे. माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून मला असे वाटते की लहानपणी माझ्यावर झालेले संस्कार आणि आईवडिलांचा माझ्यावरचा विश्वास तसेच त्यांनी अगदी लहानपणीच मोठे स्वप्न पाहण्याची निर्माण केलेली ऊर्मी मला चांगुलपणाच्या वाटेवर घेऊन गेली असावी. अगदी लहानपणी पाच-सहा वर्षांचा असताना मला वडिलांनी मनाचे श्लोक पाठ करायला सांगितले. एक श्लोक पाठ केला की एक पैसा मी देणार असे त्यांनी सांगितले. त्यामुळे दररोज मी पाच श्लोक पाठ करित असे. आणि बघता-बघता शेकडो श्लोक माझे पाठ झाले. या पैशातून मला माझी आवडती पुस्तके खरेदी करता येत. अगदी लहानपणी वेगवेगळ्या स्वरूपाचे वाचन करण्यासाठी शेकडो पुस्तके हाती लागली. सातवी-आठवीपर्यंतच माझी सुमारे शंभर पेक्षा जास्त पुस्तके वाचून झाली होती. महाविद्यालयीन जीवनात मी तासन्तास ग्रंथालयात घालवले. विशेषतः चरित्रात्मक पुस्तके वाचण्याची मला फार आवड लागली. चार्ली चॅपलीन, पी. जी. वुडहाऊस, मार्क ट्वेन, बर्नाड शॉ, अशा पाश्चात्यांचे लेखन जसे वाचले तसेच जे. कृष्णमूर्ती, डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन, दादा धर्माधिकारी, विनोबा भावे, पु. ल. देशपांडे, विनायक दामोदर सावरकर यांचेदेखील लेखन मी फार आवडीने वाचत असे. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि विवेकानंदांवरील सर्व महत्त्वाचे

ग्रंथ मी वाचले. पुस्तकांनी जसा चांगला संस्कार केला तसा शिक्षकवर्ग, आईवडील, त्या वेळी ऐकलेली चांगली कीर्ती आणि प्रवचने आणि गावात घडलेल्या अनेक छोट्या-छोट्या प्रसंगातून माझ्यावर सकारात्मक संस्कार झाले. आठवडा बाजारात वडिलांचे बोट धरून मी जेव्हा भाज्या घ्यायला जायचो तेव्हा भाजी गल्लीच्या सर्वांत दुसऱ्या टोकाला असलेल्या कोपऱ्यापर्यंत वडील मला घेऊन जायचे आणि तिथे शेतातून भाजी विकायला आलेल्या एखाद्या म्हाताऱ्या आजीच्या पाटीतील सर्व भाजी ते खरेदी करायचे. एवढी भाजी आपल्याला लागत नाही या माझ्या प्रश्नावर वडील मला समजावून सांगत की ही म्हातारी आजी आता दिवसभर तीन मेथीच्या जुड्या विकणार. त्यापेक्षा आता तिची सगळी भाजी घेतली तर तिला केवढा आनंद झाला. शिवाय आपण आपली आर्थिक परिस्थिती चांगली असताना जास्त भाजी घेतली व विशेषतः शेतकरी महिलेकडून घेतली तर तिला पण चार पैसे जास्त मिळायला मदत होते. महाविद्यालयीन जीवनात राष्ट्रीय वक्तृत्व स्पर्धासाठी वर्धा येथे गेल्यावर ज्येष्ठ समाजवादी विचारवंत दादा धर्माधिकारी यांच्या सान्निध्यात मी तीन-चार दिवस राहिलो. त्या काळात सर्व विद्यापीठांतील विद्यार्थ्यांसमोर त्यांनी “स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व मोठे करण्यासाठी दुसऱ्याचे काँपी केलेले आयुष्य जगू नका” अशा प्रकारचा एक सुंदर विचार दिला. समाज आणि विचार यांची सातत्याने तुलना केल्याचा परिणाम म्हणून चांगले आणि वाईट याची तुलना करण्याची एक सवय मला जडली. पुढे नोकरीत आल्यावर शेतकऱ्यांच्या जमिनीच्या वेगवेगळ्या वादाच्या प्रकरणांवर न्याय देताना पदोपदी मला प्रॉपर्टीबद्दल लोक घेत असलेली विसंगतवादी भूमिका प्रकर्षाने जाणवत होती. मला

शाश्वत मूल्यांच्या आधारावर जीवनातील इतर सर्व मूल्यांची तुलना आपल्याला करता येईल असे आपल्यात कोणते मुख्य मूल्य उरले आहे याचा विचार प्रत्येकाला करावा लागेल.

भेटणाऱ्या सरासरी शंभरपैकी सत्तरपेक्षा जास्त टक्के लोकांमध्ये खरी माहिती लपवण्याचा, खोटी कागदपत्रे सादर करण्याचा व स्वार्थी हेतूने वाटेल त्या थराला जाण्याचा अनुभव अतिशय विदारक होता. आर्थिक हितसंबंधांच्या वेळी माणसांची ही वृत्ती प्रकर्षाने लक्षात येते. त्यामुळेच मी १९९६ साली ‘शेतकऱ्यांनो सावधान’ नावाचे पहिले पुस्तक लिहिले. तीस-बत्तीस वर्षांच्या प्रशासकीय कारकिर्दीमध्ये समाजामध्ये सर्व स्तरांवर असलेली विसंगती, जातीयवाद, वैयक्तिक स्वार्थ यांचे पावलोपावली दर्शन झाले. ज्ञानाच्या जोरावर हा अंधकार दूर करता येईल असे मला अजूनही वाटते. प्रसिद्ध ऋषी शूद्रक यांचे एक सुप्रसिद्ध सुभाषित आहे “माणसे साधी राहिली असती तर न्याय साधा राहिला असता. परंतु लोक अनीतीची कृत्ये करून ती लपवून ठेवतात आणि अन्यायाबद्दल बऱ्याच गोष्टी बोलतात, परंतु स्वतःचे अपराध कबूल करत नाहीत. दोन्ही पक्ष आपली बाजू अतिशयोक्तीपूर्वक फुगवून दाखवितात. त्यायोगे सदगुणी व सज्जन लोक त्रासात येतात आणि राजावरही वृथा आरोप येतो.” सर्वांकडे सारखी गुणवत्ता नसते हे खरे आहे पण गुणवत्तेचा

विकास करण्याची संधी मात्र सर्वांना सारखी मिळू शकते. परंतु त्यासाठी मुळात चांगुलपणाच्या वाटेने गेले तर आत्मसमाधान मिळेल हा संतांनी सांगितलेला विचार व्यावहारिक दृष्टीकोनातून प्रत्यक्ष कसा अमलात आणायचा याचा एक वस्तुपाठ घालून द्यावा लागेल. लोकांच्या हिताची काहीतरी कामे नक्कीच आपणास उभी करता येतील. असे सांगणारे लोकाभिमुख प्रयोग मी प्रशासकीय कारकिर्दीत केले. वास्तविक हे प्रयोग काही जगावेगळे नाहीत. परंतु लोकांच्या सहकार्यामुळेच मी ते यशस्वीपणे राबवू शकलो याचा मला आनंद होत आहे. मी पोलिसांच्या संदर्भातील एक प्रयोग केला. पोलिसांनी स्वतःच्या घरच्या गणपतीकडे कधी लक्ष द्यायचे, असा प्रश्न मी बारामतीच्या शांतता कमिटीच्या सभेत उपस्थित केला होता. ही बाब सर्व लोकांना थेट भिडली अन् त्यामुळेच पटली. त्यामुळे या सभेत सर्व लोकांनी पोलिसांशिवाय त्याच वर्षी गणपतीची मिरवणूक काढण्याचा निर्णय घेतला व राज्यातली पोलिसांशिवाय विसर्जन मिरवणूक काढून दाखविली. अशा छोट्या उपक्रमांतून लोकमानस बदलण्यामध्ये प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना थोडी लोकाभिमुख भूमिका घेता येईल हे सिद्ध झाले.

अंपलचा जनक असलेला स्टीव्ह जॉब्स काही वर्षांपूर्वी कॅन्सरशी झुंज देता-देता मरण पावला. त्याने मृत्यूपूर्वी केलेल्या एका विद्यापीठातील भाषणामध्ये विद्यार्थ्यांसमोर बोलताना असे सांगितले की, मृत्यू हा जीवनातील सर्वोत्तम शोध आहे. जुने मागे टाकून तोच नव्यासाठी जागा करतो. तुमच्याकडे वेळ खूप कमी आहे, म्हणूनच दुसऱ्या कोणाचे कॉपी केलेले आयुष्य जगून तो वेळ वाया घालवू नका. इतरांची मते आपलीशी करू नका. तुमचे हृदय आणि मन काय सांगतायत तेच ऐकायचे धैर्य दाखवा. त्यांनाच माहित असते तुम्हाला खरे काय व्हायचंय. मी माझ्यासाठी सतत हाच विचार करत आलोय आणि तुम्हालाही त्याच शुभेच्छा देतो!!

यशदामध्ये सर्व डिपार्टमेंटच्या अधिकाऱ्यांच्या पायाभूत प्रशिक्षणात मी, अधिकाऱ्यांनी आपल्या आयुष्याचे आगाऊ कसे नियोजन करावे या विषयावरदेखील प्रशिक्षण घ्यायला सुरुवात केली. गोल सेटिंगमध्ये गमतीशीरपणे चांगले प्रयोग करायला सांगितले आहे. आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर आपण काय करणार याचा आराखडा आपण तयार केला पाहिजे असे व्यवस्थापन शास्त्र सांगते. आपल्या मृत्यूची अंदाजे तारीख आधीच लिहा व आयुष्याचे नियोजन करत मागे या. मरेपर्यंत कोणकोणत्या टप्प्यात आपल्याला काय करायचे आहे ते आधीच लिहून टाका. हा प्रयोग केल्यावर फारच कमी वेळ आता आपल्या हातात शिल्लक आहे हे लक्षात येते. त्यामुळे जे विद्यार्थी अभ्यासावर फार मेहनत व कष्ट घेतील त्यांचे उर्वरित

आयुष्य समाधानाचे जाईल. त्याउलट कॉलेजमध्ये असताना जे जास्त मजा करतील त्यांचे उर्वरित आयुष्य फार चांगले जाऊ शकणार नाही असा आता काळ आला आहे.

दररोजच्या वृत्तपत्रात आपण ज्या बातम्या वाचतो त्या बघितल्या की कोणत्याही संवेदनशील माणसाचे मन चिंतेने ग्रासून जाईल अशी आज परिस्थिती आहे. असे चहूबाजूने अंधाराचे ढग दिसत असताना तरुणांमध्ये स्फुलिंग निर्माण करेल अशा पद्धतीने सोप्या भाषेत मी विद्यार्थ्यांसमोर हितगुज साधत आलो. आपल्या सर्व कामांमध्ये आपल्याला नैतिक व आध्यात्मिक अधिष्ठान असल्याशिवाय आपल्या यशाला कसलेही महत्त्व नाही असे मला वाटते. शाश्वत मूल्यांच्या आधारावर जीवनातील इतर सर्व मूल्यांची तुलना आपल्याला करता येईल असे आपल्यात कोणते मुख्य मूल्य उरले आहे याचा विचार प्रत्येकाला करावा लागेल. कवी मंगेश पाडगांवकर यांच्या शब्दांत सांगायचे तर,

“व्यथा असो आनंद असू दे!

प्रकाश किंवा तिमिर असू दे!

वाट दिसो अथवा न दिसू दे, गात पुढे मज जाणे,

माझे जीवन गाणे, माझे जीवन गाणे!!”

कवी टी. एस. इलियट असे म्हणतो, आपल्याजवळ शहाणपण कुठे आहे? आपण फक्त ज्ञान मिळवण्यात गर्क आहोत! आपण ज्ञान तरी खरोखरीच मिळवतो काय? नाही, आपण मिळवतो ती माहिती आहे! आपल जगणं कसं आहे? जन्म-खाणे-पिणे आणि मृत्यू एवढेच! मी माझ्या विद्यार्थ्यांसमोरील असंख्य व्याख्यानांनी आणि शेतकऱ्यांसाठी व महसूल अधिकाऱ्यांसाठी केलेल्या लेखनाने काही थोडेफार कार्य करू शकलो. काही काळ का होईना, महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांमध्ये असलेल्या एका चेतनेशी आणि काहीतरी नवे करून दाखवणाऱ्या त्यांच्या जिद्दीशी माझे नाते जडले, हेच माझे सर्वांत मोठे समाधान! यश मिळत असतानाच सातत्याने आपल्याला समाजाचे भान राहिल व स्वतःची प्रगती साधताना स्वतःच्या प्रगतीबरोबर समाजाचे रंग बदलण्याची व ते अधिक चांगले होण्यासाठी सद्सद्विवेकबुद्धी सर्वांना लाभेल अशी शुभकामना करून मी स्पर्धांच्या पलीकडे डोकावण्याचे महाराष्ट्रातील चांगले काम करू इच्छिणाऱ्या सर्वांना मनोमन आवाहन करतो! येत्या काळात चांगल्या लोकांची संघटना करून आणि अनेक छोटी-छोटी कामे करून हा हेतू सिद्ध करता येईल. जी माणसे दुसऱ्यांच्या चेहऱ्यावर आनंद ठेवण्याचा प्रयत्न करतात, ईश्वर त्यांच्या चेहऱ्यावरचा आनंद कधीच कमी करत नाही. पण त्यासाठी आवश्यक आहे चांगुलपणाची कास आणि सकारात्मकतेचा आधार!!

वैद्यकीय उपचार : माणुसकीची जपणूक

डॉ. चारुदत्त आपटे

चेअरमन, मॅनेजिंग डायरेक्टर, डायरेक्टर ऑफ न्यूरोसर्जरी :
सहाद्री ग्रुप ऑफ हॉस्पिटल्स

मी लगबगीने न्यूरोसर्जरीच्या ऑपरेशन थिएटरकडे वळलो. आत शिरलो तर ऑपरेशनची सर्व तयारी झाली होती आणि अचानक मधुर स्वरांची लंकेर माझ्या कानावर पडली आणि रोमांच उभे राहिले. ती वीस वर्षांची तरुणी ऑपरेशनसाठी सज्ज होती. पण तिचा श्वास त्या सुरांमध्ये मिसळलेला होता. मी नकळत तिला म्हणालो, वा! त्यावर ती म्हणाली, डॉक्टर इथे ऑपरेशन थिएटरमध्ये शांत वातावरणात आवाज किती मधुर येतो ना ऐकू आणि अगदी मोकळा लागला माझा आवाज ना! मी तिच्याकडे अगदी कौतुकाने बघितले आणि मग एकीकडे ऑपरेशनची तयारी करत-करत तिला सुरांच्या दुनियेतून अलगद शांततेच्या दुनियेत नेलं. मी तिच्यावर शस्त्रक्रिया करत होतो आणि अर्थात माझं तिच्याशी असलेलं

माणूसपणाचं नातं, एक सकारात्मक ऊर्जेचं नातंदेखील बळकट होतं.

तिच्यावरची शस्त्रक्रिया यशस्वी झाली, भूल उतरली आणि तिने मला पहिला प्रश्न विचारला, डॉक्टर कसं वाटलं माझं गाणं? जरा सूर कमीच लागले ना मगाशी? मी तिच्या कपाळावर हात ठेवून म्हणालो, अगं मस्तक गायलीस, आता झोप बरं का! आणि मी तिथून माझ्या पुढच्या कामाकडे वळलो. तेवढ्यात सिस्टरने माझ्या हातात गरम-गरम कॉफीचा मग दिला. मी जरा शांत बसलो. कॉफीच्या सीपबरोबर त्या तरुणीच्या सुरांच्या दुनियेत मी नकळत पाहोचलो आणि तिचा संगीताबद्दलचा ध्यास

आपण प्रत्येकाने, आपल्या स्वतःला जे अगदी तीव्रतेने करावं असं वाटतं ते काम करावं पण जीव तोडून. समाजातला कुठला न कुठला घटक तुमच्याबरोबर नक्कीच असणार आहे. आणि जशी-जशी तुमची उन्नती होईल तसं-तसं समाजातला चांगुलपणा बाहेर येईल. तुम्हाला चांगल्या गोष्टी आठवायला लागतील, आणि मग चांगुलपणा अधिक प्रभावीपणे पसरेल.

मला खूप कौतुकास्पद वाटला. मला आठवलं माझं ध्येयवेदं बालपण. तारुण्यातील ती ध्येयवेदी वृत्ती आठवली आणि मन सुखावलं.

आई-वडिलांचे संस्कार, त्यांची शिस्त, त्यांचं कर्तृत्व या सगळ्या गोष्टींमुळे मी घडत गेलो. माझी आई अतिशय प्रसिद्ध, आदरणीय गणिततज्ञ होती. बेळगावसारख्या छोट्या गावातून येणारी माझी आई तेराव्या वर्षीच मॅट्रिक झाली. सतराव्या वर्षी ग्रॅज्युएट झाली. माझे वडील जमखंडीहून आले आणि पुण्यात स्थायिक झाले. तेदेखील निपूण गणिततज्ञ होते. आई-वडिलांच्या अनेक मान्यवरांबरोबरच्या गंभीर विषयांवरच्या चर्चा, समाजाभिमुख विचार, नवनवीन कार्य, शिक्षण क्षेत्रात काय बदल घडवून आणावे याबद्दलच्या चर्चा, अशा अनेक गोष्टींचे संस्कार कळत-नकळत माझ्यावर होत गेले. जसे आई-वडिलांचे संस्कार, शिक्षकांचे संस्कार माझ्यावर झाले तसेच आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर कळत-नकळत वेगवेगळ्या प्रसंगांमुळे, आव्हानामुळे निरनिराळे संस्कार होत गेले, मला जीवन समजत गेले.

नोकरदार माणसांच्या मुलांनी भरपूर शिकावं आणि तोच यशाचा मार्ग आहे अशा दृष्टिकोनातून माझी शैक्षणिक वाटचाल झाली.

मी बी. जे. मेडिकल कॉलेजमधून एम. बी. बी. एस. केलं. न्यूरोलॉजी या शाखेचं मला विशेष आकर्षण होतं. त्यामुळे मी Christian मेडिकल कॉलेज, वेलूर येथून न्यूरोलॉजीमध्ये पोस्ट ग्रॅज्युएशन केलं. त्यात मला उत्तुंग यश प्राप्त झालं आणि मला गोल्ड मेडलने सन्मानित करण्यात आलं. तिथे सात ते आठ वर्षांचा अनुभव घेऊन पुण्यात आलो.

न्यूरोलॉजीमध्ये काहीतरी असामान्य काम करायचं, स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण करायची ही माझी जिद्द होती. त्यासाठी मी न्यूरोसर्जिकल इन्स्टिट्यूट काढली. स्वतःची प्रगती व्हावी हा जरी हेतू होता तरी यातून एक सकारात्मक गोष्ट अशी निर्माण झाली की न्यूरोसर्जरीच्या क्षेत्रात लोकांना चांगली ट्रीटमेंट मिळू लागली. हळूहळू नवनवीन तंत्रज्ञान, खूप खोलवर असलेल्या ट्यूमरवरचा इलाज करण्याची उपकरणं, उदाहरणार्थ: Stereotactic Equipment, Subarachnoid-Screw-Equipment, Parkinson झालेल्या रुग्णाकरता लागणारे Radio Frequency Lesion Generator, अशा अनेक गोष्टींच्या सोयी, सुविधा आम्ही निर्माण केल्या. ध्येय एकच की जे करायचं ते उत्तमच करायचं आणि हाच माझा व माझ्या टीमचा ध्यास बनला.

व्यापक दृष्टिकोन आणि काहीतरी असामान्य काम करण्याच्या जिद्दीने मी वयाच्या चाळीशीमध्ये सर्व टीमच्या सहाय्याने पुणे इन्स्टिट्यूट ऑफ न्यूरोलॉजीची स्थापना केली. अर्थात एक ट्रस्ट स्थापन केला. पण पुढे आमच्या असं लक्षात आलं की ट्रस्टच्या माध्यमातून विस्ताराला खूप मर्यादा येत आहेत. म्हणून मग आम्ही सह्याद्री हॉस्पिटल्स लिमिटेड अशी कंपनी स्थापन केली आणि सर्वांच्या सहकार्याने त्याचा विस्तार होत गेला. सुरुवातीला एका २०० बेडच्या सुपर स्पेशलिटी हॉस्पिटलपासून ते आठ हॉस्पिटल्स आणि १०० बेडसपर्यंतचा विस्तार केला आणि बेस्ट न्यूरोलॉजिकल सेंटरचं माझं स्वप्न पूर्ण झाले. अजून जीवनात खूप काही करायचं आहे. मला असं वाटतं की स्वार्थ आणि परमार्थाचा उत्तम मेळ म्हणजे चांगुलपणा होय.

डॉक्टर या नात्याने गरजूंना फुकट उपचार देणं हे आमचं कर्तव्य आहे. ही मूलभूत गोष्ट आहे. त्याच्यासाठी कोणी कोणाचं कौतुक करू नये असं मला वाटतं. एका प्रख्यात अमेरिकन फिजिशियन William Osler ने म्हटले आहे की,
During Emergency Doctor is God himself;
After the emergency is over he is next to God;
During convalescence he is like an angel;
And on the day of discharge he is like a devil incarnate.

त्यामुळे मला असं वाटतं की आपण खूप प्रॅक्टिकल दृष्टिकोन ठेवावा आणि ज्या भूमिका आयुष्यात स्वीकारत असू त्या प्रामाणिकपणे पार पाडायला. स्वतःचं करिअर करता-करता सामाजिक जबाबदारीची जाणीव ठेवणंदेखील अनिवार्य आहे. २००३ साली 'समवेदना' हा चॅरिटी फंड आम्ही स्थापन केला जेणेकरून दारिद्र्य रेषेखालील रुग्णांना मोफत उपचार मिळतील.

अनेक रुग्णांना यातून फायदा झाला आहे. अनेक स्त्रियांच्या मोफत कर्करोगाच्या तपासण्या झाल्या. मी जालन्याच्या मिशन हॉस्पिटललादेखील चॅरिटीच्या नात्याने जायचो. हे सगळं करण्यात आत्मिक समाधान आहे आणि मला वाटतं की गरजूंना मदत करणं, माणुसकी जपणं हा माणसाच्या स्वभावाचा आत्मा आहे आणि तो विसरून कसा चालेल?

आम्हा डॉक्टरांना समाजाशी सुसंवाद साधणं खूप सोपं आहे. दररोज हजारो पेशंटशी संवाद साधावा लागतो. मात्र हा संवाद साधताना गरीब, श्रीमंत, धर्म, पंथ, जात, पात, स्वार्थ ह्या सगळ्या गोष्टी बाजूला ठेवून समान नातं साधावं लागतं. डॉक्टरला अतिशय स्वच्छ आणि परखडपणे विचार मांडावे लागतात आणि Professional Integrity बाळगावी लागते. समाजातले सर्व स्तरांतले लोक उपचाराकरता येतात पण 'सर्वांना समान उपचार पद्धत' हाच विचार कायम असतो. न्युरोसर्जरीचे शिक्षण घेत असताना आमच्या शिक्षकांनी मला एकदा विचारले: What are you treating? मी म्हणालो : Sir I am treating tumor of so and so. ते म्हणाले की : You are treating a human being who happens to have tumor but he also happens to have a personal life, family, society to live in.

त्यामुळे Tumor ची Treatment करताना या सगळ्या

गोष्टींचा विचार कर! आणि हे आमच्या सरांचे मोलाचे शब्द माझ्या मनात कायमचे कोरले गेले.

एकदा एक सत्तर वर्षांच्या आजोबांची केस माझ्याकडे

आली. त्यांना Tumor होता व डायबेटीस सारख्या व्याधीदेखील होत्या. त्यांचा मुलगा वारला होता आणि त्यांचा नातू त्यांच्यावर अवलंबून होता. त्यामुळे इथे मी Safest Treatment द्यायची ठरवली जेणेकरून ते आजोबा दोन ते चार वर्ष चांगल्या पद्धतीने जगतील. Radicle Treatment देण्याचे टाळले जेणेकरून धोका जास्त निर्माण होऊ शकला असता. कारण त्यांची त्या वेळेस परिवाराला गरज होती आणि मला परत आठवण झाली ती माझ्या सरांच्या शिकवणीची, 'So don't treat tumor, treat a human being who also happens to have all this'.

त्यामुळे तुमचा असा संवाद रुग्णांशी हवा की ज्यातून तुम्हाला पेशंटरूपी माणसाला उत्तम पारिवारिक, सामाजिक, जीवदान देण्याचा ध्यास असेल.

समाजामध्ये आज प्रचंड प्रमाणात गरिबी, विषमता, भ्रष्टाचार आहे. पण आपण याच प्रमाण नक्कीच कमी करू शकतो. ते कसं, तर सतत स्वतःची व आपल्या बरोबरच्या सहकाऱ्यांची प्रगती कशी होईल याचा विचार करत, आपलं कार्य उत्तम करत, जगाला माणुसकीच्या नात्यातून बघत, समाधानाचा शोध घेत आयुष्यात पुढे गेलो तर चांगुलपणाची, सौख्याची, शांतीची दुनिया नक्कीच तुम्हाला दिसेल.

आपण प्रत्येकाने, आपल्या स्वतःला जे अगदी तीव्रतेने करावं असं वाटतं ते काम करावं पण जीव तोडून. समाजातला कुठला न कुठला घटक तुमच्याबरोबर नक्कीच असणार आहे. आणि जशी-जशी तुमची उन्नती होईल तसं-तसं समाजातला चांगुलपणा बाहेर येईल. तुम्हाला चांगल्या गोष्टी आठवायला लागतील, आणि मग चांगुलपणा अधिक प्रभावीपणे पसरेल.

माझ्या मते कुठलंही काम वाईट नाही, कमी दर्जाचं नाही जोवर त्यातून दुसऱ्याला हानी पोहोचत नाही, दुसऱ्याचं नुकसान होत नाही. Dignity of Labour हा संदेश जर सरकार आणि आपण सर्वांपर्यंत पोहोचवू शकलो आणि जेव्हा लोकांची ऐहिक उन्नती व्हायला सुरुवात होईल तेव्हा चांगुलपणा वाढणार.

वयाच्या ६६ व्या वर्षीदेखील मी उत्तमरित्या न्युरोसर्जरी

करू शकतो आणि अजून अनेक वर्ष करू इच्छितो. अनेक Juniors ना शिकवतो. मला नैसर्गिक शेतीमध्येही खूप रुची आहे. त्यात मला एक यशस्वी असं Organic Farming च मॉडेल तयार करायचं आहे.

मित्रांनो जीवन सुंदर आहे, ते छान जगा. लवकर झोपा, लवकर उठा, पोटाला हवं तेवढंच खा, नियमितपणे आवडेल त्या पद्धतीचा व्यायाम करा, स्वतः मधली ताकद ओळखा, जे क्षेत्र आवडतं त्या क्षेत्रात झोकून देऊन काम करा, बघा त्यातून उत्तम, उदात्तच निर्माण होईल!

शब्दांकन : शुभांगी मुळे

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग
National Human Rights Commission

स्थापना दिवस FOUNDATION DAY

भारतीय सद्यःस्थिती : मानवीय दृष्टिकोनातून सामाजिक जागृती व वैयक्तिक कर्तव्य!

डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे

सदस्य, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग

राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाने सप्टेंबर २०१९ या महिन्यात जनतेच्या अनेक तक्रारी स्वतःहून उचलल्या. या तक्रारीपैकी काही महत्त्वाची उदाहरणे. उत्तर प्रदेशात बरेली जिल्ह्यामध्ये लैंगिक अत्याचाराला बळी पडलेली एक स्त्री पोलीस स्टेशनकडे जाते. तिच्या तक्रारीची दखल घेण्यात अक्षम्य विलंब केला जातो. ती आत्महत्या करते. तिने आत्महत्या केल्याची बातमी आली. आयोगाने या बातमीची स्वतःहून नोंद घेऊन चौकशीचे आदेश दिले.

दुसरी तक्रारही अशीच वृत्तपत्रात आलेल्या बातमीवरून कारवाईसाठी आयोगाने घेतली. आसाममधल्या दरांग जिल्ह्यामध्ये एका स्त्रीला व तिच्या दोन बहिर्णीना नग्न करण्यात आले, नग्न करून त्यांचा छळ करण्यात आला व तेही एका पोलीस स्टेशनमध्ये. ही स्त्री दोन महिन्यांची गर्भवती होती. तिला व तिच्या बहिर्णीना पोलीस स्टेशनमध्ये बोलावून घेण्यात आले होते कारण त्यांच्या भावावर स्थानिक महिलेबरोबर पळून

जाण्याचा आरोप होता. पोलीस ठाण्यात दिल्या गेलेल्या त्रासामुळे गर्भवती महिलेला इजा झाली आणि त्यामुळे तिचा गर्भपातही झाला. आयोगाने पोलीस अधिकाऱ्यांना तपासाचे आदेश तर दिलेच, पण त्यांना हेही विचारले आहे की अशा प्रकारे त्या स्त्रियांना रात्री पोलीस स्टेशनमध्ये बोलावण्यासाठी ज्युडिशियल मॅजिस्ट्रेटची परवानगी घेतली होती का?

केवळ वृत्तपत्रातील बातम्यांवरूनसुद्धा आयोग अनेक प्रकरणांची नियमितपणे दखल घेते. अशा प्रकारच्या बातम्या सतत येत असतात; आपण सर्व वाचतो आणि विसरून जातो. पण त्यातूनच आपल्याला समाज जीवनाचे वास्तव दर्शन घडते. शिवाय समाजातल्या दांभिकतेचे भयंकर स्वरूपही कळते.

आता हीच केस पहा. उत्तर प्रदेशातील मुजफ्फरनगरमध्ये एक समस्याग्रस्त मुलींसाठीचे बालिकागृह आहे. या बालिकागृहामध्ये गेली कित्येक वर्षे अनेक मुलींचा लैंगिक छळ करण्यात येतो आहे. या बालिकागृहातून सुटका होऊन स्वतःच्या

परिवाराकडे परत आलेली एक मुलगी तिच्यावर १४ महिन्यांनंतर पुन्हा एकदा सामूहिक बलात्कार केला गेला. आयोगाने या बाबतीमध्ये पोलीस तक्रारीच्या नोंदीचे तपशील मागवलेले आहेत, शिवाय तपासाचे आदेशही दिले आहेत. आयोगाने असेही मत नोंदवले आहे की एकाच मुलीवर अशा प्रकारे दोनदा अत्याचार होण्याचा प्रसंग हे उत्तर प्रदेशातील कायद्याच्या दुरावस्थेचे अत्यंत भयंकर असे उदाहरण आहे.

अशी अनेक प्रकरणे दररोज आयोगाकडे येतात. याशिवाय जे लोक मानवी हक्कांच्या हननाचे प्रश्न उठवतात त्यांच्यावरही अनेकदा (खोटेनाटे) आरोप होतात, त्यांना छळले जाते, अशा प्रकारच्या सतरा प्रकरणांची नोंद सप्टेंबर २०१९ मध्ये आहे.

या गोष्टींवरून आपण एकच निष्कर्ष काढू शकतो आणि तो म्हणजे मानवी हक्कांच्या रक्षणाबाबत समाजाला अजून खूप प्रगती करायची आहे. मानवी हक्क म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीच्या समान अधिकाराचा सन्मान करणे आणि प्रत्येकाला जगण्याचा आणि प्रगती करण्याचा अधिकार आहे हे मान्य करणे! हाच खरंतर मानवी हक्काचा मूलमंत्र आहे.

आयोगात आलेल्या तक्रारींचे नेमके होते तरी काय, असा अनेकांचा प्रश्न असतो. आंध्र प्रदेशातील श्री. ओसुरी देवेंद्र फनीकर या कार्यकर्त्यांनी आयोगाकडे एक तक्रार पाठवली. आंध्र प्रदेशातील परिवहन विभागाचे आयुक्त ज्यांच्याकडे राज्यातील सर्व बसेसच्या परिस्थितीचे निरीक्षण करण्याची जबाबदारी दिली होती, ते चक्क ज्या बसेस चालवण्या अयोग्य होत्या अशा बसेसनासुद्धा योग्य आहेत' असा दाखला देऊन रस्त्यावरती आणत आहेत. ह्यात परिवहन आयुक्तांपासून खालच्या कर्मचाऱ्यापर्यंत सगळ्यांचा सहभाग आहे अशा आशयाची ही तक्रार होती. याचाच परिणाम म्हणून मेहबूबनगर जिल्ह्यातील एका अपघातात ३० ऑक्टोबर २०१३ रोजी ४४ लोकांचे निधन झाले. पुरावा म्हणून त्या व्यक्तीने 'हिंदू' या वृत्तपत्रातील एक बातमी जोडली होती. २७ जानेवारी २०१४ ला आयोगाच्या आदेशानुसार वाहतुक आयुक्तांनी आयोगाकडे एक रिपोर्ट पाठवला; त्यात आरोपात तथ्य नसल्याचे आणि ते अत्यंत संदिग्ध असल्याचे लिहिले. अपघाताबाबत राज्य सरकारने खालील गोष्टी नोंदवल्या :

- १) अपघात झाला ही गोष्ट खरी असून वाहनचालकाने दुर्लक्ष केल्यामुळे वाहन दोन रस्त्यांच्या मधल्या भागावर थडकले आणि अपघात होऊन आग लागली पण ती बस सर्वांथाने योग्य होती, तिच्याकडे सर्व परवाने होते आणि हे परवाने जून २००० पर्यंत वैध होते.
- २) वाहनाचे सर्व कर दिलेले होते.

३) राज्य सरकारने असेही म्हटले की अशा बाबतीत काळजी घेण्यासाठीची यंत्रणा सरकारकडे उपलब्ध आहे आणि ह्या अपघाताच्या बाबतीत जॉईंट ट्रान्सपोर्ट कमिशनर यांच्यामार्फत चौकशीचे आदेशही दिले आहेत.

हा रिपोर्ट आयोगाकडून जेव्हा तक्रारदाराकडे त्याच्या विचारार्थ पाठवण्यात आला तेव्हा तक्रारदाराने सांगितले की राज्य सरकार गुन्हेगारांना लपवू इच्छित आहेत आणि त्यामुळे या गोष्टीची चौकशी सीबीआय किंवा लाचलुचपत प्रतिबंधक ह्यांच्यामार्फत झाली पाहिजे.

आयोगाने पुढच्या पायरीवर राज्य सरकार कडून त्यांनी केलेल्या चौकशीचे अहवाल मागवले. २०१३ आणि २०१७ च्या दरम्यान अनेक स्मरणपत्रे पाठवूनही राज्य सरकारकडून उत्तर आले नाही. आता माझ्याकडे ही केस आलेली आहे आणि राज्य सरकारने तातडीने आपल्याला चौकशी अहवाल पाठवावा असा निर्देश मी केला आहे. हा अहवाल जर सहा आठवड्यात आयोगाकडे पोहोचला नाही, तर मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३ च्या कलम १३ प्रमाणे पुढची कारवाई करण्यात येईल. याचा अर्थ असा की यापुढेही स्मरणपत्राला जर उत्तर आले नाही तर आयोग तिथल्या परिवहन आयुक्ताना प्रत्यक्ष हजर राहण्यासाठी समन्स बजावू शकते. नोव्हेंबर २०१३ साली सुरू झालेले हे प्रकरण नेमके केव्हा आणि कसे बंद होते याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. पण जोपर्यंत या संपूर्ण प्रकरणाबाबत समाधानकारक निष्कर्ष निघत नाही तोपर्यंत आयोग ही तक्रार बंद करू शकत नाही. परिवहन आयुक्तांना अहवाल पाठवायला उशीर का होतोय याची आपण कल्पना करू शकतो.

आमच्या आयोगाच्या वेबसाईटवरती दर महिन्याला त्या महिन्यातील तक्रारींचा आढावा नमूद केलेला असतो. ऑक्टोबर

२०१९ या महिन्याबद्दल मी सांगू इच्छितो. या एका महिन्यात पोलीस कोठडीत मृत्यू झालेल्यांच्याविषयीच्या सात तक्रारी आमच्याकडे आल्या. याशिवाय न्यायालयीन कोठडीत १३५ मृत्यू झालेल्या केसेस आमच्याकडे आलेल्या आहेत. पोलीस एनकाउंटरमध्ये दहा मृत्यू, वेढबिगारीत अडकलेल्या २७ लोकांच्या तक्रारी, लहान मुलांच्यावरती झालेल्या अत्याचाराच्या किंवा त्यांच्या हक्कांच्या हननाविषयी ९३ तक्रारी आमच्याकडे आलेल्या आहेत. महिलांच्या संदर्भातल्या फक्त ऑक्टोबर महिन्यात आलेल्या तक्रारी ५७८ आहेत तर वर्गीकृत जाती-जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांच्या वरती झालेल्या अत्याचाराच्या १९९ तक्रारी आयोगाकडे आलेल्या आहेत. या तक्रारींच्या शिवाय ४७७१ अन्य तक्रारी आहेत ज्याच्या मध्ये तुरुंगातले कैद्यांच्या हक्कांचे हनन, किंवा माहिती अधिकार, शिक्षणाचा अधिकार, अन्नाचा अधिकार, पाण्याचा अधिकार अशा अनेकविध अधिकारांच्या हननाविषयीच्या तक्रारी आल्या आहेत. सर्व तक्रारी मिळून आयोगाकडे ऑक्टोबर महिन्यामध्ये ५८२० तक्रारी आलेल्या आहेत. या ५८२० तक्रारीपैकी ४१८७ तक्रारीवरती आयोगाने कारवाई केलेली आहे. आज घडीला आयोगाकडे पूर्वीच्या आणि या वर्षातल्या तक्रारी मिळून २२८०० तक्रारी पडून आहेत. त्यांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे. या महिन्यात जवळजवळ ३कोटी ८७ लाख इतकी नुकसानभरपाई आयोगाने २० प्रकरणांमध्ये दिलेली आहे. नुकसानभरपाईबाबत आयोगाचा अनुभव असा आहे की आयोगाने जे सुचवलेले असते त्याची अंमलबजावणी ९९.९९ टक्के केली जाते. आयोगाची सूचना जर मान्य नसेल तर शासनयंत्रणेला न्यायालयात धाव घ्यावी लागते.

पण आयोगाच्या कार्याची सार्थकता केव्हा होईल? जेव्हा मानवी हक्कांच्या हननात खऱ्या अर्थाने घट येईल तेव्हाच. पण हैदराबादेत परवा घडलेल्या बलात्काराच्या घटनेनंतर आणि अलीकडे अलहाबाद उच्च न्यायालयाकडे सोपवलेले हाथरस प्रकरण पाहता असा आशावाद करणे किती कठीण आहे हे समजते.

कोरोना संकट : जनजीवन व प्रशासन

वन्दे भारत अभियान हा विदेशातील भारतीयांना परत आणण्याचा महत्वाकांक्षी व लोकाभिमुख उपक्रम आहे. या उपक्रमात आतापर्यंत बारा लाखापेक्षा अधिक लोक भारतात परतले. भारतातल्या स्थलांतरित मजुरांना मात्र आपण त्यांच्या गावी पाठवू शकलो नाही.

वन्दे भारत कार्यक्रम राबवणे सोपे अजिबात नव्हते. आठ दहा दिवसांपूर्वी मला दुबईतील मराठी समाजाकडून एक मेल

जोपर्यंत प्रत्येक नागरिकाला सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक वातावरण आपण तयार करू शकत नाही तोपर्यंत देशाची प्रगती कठीण असते. महान सत्ता व्हायचे असेल तर आपला देश व समाज अधिक सृजनशील, सकारात्मक आणि समानुभूतीपूर्ण झाला पाहिजे. त्यासाठी एका सर्वसमावेशक बहुआयामी अभियानाची गरज आहे आणि तीही अगदी तातडीने. मी याच चळवळीला चांगुलपणा हे नाव दिलेले आहे.

आली होती, तिचा सारांश असा: वन्दे भारत योजना सुरू होऊन तीन आठवडे लोटले तरी यूएई मधून एकही विमान महाराष्ट्राला गेलेले नाही. यूएईतील या बांधवांमध्ये अनेकांच्या नोकऱ्या गेल्यात तर अनेकांना शारीरिक व्याधी आहेत. मनामध्ये एक नैराश्यही पसरले आहे. यातही काही लोकांची अवस्था खूपच चिंताजनक आहे. तेजश्री या महिलेचा गरोदरपणाचा चौतिसावा आठवडा आहे तर दुसऱ्या नेहा या महिलेची अठरा महिन्यांची जुळी मुले भारतात वाट पाहत आहेत. आणखी एक पीयूष नावाचा कामगार फक्त एका महिन्यापूर्वी आला होता; त्याची नोकरी गेल्याने खाण्यापिण्याचे हाल होत आहेत. राजेशच्या डोळ्यांचे नुकतेच ऑपरेशन झाले आणि पुढच्या उपचारांसाठी दिल्लीला जाणे आवश्यक आहे. निशा ही महिला पाच महिन्यांची गरोदर असून पोटातील बाळाची वाढ नीट होत नाही. अशा प्रकारच्या अनेक केसेस आहेत. लवकर आमच्यासाठी प्रयत्न करा.

या एकाच पत्रातून मानवाधिकार कोरोनाच्या वेढ्यात अडकलेले आहेत हे स्पष्ट होते. कारेल विसाक या चेक (रिपब्लिक) देशातील विधीतज्ज्ञाने मानवी हक्कांचे तीन प्रकारांत वर्गीकरण केले आहे. पहिल्या प्रकारात नागरी व राजकीय हक्कांचा समावेश होतो. या हक्कांचा उल्लेख जसा 'विश्वमानव हक्क जाहीरनामा (१९४८)' मध्ये दिसतो त्याचप्रमाणे ते भारताच्या घटनेमध्ये स्पष्ट रूपाने अभिव्यक्त झाले आहे. या हक्कांमध्ये जीवन जगण्याचा अधिकार, समानता व स्वातंत्र्याचा अधिकार, अभिव्यक्ती व धार्मिक स्वातंत्र्य, न्यायाधिकार, मतदानाचा हक्क यांचा समावेश होतो. हे सगळे

मूलभूत अधिकार आहेत. दुसऱ्या प्रकारच्या अधिकारात सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक समतेचे हक्क येतात. यात रोजगार, अन्न, निवारा, आरोग्य व्यवस्था यासंबंधीचे अधिकार येतात. अलीकडे शिक्षणाच्या हक्कापासून दिव्यांगांच्या अधिकारापर्यन्त अनेक हक्कांना कायद्याचे संरक्षण प्राप्त झाले आहेत. तिसऱ्या प्रकारच्या हक्कांमध्ये अनेक सामूहिक अधिकारांचा समावेश होतो. उदाहरणार्थ, स्वयंनिर्णयाचा अधिकार, आर्थिक सामाजिक विकासाचा अधिकार, नैसर्गिक साधनांचा हक्क, संपर्क साधण्याचा हक्क यांचा समावेश होतो. सध्या चौथ्या प्रकारच्या अधिकारांची चर्चा सुरू आहे. यात निरोगी पर्यावरणाच्या अधिकारापासून डिजिटल अस्तित्व, सुरक्षा वगैरे हक्क येतात.

कोरोनाचे वैशिष्ट्य असे आहे की कोरोनाच्या सर्वव्यापी बहुआयामी प्रभावामुळे बहुतेक सर्व राष्ट्रांमध्ये मानवी अधिकारांवर वेगवेगळ्या कारणांनी अतिक्रमण झाले आहे किंवा त्यांच्या सुरक्षेवर घाला घातला गेला आहे. यात प्रगत, प्रगतशील व अप्रगत सर्व राष्ट्रांमधली जनता भरडून निघत आहे.

अशा या परिस्थितीत मानवी हक्कांवर दबाव येणे काही अंशी साहजिक आहे असे वाटले तरी ते अपरिहार्य होते असे नव्हे. संचारबंदी व जमावबंदी एकदा अमलात आली की आपोआप संचार स्वातंत्र्यही स्थानबद्ध होते. सुदैवाने काही अपवाद सोडले तर या काळात जनतेने कुलूपबंदीचे पालन उत्तम केले. काही ठिकाणी पोलिसांनी लाठीमार केला आणि काही ठिकाणी त्यांनी गरजेपेक्षा अधिक कडक कारवाई केली अशा बातम्या पाहण्यात आल्या. मानवी हक्कांबाबत तडजोड नाही आणि नसावी हे खरे असले तरी अशा प्रकारच्या भयानक महामारीचा कोणताही अनुभव नसलेल्या पोलिस यंत्रणेवरती आक्षेप ठेवून संपूर्ण यंत्रणेला बेजबाबदार ठरवणे चुकीचे आहे.

पोलिसांच्या काही चुका झाल्या पण ते कोरोना युद्धात सर्वांत पुढे होते व आजही आहेत. पण आपत्ती व्यवस्थापनेचे प्रशिक्षण पोलिसांना सक्तीचे आहे का या प्रश्नाला निस्संदिग्ध उत्तर येत नाही.

कुलूपबंदी जाहीर झाल्यापासून आजपर्यंत स्थिती सामान्य झाली आहे असे म्हणवत नाही. गेल्या दोन एक महिन्यात मानवी हक्कांच्या हननाच्या व उल्लंघनाच्या अनेक घटना घडल्या आहेत. त्यातल्या काही उदाहरणार्थ सांगता येतील. खरे तर दर महिन्याला राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाकडे ८००० ते १०००० तक्रारी येतात. या वर्षी मार्च महिन्यात कोविडमुळे तक्रारी कमी होतील असे वाटत होते पण तसे झालेले नाही. मार्च २०२० मध्ये आयोगाकडे ८३२५ तक्रारी आल्या असून त्यांचे वर्गीकरण असे आहे. पोलीस कोठडीतील मृत्यू १२, न्यायालयीन कोठडीतील मृत्यू १००, पोलिसांच्या एनकाउंटरमधील मृत्यू ६, वेठबिगार मजुरी ५५, बाल अधिकार हनन ६१, स्त्रियांवरचे अत्याचार ४३८, वर्गीकृत जाती-जमाती व इतर मागास वर्ग तक्रारी २२१, इतर तक्रारी ७४३२. वर नमूद केल्याप्रमाणे एकूण तक्रारी ८३२५ आहेत. एप्रिलमध्ये मात्र तक्रारींची संख्या २५८२ वर आली आहे मार्चच्या तुलनेत एक तृतीयांश. या काळातही सर्वांत अधिक तक्रारी स्त्रियांवरच्या अत्याचाराच्या असून क्रमांक दोनवर वर्गीकृत जाती-जमाती व इतर मागास वर्गांमधील नागरिकांच्या आहेत.

कुलूपबंदीच्या काळात आयोगाच्या कायदेशीर अधिकारानुसार आयोगाने स्वतःहून काही घटनांची गंभीर नोंद घेतली व चौकशीचे किंवा कारवाईचे आदेश दिले आहेत. १७ मार्च २०२० ते २२ मे २०२० या काळात आयोगाने स्वतःहून १२ घटनांची नोंद घेऊन चौकशीचे आदेश दिले आहेत. यात मार्चमधली एकमेव घटना ही निर्भयाच्या संदर्भात आहे. इतर

११ प्रकरणे कोविड काळातील मानवाधिकाराच्या उल्लंघनाच्या आहेत.

१० एप्रिलला आयोगाने, एका तक्रारीची दखल घेऊन राज्यांना आणि केंद्रशासित प्रदेशांना कोविडच्या काळात मानसिक रुग्णांची विशेष काळजी घ्यावी व ते कोरोना वाहक होणार नाहीत यासाठी पावले उचलावीत यासाठी दोन आठवड्यात अहवाल द्यावे निर्देश दिले. गृहमंत्रालयाला दिलेल्या निर्देशात सध्या अस्तित्वात व विचाराधीन असलेल्या व्यवस्थेविषयी कळवण्यास सांगितले आहे.

२९ एप्रिलला आयोगाकडे आलेल्या तक्रारीची दखल घेऊन महाराष्ट्रातील पालघर येथे जमावाकडून झालेल्या तीन व्यक्तींच्या हत्येबाबत पोलीस महानिदेशक यांनी घटनेच्या तपशिलासह आतापर्यंत उचललेल्या पावलांचा अहवाल चार आठवड्यांत आयोगाला देण्याचे निर्देश दिले आहेत. या घटनेने देशभर खळबळ उडाली होती आणि राजकीय आतिषबाजीसुद्धा घडली होती. आयोगाच्या दृष्टीने कोणत्याही व्यक्तीचा जगण्याचा अधिकार हिरावून घेतला जाणार नाही याची दक्षता व आवश्यक उपाययोजना ही शासनाची जबाबदारी आहे.

जणू काही कोविडने माजवलेला कहर कमी होता, आंध्र प्रदेशातील विशाखापट्टनम येथे ७ मे २०२० रोजी स्टिरीन वायूगळतीमुळे अनेकांचे प्राण गेले. तीन किलोमीटरच्या परिसरात लोक बेहोश झाले. अनेक जण इस्पितळात गेले, त्यांचा मृत्यू झाला. आयोगाने आंध्रच्या मुख्य सचिवांना नोटीस जारी करून घटनेचा अहवाल व केलेल्या उपाययोजनांची माहिती मागवली आहे. आंध्रच्या पोलीस महानिदेशकांना ताबडतोब घटनेला जबाबदार असणाऱ्यांवर तक्रार नोंदवण्याचे निर्देश दिले आहेत.

दुसऱ्या दिवशी औरंगाबादला अजून एक आक्रीत घडले. एका मालवाहू रेल्वेखाली चिरडून जाऊन १६ स्थलांतरित मजुरांचा मृत्यू झाला. आयोगाने घटनेची गंभीर नोंद घेऊन महाराष्ट्राचे मुख्य सचिव यांच्याकडे घटनेच्या सविस्तर अहवालाबरोबरच अशा इतर मजुरांना अन्न निवारा व इतर जीवनावश्यक बाबींची पूर्तता करण्याबाबत केलेल्या कारवाईची माहिती मागवली आहे. १२मे रोजी आयोगाने गृहमंत्रालयाला नोटीस पाठवून दिल्लीतील अमित कुंवर या पोलीस

कॉन्स्टेबलच्या उपचारात झालेल्या कथित कुचराई व त्यातून झालेल्या मृत्यूबाबत संपूर्ण अहवाल पाठविण्याचे निर्देश दिले आहेत.

त्यानंतर दोन दिवसांनी पुन्हा महाराष्ट्राच्या मुख्य सचिवांना व पोलीस महानिदेशक (तुरुंग खाते) यांना कोविडच्या संदर्भात कैद्यांच्या सुटकेविषयी सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशाच्या कथित चुकीच्या पालनाविषयी विस्तृत अहवाल मागितला आहे.

त्याच दिवशी महाराष्ट्रातून मध्य प्रदेशात चालत जाणाऱ्या स्थलांतरित कामगारांपैकी एका स्त्रीने रस्त्यावरच मुलाला जन्म दिल्याची घटना घडली. त्यानंतर दोन तास विश्रांती घेऊन ती स्त्री पुन्हा दीडशे किलोमीटर चालायला निघाली. मानवी हक्काच्या या धादांत उल्लंघनाची नोंद घेऊन आयोगाने मध्य प्रदेश व महाराष्ट्र शासनाला नोटीस बजावली आहे.

१५ मे रोजी आयोगाने हरियाणाच्या मुख्य सचिवांना व गुरुग्राम पोलीस आयुक्तांना वीस वर्षीय मणिपुरी स्त्रीला केवळ त्यांच्या वस्तीतून चालत गेल्याने वांशिक द्वेषातून लोकांनी मारहाण केल्याच्या घटनेबद्दल नोटीस बजावून तपासणी अहवाल व त्या स्त्रीच्या आरोग्याविषयी माहिती देण्याचे निर्देश दिले आहेत.

महामार्गावरून चालत जाणाऱ्या एका स्त्रीचे मूल ती स्त्री ओढत असलेल्या सुटकेसवरती लोंबकळत असल्याचे एक चित्र वृत्तपत्रात आले. आयोगाने स्वतःहून त्याची नोंद घेऊन पंजाब हरियाणा राज्यांच्या मुख्य सचिवांना तपशिलासह अहवाल पाठवण्याचे निर्देश दिले आहेत.

यानंतर २२ मे रोजी आयोगाने उत्तर प्रदेशातील औराहया जिल्ह्यात अपघातात झालेल्या स्थलांतरित मजुरांच्या मृत्यूबाबत उत्तर प्रदेश सरकारकडून एक विशेष अहवाल मागवला आहे.

त्यात कुचराई केलेल्या अधिकाऱ्यांवर केलेली कारवाई, शिवाय मृत व जखमी कामगारांच्या कुटुंबाला देण्यात येणाऱ्या मदतीविषयी माहिती पाठवायचे निर्देश दिले आहेत.

आयोगाने या दहा-बारा प्रमुख प्रकरणात उचललेल्या पावलांची ही माहिती एवढ्यासाठी महत्त्वाची आहे की या प्रत्येक घटनेत मानवी हक्कांच्या हननाचे एक प्रातिनिधिक चित्र पाहायला मिळते. एका बाजूला जगातील सर्वांत विशाल लोकशाहीचा सन्मान आपण मिरवीत आहोत ही बाजू प्रकाशमय आहे. दुसरीकडे अमर्याद विषमता असलेल्या आपल्या देशात सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातही शोषणाच्या घटना ही आपल्या जीवनाची अंधारी बाजू आहे. कोविड नसतानाही माणसाच्या मूलभूत व दुय्यम हक्कांचे हनन होतेच पण कोरोनाच्या उद्रेकात आपल्या समाजातील अनेक सुप्त जखमा भळाभळा वाहताना दिसत आहेत. या जखमा तात्कालिक वाटत असल्या तरी यांच्या मुळाशी आपण गृहीत धरलेली आणि मानसिक पातळीवर स्वीकारलेली काळीज हेलावून टाकणारी विषमता आहे. औरंगाबादजवळील मालवाहू रेल्वेखाली चिरडलेल्या १६ कामगारांचा मृत्यू हा अपघात मानून सगळे विसरून जाऊ. पण या घटनेच्या पोटात मातीमोल जीवन जगण्याची पाळी आलेल्या संख्येने प्रचंड अशा शोषित समाजाच्या वर्षानुवर्षांच्या वेदना आहेत. जोपर्यंत वीटभट्ट्यांवर बालमजूर वेठबिगारी करतात, जोपर्यंत आपण जणू अदृश्य समजतो असे अनेक कामगार, बांधकामाच्या असंघटित क्षेत्रात काम करत रस्त्यावरच्या पुलाखाली किंवा झोपडपट्टीत जीवन व्यतीत करतात आणि आपण त्याला एक अपरिहार्य वास्तव मानतो तोपर्यंत मानवी हक्कांचे संवर्धन केवळ अशक्य!

माणसाने माणसाशी माणसासम...

नुकताच मी, बुद्धाच्या जीवनात महत्त्वाचे स्थान असलेल्या कोषांबी परिसराला भेट दिली. कोषांबी हे अलाहाबादपासून साधारण सव्वा तासाच्या अंतरावर आहे. तिथे उतरल्यानंतर बुद्धाशी संबंधित विहार आहेत ते पाहिले. त्यानंतर बुद्ध काळातील म्हणजे जवळजवळ अडीच हजार वर्षांपूर्वीच्या किल्ल्याचे अवशेष पाहिले. हे पाहत असताना खरोखरच एके काळी तो भाग किती विकसित होता याची कल्पना करू शकलो. तो सगळा परिसर रम्य आहे, जवळच यमुनेचे भव्य पात्र आहे, आसपास छोटी-छोटीशी गावे आहेत. एकेकाळी भव्य असा किल्ला तिथे होता हे लक्षात येते. पण दोन अडीच तासांत सगळ्यात लक्षात राहिलेली गोष्ट कुठली असेल तर आम्ही भेट दिली त्या प्रत्येक ठिकाणी तिथली गावातली किंवा आसपासची लहान मुले भीक मागत होती, पैशाची मागणी करत होती. त्यांचे

कपडेही फारसे चांगले नव्हते, ते मळलेले होते. ती मुले संकोच करत भीक मागत होती. त्यांच्यात आक्रमक वृत्ती कुठेच दिसत नव्हती. पण जिथे आम्ही जात होतो तिथे आमच्या बरोबर चालत होती. त्यातल्या एकाला मी विचारलं की पैसे घेऊन करणार काय तुम्ही? तो म्हणाला आम्हाला बिस्कीट हवाय. तीन-चार ठिकाणी छोट्या मुलांचे हे असे समूह येऊन भेटले. प्रत्येक जण पैसे मागत होता आणि पैशाचे काय करणार असे विचारल्यावर ते म्हणत होते बिस्कीट खाणार. मला कळलं नाही याचा अर्थ काय! पण एवढे निश्चित लक्षात आले की या भागांत लहान मुलांना मोठ्या प्रमाणात भुकेची समस्या भेडसावतीये!

एका बाजूला भारत अन्नधान्याचे विक्रमी उत्पादन करतो आहे, भाताचे उत्पादन १३० टनापेक्षा जास्त आहे, गव्हाचे उत्पादन १०० टनापेक्षा जास्त आहे, साखरेचं उत्पादन ३० दशलक्ष टनापेक्षा जास्त आहे. ह्या पार्श्वभूमीवरती बिकट भुकेची समस्या आहे. मानवाधिकार आयोगामध्ये अन्नाचा अधिकार या विषयावरही काम केले जाते. प्रत्येकाला भुकेपासून स्वातंत्र्य मिळणे आवश्यक आहे, प्रत्येकाला पुरेसे अन्न मिळणे आवश्यक आहे. माणसाला निवारा नसला तरी काही दिवस चालू शकते, पुरेशा वस्त्राशिवायसुद्धा चालू शकते पण अन्नाशिवाय जगणे शक्य नाही.

असे असले तरी एका बाजूला शेतकरी आत्महत्या करतात आणि दुसऱ्या बाजूला आपल्या मुलाबाळांना आपण पुरेसे खायला देत नाही. आणि देशातील गोदामे धान्याने भरून वाहताहेत. केवढी शोकांतिका आहे. जगण्याचा आणि आत्मसन्मानाचा हा हक्क एवढा कठीण का व्हावा? आपल्या लोकशाहीला अजून अशी अनेक छिद्रे आहेत.

दुसरे एक वेगळे उदाहरण. गोष्ट आहे ओरिसामधल्या एका महारोग्यांच्या वसाहतीची. पाच मे २०११ ला आयोगाकडे सुदर्शन बिस्वाल यांनी एक तक्रार पाठवली. ती सुंदरपाडा जिल्ह्यातल्या गोखीबाबा लेप्रसी कॉलनीबाबत होती. तक्रार होती की या वसाहतीत राहणाऱ्यांना वीजपुरवठा नाही, पक्की घरे नाहीत, प्रसाधन गृहांची व्यवस्था आणि सगळ्यात महत्त्वाचे ज्या जागेवरती राहतात त्या जागेची मालकी त्यांच्याकडे नाहीये. या तक्रारदारांचे आयोगाचे लक्ष या मुद्द्याकडे वेधून घेतलेले होते. आता आयोग या सर्व सुविधा त्यांना मिळाव्यात यासाठी पाठपुरावा करतो आहे. आपण हेही विसरतो की चांगल्या आरोग्य सेवेचा हक्क हेसुद्धा लोकशाहीमध्ये एक गृहीतक आहे.

अलीकडेच संपादक शकुंतला भालेशाव आणि सहसंपादक डॉक्टर अभिजीत मोरे यांनी एक अतिशय सुंदर असं 'होरपळ' या नावाचे पुस्तक संपादित केले आहे. या पुस्तकामध्ये खाजगी

हॉस्पिटलच्या झळा सोसलेल्या रुग्णांच्या अत्यंत हृदयद्रावक कथा आहेत. रुग्णांनी आणि त्यांच्या नातेवाइकांनी प्रत्यक्षात संपादकांना सांगितलेल्या गोष्टींवरती हे पुस्तक आधारित आहेत. ह्या पुस्तकातल्या सर्व घटना सत्य आहेत. संपादकांनी हेही स्पष्ट केलेले आहे की डॉक्टर व हॉस्पिटल ह्यांच्यावर टीका करण्याचा ह्या पुस्तकाचा उद्देश नाही तर बेबंद बाजारीकरण झालेल्या आरोग्य क्षेत्रातील रुग्णांची होरपळ, घुसमट पुढे आणणे आणि चांगल्या आरोग्य व्यवस्थेची खाजगी रुग्णालयांच्या, नियमनांची व तक्रार निवारण यंत्रणेची मागणी बळकट करणे हाच केवळ उद्देश. या पुस्तकाला छोटीशीच का असेना पण अत्यंत सार्थ अशी प्रस्तावना डॉक्टर अरुण गद्रे यांनी दिली आहे. डॉक्टर अरुण गद्रे यांनी स्वतः या क्षेत्रामध्ये फार मोठे काम केलेले आहे.

आपल्याला एक चांगला समाज घडवायचा असेल तर चांगली आरोग्य सेवा जितकी आवश्यक आहे, तितकेच चांगले डॉक्टर, चांगल्या नर्सेस आणि समाजसेवेची भावना घेऊन जगणाऱ्या इस्पितळांची गरज आहे. सुदैवाने या क्षेत्रातही काही संस्था निगराणी ठेवण्याचे काम करत आहेत. त्यांची नावे अशी : ऑल इंडिया पेशंट्स राइट्स, पेशंट फॉर बेटर ट्रीटमेंट, हेल्थ वॉच लखनऊ, जनस्वास्थ्य अभियान गुजरात, मुंबई सिटिझन डॉक्टर फोरम, सेंट्रल फॉर अॅडव्हान्स अँड रिसर्च दिल्ली. या संस्था रुग्णांचा छळ होऊ नये किंवा त्यांचं शोषण होऊ नये यासाठी प्रयत्न करतात. याचा अर्थ डॉक्टरांची स्वतःची अशी बाजू नाही असे होत नाही. त्यांचीही एक बाजू आहे. आणि ती ऐकून घेणे गरजेचे असते. एकंदरीतच स्वास्थ्य हे स्वार्थाच्या चक्रातून बाहेर पडत नाहीये ही गोष्ट मात्र स्पष्ट आहे. लोकशाहीमध्ये जर आरोग्य सेवा व स्वास्थ्य हा अधिकार असेल तर तो आपण आजही शेवटच्या माणसांपर्यंत पोहोचवू शकलो नाही ही खरी शोकांतिका आहे.

सध्या अमेरिकेमध्ये राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांच्याविरुद्ध महाभियोग चाललेला आहे. या महाभियोगामध्ये त्यांच्याविरुद्ध सत्तेचा गैरवापर आणि काँग्रेसच्या कामांमध्ये अडचणी उत्पन्न करणे असे दोन आरोप ठेवले गेले आहेत. काँग्रेसमध्ये निर्णय राष्ट्राध्यक्षांविरुद्ध गेला. हा विषय आता सिनेटमध्ये चर्चेला येईल. मला आश्चर्य असे वाटते की अमेरिका हा जगातला सर्वांत

प्रगत देश आहे, सगळ्यात चांगली लोकशाही आहे असे मानले जाते. अशा देशातसुद्धा सामान्य माणसाच्या अधिकारावरती मग तो माहिती अधिकार असो, जगण्याचा अधिकार असो किंवा चांगल्या प्रशासनाचा अधिकार असो, त्यावर अशा प्रकारे गदा येते, आक्रमण होते. पण तिथे जाब विचारण्याचा अधिकार सामान्य माणसालादेखील आहे ही गोष्ट महाभियोगाच्या निमित्ताने स्पष्ट होते. सगळ्यात उच्चपदावर आसनस्थ व्यक्तीविरुद्ध तक्रार करता येते आणि महाभियोग चालवता येतो, हे अमेरिकेच्या लोकशाहीचे वैशिष्ट्य आहे. आपल्याकडे राजकीय नेत्यावर गुन्हेगार आरोपपत्र दाखल जरी झाले तरी त्याच्यावरती गुन्हा सिद्ध करणे अवघडच नव्हे तर अशक्य असते. भारतात किती सहजासहजी शासकीय प्रक्रियेतून गुन्हे मागे घेण्याचे निर्णय घेतले जातात. या पार्श्वभूमीवर अमेरिकेमध्ये ट्रम्पविरुद्ध चालवल्या गेलेल्या महाभियोगाचे एक वेगळे वैशिष्ट्य आहे. लोकशाहीचे जे जाणकार आहेत त्यांनी ह्याची नोंद घेतली पाहिजे, अभ्यास केला पाहिजे आणि त्यातले अनुकरणीय इथे राबवले पाहिजे.

माझ्या कामातून मला लक्षात आलेली गोष्ट ही की जोपर्यंत प्रत्येक नागरिकाला सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक वातावरण आपण तयार करू शकत नाही तोपर्यंत देशाची प्रगती कठीण असते. महान सत्ता व्हायचे असेल तर आपला देश व समाज अधिक सृजनशील, सकारात्मक आणि समानुभूतीपूर्ण झाला पाहिजे. त्यासाठी एका सर्वसमावेशक बहुआयामी अभियानाची गरज आहे आणि तीही अगदी तातडीने. मी याच चळवळीला चांगुलपणा हे नाव दिलेले आहे.

With Warm Greetings and Best Wishes
on the Occasion of Publication of
Diwali Issue On Movement of Positivity by
Dnyaneshwar Mulay Foundation.

Many congratulations for commencing 'Movement of Positivity'. This kind of Social activity will be connecting wonderful persons for noble social cause and for spreading peace and happiness amongst our Indian society. This social connect will support to synchronise the social harmony in diversified practices and culture adopted in our country. We strongly believe that it is very positive, forward and progressive initiative taken by Dr. Dnyaneshwar Mulay Foundation for preserving the liberty, equality and fraternity of the democratic system, provided in the Constitution of our beloved country. We trust these efforts which will help to bridge the gap of gender inequality, social and economic discrimination and will help to promote the value of human rights, reflected in the emergence of responsible and compassionate citizenry in India resulting in creation of a strong India.

With Best wishes and Regards

Shri. Prakash Gunjyal
(Chairman)

Shri. Avinash Bansode
(President)

Shri. Ravi Giriraj
(General Secretary)

Mrs. Ruby Waikar
(Treasurer)

**All India Central Bank SC/ ST /OBC/ Welfare Federation (New Delhi),
M.P. Unit at Bhopal.**

And

**Madhya Pradesh Central Bank SC/ ST/ OBC Karmchari Kalyan Sangh,
Bhopal Zone.**

मला उलगाडलेलं जीवनाचं सौंदर्य

सौ. निशिंगंधा वाड
अभिनेत्री व समाजसेविका

माझं बालपण व कॉलेजचं जीवन आई-वडिलांच्या छत्रछायेत, साहित्यमय वातावरणात, सामाजिक जबाबदारीच्या जाणिवेत खुलत गेलं. माझा जन्म ठाण्याचा आहे आणि माझी आई म्हणजे ज्येष्ठ साहित्यिका डॉक्टर विजया वाड आणि वडील कॅप्टन डॉक्टर विजयकुमार वाड जे १९६५चे भारत-पाक युद्ध लढले आणि राष्ट्रपतींच्या रक्षा मेडलचे मानकरी आहेत.

शब्दांचे दान पडते, ही सुंदर जाणीव करून दिली मला माझ्या आईने. कारण माझी आई डॉक्टर विजया वाड ही फार चांगली लेखिका आहे आणि अत्यंत सहृदय शिक्षिका आहे. माझी मोठी बहीण प्राजक्ता ताई आणि मी आम्ही दोघेही अगदी लहान वयापासून तिच्या श्रोते होतो. आम्हाला वाचता येत नव्हतं त्या वयापासून आम्ही तिच्या गोष्टी ऐकायचो. आणि या संस्कारातूनच नकळत अवघ्या अगदी लहान वयातच मला पहिली कविता झाली. 'र' ला 'र' आणि 'ट' ला 'ट' अशीच जुळवून-जुळवून ती कविता झालेली होती. गंमत म्हणून मी

सांगते बरं का ती कविता :

आई म्हणते तू आहेस हट्टी

बाबा म्हणतात तू आहेस नकटी

मी नाही हट्टी, मी नाही नकटी

मी तर आहे सगळ्यात धाकटी

म्हणून चिडवणाऱ्या आई-बाबांशी मी बाई घेतली कट्टी

अशी ही कविता होती आणि ही बालकवितेची गंमत होती. कविता झाल्यावर मी म्हणाले आई आई मला कविता झाली! म्हणजे ज्या वयात कवितेला शीर्षक लागतं हेही माहीत नव्हतं अशा वयातली ही गंमत! मग ही कविता मासिकांमध्ये छापून आली, खूप कौतुक झालं माझं. आणि मग असं वाटलं की अरे आपण लिहित राहावं आणि मी बालकविता करत राहिले. दहावीत असताना माझं पहिलं पुस्तक आलं ज्याचं नाव आहे ईवलू टिवलू, त्याला 'भा. रा. तांबे पुरस्कार'देखील मिळाला ९० सालचा. दहावीचं वर्ष होतं, घरात अभ्यासाचं वातावरण होतं आणि मग खूप मन लावून अभ्यास करायचा मी

मला प्रामाणिकपणे असं वाटतं की, प्रत्येक माणूस स्वतंत्र अँकार आहे. म्हणजे निसर्गाचा एक अणु बिंदू हा प्रत्येक माणूस आहे. जसं निसर्गात सर्व आहे तसं प्रत्येक माणसात सर्व आहे. आपण नमस्कारासाठी हात जोडतो तो पूर्ण अँकार आहे. आणि असं जर असेल तर त्याच्यात चांगुलपणा हा आहेच आहे.

प्रयत्न केला. आणि दहावीच्या परीक्षेत बोर्डांमध्ये पहिल्या पन्नासात आले. त्यामुळे आत्मविश्वास खूपच वाढला. आणि पुढे बारावीच्या परीक्षेत मुंबई बोर्डात मी तिसरी आले. या सगळ्याचे श्रेय अर्थातच आई-वडील, शिक्षक, आजूबाजूचे पूरक वातावरण ह्यांनाच जातं. त्यानंतर कला शाखेतून पदवी घेतल्यावर मुंबई विद्यापीठातून 'सोशल हिस्ट्री' या विषयात पीएच.डी. ही पदवी संपादन केली. माननीय डॉ. वर्षा शिरगावकर ह्या माझ्या गाईड होत्या आणि त्यांचं मोलाचं मार्गदर्शन मला लाभलं, हे मी माझं भाग्य समजते. 'स्त्रियांची बदलती भूमिका - मराठी आणि ब्रिटिश रंगभूमी एक तौलनिक अभ्यास १९०० ते १९७०' असा त्या प्रबंधाचा विषय होता. पुढील शैक्षणिक प्रवासामध्ये 'वुमन एम्पावरमेंट' या विषयात मला सन्माननीय डी.लिट. मिळाली.

मला साहित्याची गोडी, अभिनयाची गोडी अगदी बालपणापासूनच होती. स्वर्गीय सुलभाताई देशपांडे यांच्याकडे मी अभिनयाचे धडे घेतले आणि चंद्रशाळा, अविष्कार, सत्यदेव दुबे यांच्या कार्यशाळांत सातत्याने अध्ययन केले. 'आव्हान' या टीव्ही मालिकेत १९८८ मध्ये मला काम करण्याची संधी मिळाली आणि मी महाराष्ट्राच्या घराघरांत पोहोचले. ही मालिका बापूंनी म्हणजे आत्माराम भेंडे ह्यांनी दिग्दर्शित केली आणि त्यांनी माझ्यावर जो विश्वास दाखवला, तो माझ्यासाठी खूप महत्त्वाचा होता आणि मग अभिनयाचा सिलसिला सातत्याने चालू राहिला. अनेक मराठी मालिकांबरोबरच हिंदी मालिकांमध्येदेखील काम करण्याची मला संधी मिळाली. सुलभा आणि अरविंद देशपांडे व मोहन वाघ यांनी मला 'प्रेमाच्या गावा जावे', 'मदनबाधा' या नाटकांमधून रंगभूमीवर आणले. मोरुची मावशीचे ४०० प्रयोग, 'कुणीतरी आहे तिथे' हे नाटक यामुळे रंगभूमीशी माझे घट्ट नाते जुळले. मागे वळून बघताना असं

लक्षात येतं की १९९० ते २०१८ या कालावधीत जवळजवळ १५१ चित्रपटांत मला मुख्य भूमिकेत काम करण्याची संधी मिळाली. अजून खूप मोठा पल्ला गाठायचा आहे, खूप गोष्टी आत्मसात करायच्या आहेत.

आम्ही लहानपणी आईला चिडवायचो की तू समाजसेवेचे किती ससे पाळले आहेत? पण ते ससे हळूहळू मोठे होत गेले आणि आमचं जीवनदेखील समृद्ध होत गेलं. सामाजिक जाणिवेतून काम करण्याचा दृष्टिकोण मला मिळाला तो माझ्या आईकडून. माझी काकू वैजयंती वाड ही मूकबधिर विद्यार्थ्यांसाठी काम करते. मी बी.ए.ला असताना माझ्या काकूने मला या मूकबधिर विद्यार्थ्यांना नाच शिकवण्याची विनंती केली कारण मी सात वर्षे कथक नृत्य शिकत होते. मी काकूच्या मूकबधिर शाळेमध्ये त्या मुलांना नाच शिकवायला जाऊ लागले. त्यावेळेस मला असं जाणवलं की आपल्यात आणि त्या विद्यार्थ्यांमध्ये खूप अंतर आहे. या गोष्टीचं मला खूप वाईट वाटलं. पण माझ्या एक गोष्ट लक्षात आली की दिव्यांग लोकांना दया नको असते आणि त्यांच्यातला स्वाभिमान कायम जागृत

असतो. ही गोष्ट कायमची माझ्या मनावर कोरली गेली.

आईकडून मिळालेल्या प्रेरणेने आणि घरच्या सर्व मंडळींच्या सहकार्याने आम्ही २००६ साली एका ट्रस्टची स्थापना केली ज्याचं नाव आहे 'डॉक्टर निशिगंधा वाड एज्युकेशनल अँड कल्चरल ट्रस्ट'. समसमान मनोवृत्तीची चांगली माणसं आमच्या या ट्रस्टला जोडली गेली. हा ट्रस्ट सोळा वर्षांपूर्वी लावलेल्या रोपट्याचा वृक्ष झाला. माझी मोठी बहीण प्राजक्ता देशपांडे, तिचे यजमान डॉक्टर अभिजित देशपांडे, माझे यजमान देवदत्त देऊळकर, आमचे स्नेही श्री. संदीप सोनावणे, श्री. राजू मोरोणे अशा अनेक चांगल्या व्यक्तींचा सक्रिय सहभाग या ट्रस्टमध्ये आहे. चांगल्या-चांगल्या लोकांची आम्हाला मदत मिळत गेली आणि खूप चांगलं सामाजिक कार्य होत गेलं. माननीय नितीन गडकरी साहेब या ट्रस्टच्या वतीने केलेल्या कार्यक्रमाला येऊन गेलेले आहेत. त्याचप्रमाणे राजेशभैर्या टोपे, नीला सत्यनारायण, डॉ. स्नेहलता देशमुख, नाशिकचे म. स. गोसावी, डॉ. अनिल काकोडकर अशा अनेक दिग्गज व्यक्तींनी या संस्थेला भेट दिली आहे.

गेल्या अनेक वर्षांची चाललेली ही व्रतस्थ धडपड पाहून महाराष्ट्र शासनाने 'महात्मा गांधी शांतता पुरस्कार' देऊन आमच्या ट्रस्टला सन्मानित केलं. हा ट्रस्ट 'असोसिएशन फॉर द ब्लाइंड' यांच्यासाठीदेखील काम करतो. माननीय सुप्रिया सुळे त्याच्या चेअर पर्सन आहेत. आता आमचा ट्रस्ट एम.एम.आर.डी.ए. बरोबर एक छान प्रकल्प करतो आहे. बी.पी.टी. बरोबर आपण खूप सुंदर प्रकल्प केलेले आहेत. टी.आय.एस.एस.पी. ने आम्हाला बीपीटी बरोबरचा प्रकल्प करताना संमती दिली म्हणून या मंडळांबरोबर काम करता आलं. आम्ही आत्ता डोमेस्टिक व्हायोलन्सच्या बायकांना कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण देत आहोत. माझी मैत्रीण संगीता चव्हाण हिच्या पुढाकाराने आम्ही, जी मुलं अभ्यासामध्ये क्षीण आहेत त्यांच्यासाठी नापासांची शाळा चालवतो आहेत. मॅगसेसे अॅवॉर्ड मिळालेल्या नीलिमा मिश्रा यांनी आम्हाला डोमेस्टिक व्हायोलन्सच्या बायकांसाठी मदत देऊ केलेली आहे. कोंडीवड्याच्या आदिवासी पाड्यावरती काम करणारे कॅप्टन वंजारी आमच्यासाठी कायमच प्रेरणास्थान आहेत आणि ते आमच्या ट्रस्टसाठी कायमच मदतीचा हात पुढे

करतात. माझे वडील डॉक्टर विजयकुमार वाड यांच्या अनुभवांमुळे आणि प्रेरणेमुळे, ज्या आपल्या वीरमाता आहेत म्हणजे ज्यांची मुलं युद्धामध्ये कामी आली आहेत, त्यांच्या पेशनसाठी आम्ही एक चळवळ सुरू केलेली आहे. तर असे अनेक प्रकल्प सामाजिक जाणिवेतून करण्याचा प्रयत्न आम्ही करत आहोत.

माझं भाग्य असं की १९९६ साली माझा कविता संग्रह 'अनुष्का' प्रकाशित झाला आणि त्याला शांताबाई शेळके यांची प्रस्तावना होती. अकरा वर्ष 'चारचौधी' या मासिकाचं संपादन करत असल्याने शांताबाई शेळके यांची ओळख झाली आणि खूप छान मैत्री झाली. इतक्या थोर लोकांशी माझे ऋणानुबंध जुळले हे मी माझं भाग्य समजते. असे जिव्हाळ्याचे, आपुलकीचे ऋणानुबंध शांताबाईंशी जुळले. त्यांनी अशी इच्छा व्यक्त केली की त्यांच्या स्वतंत्र कवितांवरती मी डॉक्टरेट करावी. त्या म्हणाल्या की माझ्या स्वतंत्र कविता घ्यायच्या. हायकु, टांका हे कवितेचे प्रकार घ्यायचे नाहीत, चित्रपट गीतांनाही हात लावायचा नाही. माझ्या स्वतंत्र कवितांवर डॉक्टरेट करायची, मी का असा विचार करते हे मांडायचं. आणि मंडळी वयाच्या या टप्प्यावर म्हणजे पन्नास वर्षे पूर्ण असतानासुद्धा मला शिक्षणाची, डॉक्टरेट करण्याची उमेद आहे. मला असं वाटतं की ज्ञान घेण्याला कधीच मर्यादा नसतात, वयाची अट नसते आणि हे आपण सगळ्यांनी लक्षात ठेवणं गरजेचं आहे.

जीवनात आपल्याला आपली मूल्यं जपताना किती गोष्टींना नकार द्यावा लागतो. कधी-कधी कालांतराने असं वाटतं, अरेरे! पण नंतर लगेच वाटतं की हरकत नाही कारण तुम्ही स्वतःचा चेहरा आरशामध्ये अत्यंत निलेंपणे बघू शकता. आणि ह्याला खूप महत्त्व आहे. मी एक सुंदर वाक्य वाचलं होतं बरं का... 'द बिगिस्ट सेन्टेन्स इन लिटरेचर' असं दिलं होतं एका विचारवंताने आणि खाली वाक्य लिहिलं होतं Truth is Simple. मला असं वाटतं की हे जर जगातलं सगळ्यात मोठं वाक्य असेल, तर जगणं इतकं सोपं आणि साधं का असू नये? आणि जी माणसं जगण्याला खऱ्या अर्थाने स्पर्श करतात ना, त्या माणसांना स्पर्धा भेडसावत नाहीत. माझ्या घरी असं शिकवलं जायचं आई-बाबांकडून, स्पर्धा नेहमी स्वतःशीच असावी. आपल्यामध्ये जे चांगलं आहे ते अधिकाधिक चांगलं करण्याचा प्रयत्न आपण करावा, आणि आपल्यातील उणे जे आहे त्याची वजाबाकी न करता सुधारण्याचा प्रयत्न करावा ज्यायोगे यश आणि अपयश दोघांचे स्वागत तितक्याच सहजतेने करता येतं. आपण वास्तव जे आहे ते कायम स्वीकारलं पाहिजे. आयुष्यात

आपण कुठल्या माईलस्टोनवर उभे आहोत ते आपल्यालाच माहित असतं ना! मुळात म्हणजे माझ्या ओंजळीत केवढं आहे, तेवढंच आकाशाचे प्रतिबिंब माझ्या ओंजळीत दिसेल ना! त्यामुळे मला असं वाटतं की प्रत्येकाने पहिलं आत्मनिरीक्षण केलं पाहिजे. म्हणजे याचा अर्थ असा नाही की स्वप्न बघताना घाबरून बघा. पण स्वप्न बघताना ती अंतश्चक्षूंनी बघा म्हणजे It is not just knowledge, it is the wisdom that matters.

समंजसपणा, साधेपणा, आपल्या मुलाशी असलेलं घट्ट नातं अशा सगळ्या गोष्टी जीवनात उपयोगी पडतात. माझी आजी कायम असं म्हणायची की प्रत्येक माणसामध्ये राम आणि रावण आहे. याचा अर्थ असा की आपण जर समाजाचं प्रतीक असू तर घोरोघरी हा लीनतेचा, संयमाचा संस्कार झाला पाहिजे. जेव्हा स्वाभिमानाचे, समतोलाचे संस्कार प्रत्येक घरातून दिले जातील तेव्हा समाज परिवर्तन नक्कीच होईल. घरातल्या संस्कारांपासून सुरुवात झाली पाहिजे. आपल्या गावाबद्दल, राज्याबद्दल आणि राष्ट्राबद्दल प्रेम रुजवलं गेलं पाहिजे. मोठी स्वप्नं बघताना ती पूर्ण करण्यासाठी अथक परिश्रम घेण्याची तयारी असावी. म्हणजे मग रोज सकाळी सूर्योदयाची वाट क्षितिजाकडे बघत करावी लागत नाही, कारण तो सूर्योदय मनात झालेला असतो.

मला डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे सरांबद्दल नितांत आदर वाटतो. ते चांगली माणसं एकत्र करत आहेत. खरंतर चांगुलपणाची चळवळ करावी लागणं हे दुर्भाग्य आहे. पण सगळी चांगली माणसं एकत्र येताहेत ही खूप भाग्याची गोष्ट आहे. आणि मुळेसरांना या त्यांच्या चांगुलपणाच्या चळवळीच्या उत्तुंग कामगिरीबद्दल नमन करते. त्यांनी आपल्या गावाशी, मातीशी असलेलं अतूट नातं जपलंय आणि एक खूप मोठा आदर्श समाजापुढे ठेवलाय.

मला प्रामाणिकपणे असं वाटतं की, प्रत्येक माणूस स्वतंत्र अँकार आहे. म्हणजे निसर्गाचा एक अणु बिंदू हा प्रत्येक माणूस आहे. जसं निसर्गात सर्व आहे तसं प्रत्येक माणसात सर्व आहे. आपण नमस्कारासाठी हात जोडतो तो पूर्ण अँकार आहे. आणि असं जर असेल तर त्याच्यात चांगुलपणा हा आहेच आहे. फक्त गरज आहे ती म्हणजे, मनाची खिडकी उघडण्याची जर ती बंद असेल तर. चांगुलपणा प्रत्येकाच्या ठायी आहे. मला असं वाटतं की चार चांगली माणसं एकत्र येऊन प्रत्येक माणसाला आव्हान करतायत की तुझ्या मनातली ती चांगुलपणाची खिडकी उघड आणि हा सारा आसमंत चांगुलपणाने व्यापून टाक!

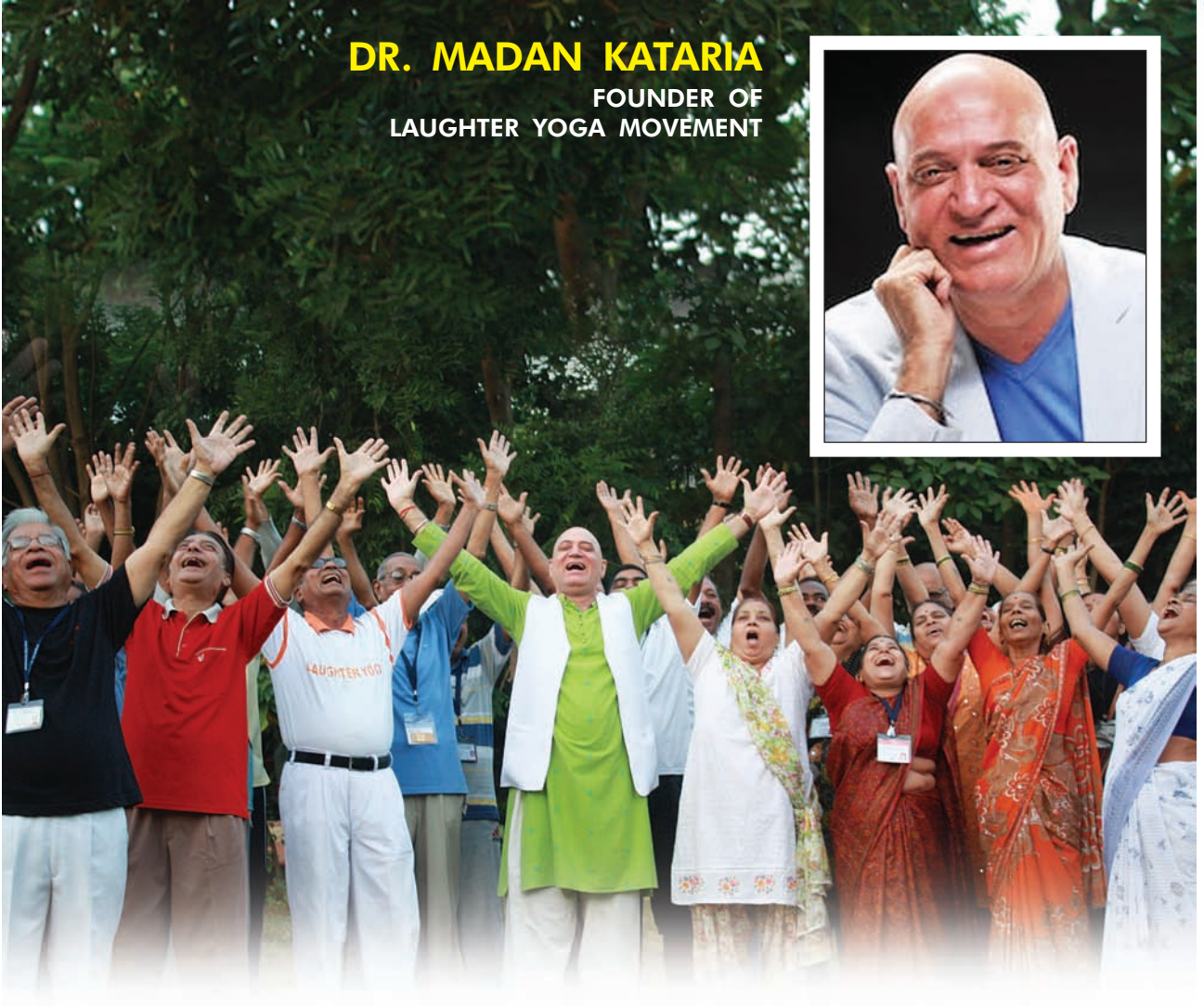
शब्दांकन : शुभांगी मुळे

DR. MADAN KATARIA
FOUNDER OF
LAUGHTER YOGA MOVEMENT

LAUGHTER **A BOON TO MANKIND**

Born in a small village on Indo-Pakistan border, I was the youngest of eight children. Hailing from a farming background, my parents never attended school. Being simple village folk, they were engrossed in the daily grind of farm life. None of my siblings were interested in studying, however I was the odd one. It was my mother's dream that I should become a doctor, as one had to travel almost 15 miles to seek any kind of medical help. She hoped I would study medicine and return to the village to help the people.

In pursuance of her wish, I went to a boarding school and worked hard to get my medical degree. After graduation, I went to Mumbai to study medicine. Completely lured by the glitz and glitterati of the city, I began conjuring up images of becoming rich and famous. I tried everything in my capacity to reach for the skies, but soon realized it was not that simple. My quest did not succeed and I slumped into depression.

Not content with being a practicing physician in a suburb in Mumbai, I launched a health magazine 'My Doctor' to spread more

awareness about good health among people. It was in March 1995, while writing an article 'Laughter – The Best Medicine' for my journal, I stumbled upon a rich repertoire of scientific work done on laughter as a therapy.

While going through the scientific literature on the benefits of laughter, I was profoundly inspired by the book 'Anatomy of an Illness' written by Norman Cousins, an American journalist, in which he described how he laughed his way back to health from Ankylosing Spondylitis, an incurable disease of the spine. He was taking tons of painkillers every day but finding no relief, he decided to watch funny movies and found that just 30 minutes of laughter would give him almost two hours of pain free sleep.

I also read about the scientific studies done by Dr. Lee Berk of Loma Linda University in California, which showed that mirthful laughter reduces stress levels and has a positive effect on the immune system.

It was March 13th, 1995 - I got up at 4 a.m. and was pacing up and down in my living room when a sudden idea flashed through my mind: If laughter is so good, why not set up a Laughter Club. Within three hours, I hurried to the public park where I used to go for a morning walk every day. I tried to convince regular walkers about the importance of laughter and to start a Laughter Club and thus the first Laughter Club was born with just five people.

In the beginning, the session began by someone telling a joke or narrating a humorous anecdote. Soon people started enjoying the whole exercise and reported feeling much better after a laughter session of 20-30 minutes.

Bearing the initial ridicule and criticism, I firmly continued to explain the health benefits of laughter. Gradually, people became a little more receptive and showed a keen interest. The attendance started growing, and there were nearly 55 people by the end of the week. For ten days the routine continued with much vigor, after which we hit a snag. The stock of good jokes and stories ran out, and negative, hurtful and naughty jokes started to emerge. Reacting to the offensive jokes, two participants complained that it would be better

to close the club than to continue with such jokes.

Determined to keep the Laughter Club alive, I asked the club members to give me just a day to resolve the crisis. That night, I was looking for some way to laugh without jokes. Luckily, I laid my hands on a book called 'Emotions and Health', from Prevention Health Care Series (USA). While reading a chapter on humor and laughter, I was surprised to learn that the body cannot differentiate between real and fake laughter. It clearly revealed that if one cannot laugh, one should pretend to laugh. I also learnt that not only laughter, but a bodily expression of any motion, generates a similar emotion in the mind. This was the breakthrough I was looking for and I thought

why not use laughter as an exercise?

The next morning, I explained this to the group and asked them to try and act out laughter with me for one minute. Though skeptical, they agreed...The results were amazing. For some, acted out laughter quickly turned into real laughter — this was contagious and very soon others followed. The group was laughing like never before and the hearty laughter that followed persisted for almost ten minutes.

Finally, there was laughter, real laughter – with no jokes!

As the concept evolved, I found many similarities between laughter and *pranayama* in yoga. Both were based on the principle of optimal breathing — fundamental to good

Laughter helps to cure or control the illness such as Depression, Anxiety, Asthma, Alcohol and Drug Addiction, Heart Disease, Diabetes, Hypertension, Cancer, Muscle Pains, Joint Pains, Arthritis etc.

health. Together with my wife, Madhuri, we incorporated the elements from this ancient form of yogic breathing with laughter and the result was Laughter Yoga or *Hasya Yoga* (as known in Sanskrit) — a complete workout for health and wellness. A physically oriented technique, it allows for multiple health benefits, primarily increasing the supply of oxygen and boosting the immune system. It also energizes and recharges the metabolism. Today, with thousands of Laughter Yoga Clubs burgeoning worldwide, scores of people are taking advantage of the enormous benefits of laughter and are experiencing relief from a variety of stress-related illnesses. It has grown on its own strength and the actual benefits are undeniable. It is undoubtedly nature's best medicine.

As we kept updating our laughing techniques, people from adjoining localities also joined us and gradually expressed their desire to start similar clubs in their areas too. We were very happy to share the happiness.

When I started the Laughter Club in 1995, the news spread in the country. We set up 13 clubs within a month in Mumbai.

Due to overwhelming response from the members and tremendous health benefits in the short period of 25 years, it has become a worldwide phenomenon. The Laughter Yoga Movement spread all over India and even abroad. As on today there are more than 10000 Laughter Clubs all over India and in more than 115 countries Laughter Clubs are established.

Lot of research has been done and is still going on to evaluate the effect of laughter on human body. Laughter boosts circulation and

distribution of blood and oxygen in the body. It helps to release happy hormones and chemicals in the body so that one feels relaxed. Thus Laughter releases all stress and strains on the body and mind. Recent study in New Zealand proved that laughing 100 times is equivalent to 10 minutes working on Rowing machine or 15 minutes exercise on Bike.

Laughter helps to cure or control the illness such as Depression, Anxiety, Asthma, Alcohol and Drug Addiction, Heart Disease, Diabetes, Hypertension, Cancer, Muscle Pains, Joint Pains, Arthritis etc. The physiological effects of a single laughter session can last for 24 hours and regular sessions can produce profound and longer lasting changes. Therefore to get scientifically proven health benefits of laughter, it is essential to laugh continuously at least for 10 to 15 minutes. Laughter Yoga is not only the laughter but the combination of Laughter, Exercise (Yoga), and Breathing (*Pranayama*). Thus it helps us to laugh as long as we want. To reap the health benefits of laughter, it has to be loud and deep,

coming from the diaphragm.

In the present days of Corona, a disease mainly affecting the breathing system i. e. nose, throat and lungs, laughter is best medicine. Laughter increases the supply of oxygen and boosts the immune system to fight with Corona.

Laughter Yoga reduces physical, mental and emotional stress simultaneously and brings an emotional balance. Laughter Yoga has the power to change your mood within minutes by releasing endorphins. If your mood is good, you feel good within and will remain cheerful throughout. It also helps to develop a sense of humor and a positive outlook towards life. It also helps to maintain a positive mental attitude so that you can cope with any negative situation. Thus when you laugh, you change and when you change, the whole world change and you can make the Movement of Positivity a great success. ■

Kumbhojkar Group

50 yrs. in Service

VEE KAY POLYMERS

Authorised Dealer For :
Reliance Industries Ltd.
PUNE & GOA

LD, LLD, HD & PP
Eng. Plastics:
EVA, Nylon 6, Poly Acetal,
ABS, HIPS & GPPS.

Pune :
Paradi No.6. Bhugaon, Pirangut Road,
Tal. Mulashi. Dist. Pune. 412 115.

Goa :
U-08, Kundaim Industrial Estate, Goa : 403115
Mobile 9922436781/82/83/84/85/91
Email : info@vkpoly.com, goa@veekey.com
veekaypolymers1@gmail.com

भाषावैविध्याची हिताची गोष्ट

वर्षा गजेन्द्रगडकर

पर्यावरण अभ्यासक

भारतातील स्थानिक भाषांची सद्यःस्थिती अनेक अंगांनी चिंताजनक आहे. भाषिक, सांस्कृतिक आणि विविधता टिकवण्यासाठी विविध स्थानिक समूहांच्या भाषांचं, संस्कृतीचं संवर्धन करणं खूप गरजेचं आहे. ठिकठिकाणी न्हास होणाऱ्या भाषांविषयी जागरूकता व्हावी, स्थानिक समूहांचं अस्तित्व तर बळकट व्हावंच, पण जगभरातल्या सांस्कृतिक वैविध्याला स्थानिक भाषा यामुळे मिळणारे योगदान इतर घटकांना समजावं, त्यांनी या भाषांचा न्हास रोखण्यासाठी कृतिशील व्हावं असं मला वाटतं. भाषा हे केवळ संपर्काचं, शिक्षणाचं, विकास आणि सामाजिक एकात्मतेचं साधन नव्हे; त्या-त्या समूहाची अस्मिता, सांस्कृतिक इतिहास, वारसा आणि आठवणीही भाषेशी जोडलेल्या असतात. मात्र, माणसाच्या रोजच्या जगण्याचं, त्याच्या बौद्धिक, वैचारिक, भावनिक – मानसिक वाटचालीचं प्रतिबिंब असणाऱ्या स्थानिक भाषा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. जगात सध्या अंदाजे ६,७०० भाषा आहेत. जगातले ९७ टक्के लोक यांपैकी फक्त ४ टक्के भाषा बोलतात. पण एकूण जागतिक लोकसंख्येमध्ये स्थानिक

समूहांचा वाटा सहा टक्क्यांपेक्षा कमी असूनही, विखुरलेले हे समूह यापैकी सुमारे चार हजार भाषा बोलतात. जगभरातील भाषांपैकी अडीच हजाराहून जास्त भाषा, मुख्यतः स्थानिक भाषा नाहीशी होण्याचा मोठा धोका आहे. या सगळ्याच भाषा लिपिबद्ध आहेत, असं नाही. केवळ मौखिक स्वरूपातच टिकलेल्या या भाषांवरचं संकट अधिकच गंभीर आहे. भारताच्या संदर्भात बोलायचं तर १९६१ च्या जनगणनेने देशभरात १६५२ भाषांची नोंद केली होती. १९७१च्या जनगणनेत ही संख्या ८०८ वर आली. गेल्या साडेचार-पाच दशकांमध्ये यापैकी निम्म्या भाषा नष्ट झाल्या असून १९७ भाषा धोक्याच्या पातळीवर असल्याचं २०१३च्या भाषा सर्वेक्षणात म्हटलं आहे.

मुळात, ब्रिटिशांच्या धोरणांमुळे भारतासह त्यांच्या सगळ्याच वसाहतींची प्रचंड नैसर्गिक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक हानी झाली. भारतातले स्थानिक समूह, त्यांची

संस्कृती आणि त्यांच्या भाषा वेगाने लयाला जाऊ लागल्या, ते पारतंत्र्याच्या काळापासून. स्वातंत्र्यानंतर भाषांवर प्रांतरचना झाली आणि लिपी असलेल्या भाषांना अधिकृत दर्जा मिळाला. अधिकृत भाषांसाठी त्या-त्या राज्यांमध्ये शाळा, महाविद्यालयं स्थापन झाली. पण लिपी नसलेल्या आणि त्यामुळे लिखित साहित्य नसलेल्या भाषांना स्वतःचे प्रांत मिळाले नाहीत. पिढ्यान्पिढ्या संक्रमित झालेलं अनेक क्षेत्रातलं ज्ञान आणि शहाणीव असूनही अनेक बोली भाषांच्या आणि त्या बोलणाऱ्या समूहांच्या नशिबी औपचारिक शिक्षणाची केंद्रे आली नाहीत.

२००२ च्या जैववैविध्य कायद्याने, स्थानिक प्रजातींच्या संरक्षण-संवर्धनासाठी त्यांच्याविषयीचं पारंपरिक ज्ञान असणाऱ्या स्थानिक भाषांनाही संरक्षण दिलं आहे. याची अंमलबजावणी तर सोडाच पण या तरतुदीची माहितीही संबंधित विभागाच्या बहुसंख्य अधिकाऱ्यांना नसते, ही दुर्दैवाची बाब आहे. भाषांच्या न्हासाची कारणं घटनात्मक तरतुदींपुरती मर्यादित नाहीत. औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण यांसारख्या प्रक्रियांचा झंझावात, त्यातून पुढे आलेलं, आर्थिक प्रगतीवर लक्ष केंद्रित करणारं विकासाचं प्रतिमान, त्यामुळे झालेला नैसर्गिक संसाधनांचा संहार, अविचारी विकास प्रकल्पांमुळे आदिवासी समूहांचं विस्थापन, जमीन अथवा जंगलांतून मिळणाऱ्या उपजीविकेवर कोसळलेली कुऱ्हाड आणि त्यामुळे शहरांमध्ये होणारं स्थलांतर, अशा कारणांमुळे स्थानिक लोकसमूह, मूळ अधिवासाशी जोडलेली त्यांची संस्कृती आणि त्यांच्या भाषा यांच्यावरचं संकट गडद झालं आहे. प्रचंड भाषा वैविध्य असणाऱ्या मोजक्या देशांमध्ये गणल्या जाणाऱ्या भारतातील स्थानिक भाषांची ही स्थिती चिंताजनक आहे.

भारताला लिखित साहित्याची मोठी परंपरा आहे, तसा इथला मौखिक साहित्याचा वारसाही समृद्ध आहे. रंजन, प्रबोधन, शिक्षण आणि मानसिक-भावनात्मक पोषण करणाऱ्या कथा आणि गीतं मौखिक परंपरेतूनच प्रवाहित होत आहेत. संगीत, नृत्यादि प्रायोगिक कला आणि अनेक हस्तकलाही मौखिक परंपरेद्वारेच टिकल्या आहेत. लहान-मोठ्या आजारांवरची औषधं जमिनीची सुफलनाची ताकद कायम राखणारं, शेतीचं पारंपरिक ज्ञान, जमीन, पाणी, वनस्पती, जंगलाच्या संरक्षणाच्या पद्धती, सण-उत्सवांमागच्या धारणा अशा अनेक गोष्टी मुख्यतः मौखिक प्रवास करतच आधुनिक काळात पोचल्या आहेत. बोली भाषांचं हे महत्त्व विविध क्षेत्रांतल्या अभ्यासकांनी पुन्हा पुन्हा स्पष्ट केले आहे. लोकव्युत्पत्तिशास्त्राच्या क्षेत्रातील कोडी उलगडताना आणि त्याद्वारे एखाद्या ठिकाणच्या सांस्कृतिक वारशावर प्रकाश

लहान-मोठ्या आजारांवरची औषधं जमिनीची सुफलनाची ताकद कायम राखणारं, शेतीचं पारंपरिक ज्ञान, जमीन, पाणी, वनस्पती, जंगलाच्या संरक्षणाच्या पद्धती, सण-उत्सवांमागच्या धारणा अशा अनेक गोष्टी मुख्यतः मौखिक प्रवास करतच आधुनिक काळात पोचल्या आहेत.

टाकताना होणारी बोली भाषांची मदत माझे वडील डॉ. रां.चिं. ढेरे यांनी अधोरेखित केलेली मला आठवते. मौखिक परंपरा ही आपल्या ज्ञान व्यवस्थेचाच पाया असल्याचा लोकसाहित्याचे अभ्यासक डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी केलेला उल्लेख वाचल्याचं स्मरतंय. मधुमेहासारख्या आजारावर प्रभावी ठरणाऱ्या औषधी वनस्पतींची माहिती एका विदेशी अभ्यासकानं भारतभरातल्या स्थानिक समूहांकडून गोळा केल्याचा डॉ. माधव गाडगीळ यांनी नोंदवलेला अनुभव आठवतो. उत्पन्न कमी असलं तरी केवळ चिमण्यांना सहज खाण्याजोगे दाणे देणाऱ्या ज्वारीच्या प्रजातीची लागवड करणाऱ्या 'पावरा' समाजातल्या लोकांची धारणाही स्मरणात आहे. भाषा मरण पावते तेव्हा हे सगळं ज्ञान, त्या-त्या लोक समूहाची निसर्गपूरक जीवनशैली, एकूणच जगण्याविषयीच्या समजुती आणि धारणा काळाच्या पोटात गडप होतात.

स्थानिक भाषा आणि नैसर्गिक भवताल यांचं नातं तर जवळचं आहे. निसर्गाशी उपजतच असणारं साहचर्य आणि त्याचे लाभ कायम मिळत राहावेत, यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचा डोळस वापर करणारी या समूहांची दृष्टी 'वीरा राठोड'सारखा तरुण कवी 'सेनं साई वेस' सारख्या आपल्या बोली भाषेतल्याच कवितेतून स्पष्ट करतो. अशी बोली नष्ट होते, तेव्हा अर्थातच ही दृष्टी नाहीशी होते आणि पर्यायानं निसर्गाशी सुसंगत जीवनशैलीचा पाया डळमळीत होऊ लागतो. २०१२ मध्ये अमेरिकेच्या पेनसिल्व्हेनिया युनिव्हर्सिटीने प्रसिद्ध केलेल्या संशोधन निबंधानंही जैववैविध्य आणि भाषावैविध्य यांचं साहचर्य अधोरेखित केलं आहे. सजीवांच्या प्रजाती नष्ट होण्याचा वेग पूर्वीपेक्षा हजार पटींनी वाढलेला असल्याचा निर्वाळा जीवशास्त्रज्ञ देत असताना, एकविसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत जगातल्या ५० ते ९० टक्के भाषा लयाला जातील, असं भाकीत भाषातज्ञ वर्तवत असल्याचं या निबंधात म्हटलं आहे.

अर्थात या काळोखात चमकणारे लहान-मोठे दिवेही अवतीभवती आहेत. गेल्या वीस वर्षांत भिली भाषा बोलणाऱ्यांचं प्रमाण ८५ टक्क्यांनी वाढल्याची नोंद आहे. डॉ. गणेश देवीसारख्या अभ्यासकानं भारतीय भाषांच्या दस्तावेजीकरणाचं मोठं काम केलं आहे. 'सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडियन लॅंग्वेजेस' सारख्या संस्थेने धोक्यात आलेल्या भाषांच्या संवर्धनाची योजना आखली आहे. पण या कामापुढे अनेक आव्हानं आहेत. देशभर विखुरलेल्या विविध स्थानिक समूहांच्या अस्मिता राजकीय-सामाजिक हेतूंनी धारदार बनविण्याचे प्रयत्न आज सुरू आहेत. त्याऐवजी देशाची भाषिक,सांस्कृतिक आणि विविधता टिकवण्याच्या विशुद्ध हेतुनं या अस्मिता जागवण्याचा प्रयत्न झाला तर ते हिताचं ठरेल.

चांगुलपणाच्या चळवळीच्या माध्यमातून सर्वच क्षेत्रातल्या चांगल्या कामांचं एकत्रीकरण होऊन, एक सशक्त पण परस्परावलंबी सामर्थ्यवान आणि सहाय्यकारी असा समाज निर्माण व्हावा ही आस आहेच. आणि चांगुलपणाच्या या व्यासपीठावरून 'भाषावैविध्याची हिताची गोष्ट' सांगता आली याचा आनंद आहे.

MIOK - Am I Ok

"YOUR DAILY DEFENCE .... is just a touch away"

With Best Wishes From

Shri. Manohar Mane Deshmukh - Dharansh Enterprises

Shri. Hemant Koradia - Meghdoot Pharma

BHARAT GAURAV Shri. Narayanan Krishnan - ISA Consulting Services

Shri. Yash Kamat - Yash Ventures

क्षण क्षण हा आनंदाचा,
समृद्धीच्या तेजाचा !

वैयक्तिक कर्ज । प्रोफेशनल कम्फर्ट लोन । प्रॉपर्टी मॉर्गेज लोन । व्यवसाय कर्ज

आकर्षक व्याजदराच्या मुदत ठेव योजना

बँकेचे सर्व सभासद, ठेवीदार, खातेदार व हितचिंतक यांस
दीपावलीच्या हार्दिक शुभेच्छा!

दि कॉसमॉस को-ऑप. बँक लि.

(मल्टिस्टेट शेड्यूल्ड बँक)

जीवन करा समृद्ध!

महाराष्ट्र । मध्यप्रदेश । आंध्र प्रदेश । तेलंगणा । कर्नाटक । गुजरात । तामिळनाडू

रजिस्टर्ड ऑफिस : 'कॉसमॉस टॉवर', प्लॉट नं. ६, आयसीएस् कॉलनी, युनिव्हर्सिटी रोड, गणेशखिंड, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००७.

Ph.: 020-67086708 | E-mail : customerhelp@cosmosbank.in | Follow Us On :

www.cosmosbank.com

मानसिक आरोग्य आणि आपण

डॉ. आनंद नाडकर्णी

मनोविकार तज्ज्ञ

सा धारणपणे माणूस लहानपणी ज्या संस्कारात, ज्या वातावरणात वाढतो त्याचा प्रभाव पुढे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीवर पडतो.

चांगला माणूस होण्याच्या दृष्टीने माझ्या घरातलं वातावरण फार पोषक होतं. माझं घर आर्थिक दृष्ट्या फार संपन्न नव्हतं पण सांस्कृतिक दृष्ट्या समृद्ध होतं. माझे वडील प्राध्यापक होते. ते रसायनशास्त्राचे प्रोफेसर पण आमच्या घरातलं विज्ञानाचं वातावरण फार खेळकर होतं!

वडिलांना झाडांची, फुलांची खूप आवड होती. त्यामुळे आमच्या घराभोवती अंगणात छान फुलझाडे, फळझाडे होती. एकदा पाच-सहा वर्षांचा असताना मी असाच अंगणात खेळत होतो आणि खेळता-खेळता डाळिंबाच्या झाडावरच्या फुलाकडे माझं लक्ष गेलं. मी त्याकडे पाहत राहिलो. माझं कुतूहल वडिलांच्या लक्षात आलं आणि डाळिंबाच्या फुलापासून ते त्यात दाणे तयार होईपर्यंतचं आवर्तन त्यांनी त्या वेळेला मला समजेल अशा भाषेत सांगितलं आणि वयाच्या सहाव्या वर्षी लगेच एक पुस्तकही आणून दिलं. वनस्पतींचा जादूगार 'ल्यूथर बरबॅक'!

पुढे कॉलेजात गेलो आणि वडिलांच्या ऑर्गॅनिक केमिस्ट्रीच्या तासाला बसलो तेव्हा केमिस्ट्रीची ती समीकरणं

फळ्यावर छान डौलात नाचताना मला दिसली. हेसुद्धा वडिलांचं शिकवण्यातलं कसबच होतं.

आमचं घर हे पुस्तकांचं घर होतं. वडील आणि माझ्यापेक्षा दहा-अकरा वर्षांनी मोठी माझी दोन भावंडं (भाऊ आणि बहीण) उत्तम वाचक! त्यामुळे या तिघांची निरनिराळ्या विषयावरची पुस्तकं घरात होती. त्यामुळे वाचनाची आपोआप सवय लागली. वाचनामुळेच चांगल्यावाईटाची जाण माझ्यात लवकर झाली असावी.

वयाच्या पाचव्या वर्षी मला पोलिओ झाला. पोलिओमुळे वयाच्या सोळा वर्षापर्यंत माझ्या पायात कॅलिपर्स होते. अर्थातच, त्यामुळे माझ्या खेळण्यावर खूपच बंधनं आली. हा काळ माझ्या आयुष्यातला खूप संघर्षाचा काळ होता. पण माझ्या आई-वडिलांनी मला निराश न होऊ देता सकारात्मक भावनेची बीजं माझ्या मनात रुजवली.

मैदानावर खेळता येत नाही तर तुला जे येतं, ज्या इतर गोष्टी तुझ्याकडे आहेत त्या तू वापर, असं त्यांनी सांगितलं. मग

वक्तृत्व, गाणं, चित्रकला, नाटक या मला आवडणाऱ्या, येणाऱ्या गोष्टींसाठी त्यांनी मला प्रोत्साहन दिलं.

मैदानावर प्रत्यक्ष खेळता येत नव्हतं. मग मित्रांच्या निरनिराळ्या मैदानी खेळांची मी कॉमेंट्री करू लागलो. शब्द भांडार, वक्तृत्वाची आवड, मनाचा खेळकरपणा या गोष्टींचा वापर मी मुलांमध्ये मिसळताना करू लागलो आणि माझ्यातला आत्मविश्वास वाढला.

अंबेजोगाईसारख्या अगदी लहान गावातून मी मुंबईला पाल्यांत, पार्ले टिळक मंदिराच्या शाळेत आलो होतो. त्या वेळी राजा शिवछत्रपतीसारखं पुस्तक मला तोंडपाठ होतं. वर्गातल्या मुलांना यातले भाग मी कथाकथनासारखे सांगायचो आणि मुलांना ते फार आवडायचं. मग मोकळ्या वेळात मी त्यांना विचारायचो आज तुम्हाला काय ऐकायचं? सकारात्मक ऊर्जेमुळे आणि मनात उमेद धरण्याच्या स्वभावामुळे मला मदत झाली. पुढे अकरावीच्या परीक्षेनंतर झालेल्या शल्यक्रियांमुळे कॅलिफोर्नियासुटले आणि फिजियोथेरेपीनंतर मी व्यवस्थित चालू, फिरू लागलो.

वास्तविक मला झालेला पोलिओ हा मेंदूचा होता पण त्यामुळे माझ्या बुद्धीवर काहीच वाईट परिणाम झाला नाही आणि शारीरिक दृष्ट्याही मी बऱ्यापैकी पूर्ववत झालो. याचं सर्वांना आश्चर्य वाटायचं पण त्याचं श्रेय मी सकारात्मक विचार आणि कृतींना देईन. माझं प्रारंभिक शिक्षण जळगाव, अंबेजोगाई ठाणे अशा ठिकाणी होऊन मुंबईच्या जी. एस. मेडिकल कॉलेजात मी प्रवेश घेतला. तेव्हा सुदैवाने वडिलांच्याच वृत्तीचे शिक्षक मला मिळाले.

एम. बी. बी. एस. च्या पहिल्या वर्षाचा कॉलेजमधला एक प्रसंग माझ्या कायम लक्षात राहिला आहे. पहिल्या वर्षी धसमुसळेपणाने डिसेक्शन करणाऱ्या माझ्या एका मित्राला आमचे ऑनॉटामीचे डॉ. एम. एल. कोठारी सर एकदा हळुवारपणे म्हणाले होते, “डेलिकेटली माय बॉय डेलिकेटली...” तर तो उत्तरला, “सर हे तर मृत शरीर आहे...” तसं सर म्हणाले, “मृत शरीराचा आदर करायला नाही शिकलो तर पुढे जाऊन जिवंत शरीराचा, माणसाचा आदर कसा करणार आपण!” वैद्यक विज्ञानातला हा बेसिक फंडा सरांकडून पहिल्याच वर्षी मला समजला. आता जाणवते, की भौतिक विज्ञानाकडे सर्वसमावेशक दृष्टीने पाहायचे शिक्षण मला मिळाले. त्यामुळे वैद्यकशास्त्र हे त्याच्या माणूसपणासकट मला शिकायला मिळालं असं मी म्हणेन.

माझ्या शिक्षणाविषयी सांगताना मला आठवतं की जेव्हा डॉक्टर शरदिनी डहाणूकर झाडाविषयी बोलायच्या तेव्हा झाड

समाजात हिंसा, आक्रमकता यांचे प्रॉब्लेम आज वाढत आहे. हे का घडतं? तर मानसशास्त्र सांगते की, प्रत्येक माणसात आदिम, प्रगत आणि उन्नत अशा तिन्ही भावना असतात. मानवी मेंदूच्या उत्क्रांतीच्या प्रवासातूनही त्याच्यातल्या मूळच्या आदिम, आक्रमक भावना सुप्त स्वरूपात त्याच्यात असतात. या आदिम भावना जेव्हा वरचढ होतात तेव्हा हिंसा, खून, मारामाऱ्या हे सगळं घडतं. पण माणूस म्हणून आपल्या उन्नत भावनांची आपण मशागत केली तर आदिम भावना आपण काबूत ठेवू शकतो.

डोलतंय असं मला वाटायचं. रवी बापट सर शास्त्रीय संगीताच्या समेवर पोटातला अवघड पेच स्वतःच्या अवघड सर्जरीने सोडवायचे. डॉक्टर विजय आजगावकर सरांचाही माझ्यावर खूप प्रभाव पडला.

वाचनाचा छंद आणि अवतीभवतीचे अनुभव घेण्याची संवेदनशीलता यामुळे एव्हाना कथा, लेख अशा स्वरूपाचे लेखनही मी करू लागलो होतो आणि ते पेपरात छापून येत होते.

याच काळात ‘मेडिकल नेमीसिस’ या नावाचं एक पुस्तक मी वाचलं आणि या पुस्तकाचं वाचन हा माझ्यातला टर्निंग पॉइंट ठरला असं मला वाटतं. ‘महाराष्ट्र टाइम्स’मध्ये मी नियमित लिहित होतो. ‘टाइम्स’मध्ये काम करणारे श्री. दिनकर गांगल यांनी हे पुस्तक मला दिलं आणि मला विचारलं या पुस्तकाचं तू भाषांतर करशील का? मी ते पुस्तक मनापासून वाचलं होतं आणि मी त्यांना म्हणालो या पुस्तकाचं भाषांतर करण्याऐवजी आपण त्याचं भारतीयकरण करू. कारण ते वाचल्यावर वैद्यकशास्त्राकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी मला मिळाली होती. मेडिकल कॉलेजमध्ये असताना १९८० मध्ये हे पुस्तक मी लिहिलं. पुस्तकाचं नाव ‘वैद्यक सत्ता’ आणि मी इंटरनशिपला असतानाच ते प्रसिद्ध झालं.

या काळात माझ्या लक्षात येत होतं की, आपल्या वैद्यकशास्त्रात आरोग्यापेक्षा आजाराला अधिक महत्त्व आहे आणि त्यामुळे एकूणच आयुष्याचं वैद्यकीकरण होतंय. १९८० मध्ये मी एम. बी. बी. एस. झालो. मार्क्स चांगले पडले. पोस्ट ग्रॅज्युएशनसाठी मला कोणत्याही विषयात प्रवेश मिळाला

‘वेध’ उपक्रमांतर्गत ठाणे येथील कार्यक्रमात मार्गदर्शन करताना

असता. पण अमूर्त मनाच्या विज्ञानाचा अभ्यास करायचा हे मी ठरवलं आणि मनोविकारशास्त्राची मी निवड केली. खरं म्हणजे त्याकाळात ‘सायकिअॅट्रीस्ट’ म्हणजे वेड्यांचा डॉक्टर एवढंच लोकांना वाटत असे. त्यामुळे या विषयाला अजिबात प्रतिष्ठा नव्हती. पण मला माणसाच्या मनाचा अभ्यास महत्त्वाचा वाटत होता.

फ्रॉईड कळायला तसा कठीण होता पण मी त्याचं संपूर्ण चरित्रच वाचलं, तेव्हा तो आपल्यातला वाटायला लागला. दुसऱ्या बाजूला मनोविकारांकडे जीवरसायनाच्या दृष्टिकोनातून पाहणारी ऑर्गॅनिक सायकॅट्री होती. आणि परत इकडे प्रोफेसर एल. पी. शहा सर. त्यांचा मात्र या शास्त्राकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सायकोसोशल असा होता. त्यांनी तर व्यसनाधीनता या

विषयाच्या प्रॅक्टिकलमध्येच मला बुडवलं. म्हणजे मी वॉर्डांतल्या व्यसनी मित्राकडून शिकायला लागलो. आता मला मनोविकारशास्त्र चारी अंगांनी आवडू लागलं होतं. याचं कारण माझं विज्ञान आता अनुभवांशी जोडलं जात होतं.

या काळात माझ्या हेही लक्षात येत होत की, आपल्याकडे तीव्र मनोविकारांच्या लक्षणावरच फक्त औषधोपचार होते. मनाचं आरोग्य बिघडवणाऱ्या डिस्ऑर्डर्स किंवा डिस्ट्रेस यासाठी स्वतंत्र सपोर्ट सिस्टिम किंवा कौन्सिलिंगची गरज आहे हे कोणाच्या लक्षात येत नव्हतं. सपोर्ट सिस्टिमचं हे काम पूर्वी कुटुंब व्यवस्थेत होत होतं. आता शहरीकरणात ती कुटुंब लहान झाली होती, म्हणून समुपदेशनाचं काम मनोविकार तज्ज्ञाकडून अपेक्षित होतं.

‘वेध’ उपक्रमांतर्गत प्रमुख पाहुणे म्हणून सत्कार

‘वेध’ उपक्रमांतर्गत लातूर येथील कार्यक्रमात मार्गदर्शन करताना

आपल्या शहरात 'वेध' उपक्रमांतर्गत कार्यशाळेचे आयोजन कसे करावे याविषयी मार्गदर्शन करताना

या काळातला एक अनुभव सांगतो. माझी एम. डी. ची परीक्षा होण्यापूर्वीच 'अल्कोहोलिक्स ऑनॉनिमस' संघटनेच्या एका सभेला मला वक्ता म्हणून बोलावलं होतं. भाषण देऊन मी व्यासपीठावरून खाली उतरलो आणि एक वयाने सीनियर गृहस्थ समोर आले आणि मला म्हणाले, "अतिशय छान बोललास. मी अमुक अमुक.. ह्या फेलोशिपचा सभासद आहे." मी आश्चर्याने बेशुद्ध पडायच्याच वाटेवर होतो. "तू स्वतः होऊन जे ग्रुप थेरपीचे सेशन घेतोस, सोपे करून सांगतोस.. या सगळ्यांचं माझ्या रेसिडेन्ड्स आणि स्टाफसाठी एक क्लिनिक करशील का?" ते स्वतः मुंबईतले एक ज्येष्ठ मनोविकार तज्ज्ञ होते आणि वैयक्तिक पातळीवर स्वतःच्या व्यसनमुक्तीसाठी ए. ए. च्या मीटिंगला येणारे सभासद. या सरांबरोबर पुढे माझी खूप मैत्री झाली. पण त्या प्रसंगानी मला माझ्या माणूसपणाबद्दल एक प्रचंड मोठी 'इनसाईट' दिली.

दरम्यान माझी एम. डी.ची परीक्षा होण्यापूर्वीच माझं दुसरं पुस्तक आलं 'आरोग्याचा अर्थ'.

एम. बी. बी. एस.च्या थर्ड इयरला तोंडी परीक्षेत काही तांत्रिक मुद्द्यावरून मतभेद होऊन मी नापास झालो. पण पुढच्या वेळी याच विषयात डिस्टिंक्शन घेऊन पहिला पण आलो. मनात विचार केला चला अपयशाची चवही चाखायला मिळाली!

एम. डी. च्या परीक्षेचा शेवटच्या वर्षाचा उत्तम रिझल्ट लागून मला मुंबई विद्यापीठाचं सुवर्ण पदक मिळालं. त्यानंतर काही काळ मी के. ई. एम. मध्ये अध्यापनाचं काम केलं. पण मानसिक आरोग्य आणि त्यावरचे उपचार या बाबतीतील लोकांचं

अज्ञान, पूर्वाग्रह आणि रुग्ण व डॉक्टर्स यांचं व्यस्त प्रमाण या सगळ्यासाठी संस्थात्मक पातळीवर निरनिराळ्या ठिकाणी केंद्र उभी राहिली पाहिजेत असं मला वाटत होतं. माझ्या गुरुंशी झालेल्या चर्चेतून माझ्या या विचाराला पुष्टीही मिळाली आणि तिथून मी स्वतंत्रपणे कामाला सुरुवात केली.

मानसिक आरोग्याच्या क्षेत्रात समाजाची मनोविकार ते मनोविकास अशी वाटचाल घडवून आणण्यासाठी सेवा आणि उपक्रम यासाठी प्रयत्न करताना मी झपाटून गेलो. यासाठी टीम जमविणं, मानसिक आरोग्य क्षेत्रातील प्रशिक्षित तयार करणं, हितचिंतकांची मदत घेणं या कामाचा मी सातत्याने पाठपुरावा केला आणि १९९० मध्ये इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी हेल्थ (आय. पी. एच.) ही संस्था लोक सहभागातून उभी राहिली. गेली ३० वर्षे आपल्या या संस्थेचे मानसिक आरोग्यासाठीचे विविध उपक्रम सातत्याने चालू आहेत. व्याख्याने, कार्यशाळा, सपोर्ट ग्रुप्स, कौन्सिलिंग इ.

याला लोक जो प्रतिसाद देतात यावरून या उपक्रमांची समाजाला गरज असल्याचं लक्षात येतं. ठाण्यात आणि पुण्यात ही केंद्रं चालू आहेत आणि लॉकडाऊनच्या काळातसुद्धा ऑनलाइन व थेट पद्धतीने चालू होती.

आय. पी. एच.च्या कामांमध्ये आम्ही निरनिराळ्या वयोगटासाठी आणि निरनिराळ्या गरजांसाठी सपोर्ट ग्रुप्स केले आहेत. त्यात मानसिक आजारांसाठी, आरोग्यसाठी तर आहेतच पण शारीरिक आजारांचीही आहेत. कॅन्सरमधून नुकतेच बरे झालेले, मधुमेही, व्यसनग्रस्तांच्या पत्नीसाठी, वृद्धांची काळजी

घेणारा, सपोर्ट ग्रुप्स आहेत. मानसिक आरोग्याच्या चळवळीत या सगळ्यांना सहभागी करून घेतलं आहे. महाराष्ट्रात अनेक गावी या केंद्रांची संख्या वाढत आहे.

आता महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे मानसिक आरोग्य म्हणजे नेमकं काय?

तर विचार, भावना आणि वर्तन यांचा समभुज त्रिकोण म्हणजे मानसिक आरोग्य! व्यक्तीला या तीनही भावनांचा सहज समतोल राखता येणं म्हणजे मानसिक आरोग्य असणं. या त्रिकोणात थोडीजरी ओढाताण झाली तरी मानसिक ताण सुरू होतो.

नेहमी विचारला जाणारा दुसरा प्रश्न म्हणजे आपल्याला मानसोपचाराची गरज आहे हे नक्की केव्हा ओळखायचं? तर मनावर येणारे ताण तात्पुरते ठरून मन पूर्वस्थितीवर येतं आहे आणि आपलं रुटीन पूर्वीसारखं होतंय तोपर्यंत डॉक्टरकडे जाण्याची काहीच गरज नाही. पण या ताणाची तीव्रता, पुनरावृत्ती व कालावधी ह्या तिन्ही गोष्टी वाढल्या, तुमच्या नित्यनियमाच्या कामात अडथळे येऊ लागले, कामात चुका होऊ लागल्या तर तुम्ही मानसतज्ज्ञांची मदत घेतली पाहिजे.

मानसशास्त्र हे तुम्हाला भावनिक विकासाकडे घेऊन जातं. आज शालेय मुलांच्या बाबतीतसुद्धा अभ्यास किंवा इतर गोष्टींचे ताण असतात. त्यासाठी शाळेपासून त्यांना या शास्त्राची गरज आहे का असाही एक प्रश्न असतो. यावर मी सांगेन की शालेय पातळीवर हा विषय ठेवण्याची गरज नाही पण विद्यार्थ्यांचं मानसशास्त्र लक्षात घेऊनच त्यांच्या अभ्यासाचं करिक्युलम आखायला हवं.

समाजात हिंसा, आक्रमकता यांचे प्रमाण आज वाढत आहे. हे का घडतं? तर मानसशास्त्र सांगतं की, प्रत्येक माणसात आदिम, प्रगत आणि उन्नत अशा तिन्ही भावना असतात. मानवी मेंदूच्या उत्क्रांतीच्या प्रवासातूनही त्याच्यातल्या मूळच्या आदिम, आक्रमक भावना सुप्त स्वरूपात असतात. या आदिम भावना जेव्हा वरचढ होतात तेव्हा हिंसा, खून, मारामान्या हे सगळं घडतं. पण माणूस म्हणून आपल्या उन्नत भावनांची आपण मशागत केली तर आदिम भावना आपण काबूत ठेवू शकतो. या भावनिक विकासासाठी मानसिक आरोग्य हा विषय समाजस्वास्थ्याचा पाया आहे.

समाजातले कलह कमी करण्यासाठी मूल असल्यापासून माणसाच्या उन्नत भावना वाढावयाला हव्यात आणि त्यासाठी पालकांना पालकत्वाच्या शिक्षणात मानसिक आरोग्याचं प्रशिक्षण द्यायला हवं.

मानसिक आरोग्यविषयक व्यासपीठं समाजात चालू आहेत. आपला 'वेध' सारखा उपक्रम महाराष्ट्रात एकूण अकरा ठिकाणी चालू आहे. आज आय. पी. एच. ही आपली संस्था

मुंबई विद्यापीठ, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस, अॅमिटी युनिव्हर्सिटी या सगळ्यांचं मान्यता प्राप्त शैक्षणिक केंद्र असून जगभरातील देशातून अनेक 'मन आरोग्य' व्यावसायिक तिथे अभ्यासासाठी येतात.

आय. पी. एच.ने गेल्या तीस वर्षांत ध्येयनिष्ठा, तज्ज्ञता, सेवाभाव, कल्पकता, संघभावना, सामाजिक सहभाग आणि व्यवस्थापन यांच्या समन्वयातून मन आरोग्य क्षेत्रात मोठं परिवर्तन घडवून आणलं आहे.

१९८०च्या दशकात गर्दच्या विळख्यात सापडलेल्या तरुणांवर उपचार ते त्यांच्याच सहभागाने उभं राहिलेल्या 'मुक्तांगण' या व्यसनमुक्ती केंद्राचं आजचं काम ही सगळ्या लोकांसाठी त्यांच्याच सहभागातून उभी राहिलेली मानसिक आरोग्यासाठीची चळवळ आहे.

सुमारे २५ वर्षांपूर्वी अल्बर्ट एलिस यांच्या विवेकनिष्ठ मानसशास्त्राची मला ओळख झाली. ती अभ्यासल्यावर माझ्या लक्षात आलं की, इतक्या उत्तम थेरपीला आपण जर भारतीय चेहरा देऊ शकलो तर आपल्या लोकांना त्याचा अधिक उपयोग होईल आणि मी विनोबाजी भावे, गीता, ज्ञानेश्वरी, वेद, उपनिषद या सगळ्यांचा अभ्यास केला. या थेरपीचे फार चांगले रिझल्ट मला मिळतात. सातत्याने त्यावर माझा अभ्यास व नवीन कार्यक्रम चालू असतात.

मनाच्या आरोग्याखेरीज माझ्या कादंबरी, नाटकं अशा इतर सुमारे वीस पुस्तकांचे विषय जरी अगदी वेगळे असले तरी आपापतः त्या लेखनाचा पाया मानसिक आरोग्यच आहे. युट्युबवर आय. पी. एच. या चॅनलच्या माध्यमातून निरनिराळ्या व्याख्यानांच्या व्याख्यान मालिकेचे कार्यक्रम आपण पाहू शकता, ऐकू शकता. सांगायचं तात्पर्य असं की, मानसिक आरोग्यासाठीची ही एक चळवळ आहे.

डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे यांची चांगुलपणाची चळवळ ही अशीच सर्वांच्या सहकार्याने, सर्वांच्या सहभागातून उत्तम रितीने पुढे जाणार आहे. खूप चांगलं काम समाजासाठी आणि समाजाच्या सहकार्याने यातून उभं राहणार आहे, अशी माझी खात्री आहे. त्यासाठी मी चळवळीला शुभेच्छा देतो!.

शेवटी मला हेही सांगायचं आहे की, समाजात चांगुलपणा असतोच. फक्त आदिम भावनेच्या आक्रमकतेला आपण कार्यकर्त्यांनी जाहीरपणे आणि ठासून सांगायचं आहे की आम्ही आहोत आणि चांगुलपणासुद्धा आहे आणि तो राहणार आहे. आदिम भावनांवर मात करणारा चांगुलपणा सर्व समाजात, सर्व क्षेत्रांत जागवून सर्वांनी मिळून ही परिवर्तनाची वाट चालायची आहे.

शब्दांकन : नीना भेडसगावकर

जो जो करील त्याचे...

चांगुलपणाची चळवळ आणि मी

दीपा देशमुख
लेखिका

कधी अचानक येऊन कोसळणाऱ्या आठवणी, तर कधी अनेक वर्षांनी एखाद्याशी झालेली आकस्मिक भेट, कधी एखाद्या अनुभवाने मनात उफाळून आलेली वेदना, तर कधी एखाद्या प्रसंगाने गालावर उमटलेलं हसू... या सगळ्या गोष्टी भूतकाळाची सैर करवून आणतात आणि मग परत तीच ठिकाणं, तेच प्रसंग, त्याच व्यक्तींकडे बघताना एक तटस्थभाव मनात घेऊन ती सफर घडते. आज हा लेख लिहित असताना ही सफर मला काहीतरी नक्कीच शिकवून जाईल हेही नक्की.

मी एका सरकारी अधिकाऱ्याची मुलगी पाच भावंडांतली एक. घरात मोठे तीन भाऊ आणि माझ्यापेक्षा दोन वर्षांनी लहान एक बहीण. लहानपण तसं छानच गेलं. न कसली चिंता होती, ना कसलं दुःख वाटायला आलेलं होतं. राहायला सरकारी निवासस्थान आणि समोर बागबगिचा असल्याने खेळण्यात वेळ बराच जायचा आणि झाडाखाली बसून पुस्तकं वाचणं हाही नाद याच काळात लागला. साधारणतः मी तिसरीत असल्यापासून पुस्तकं वाचायला लागले. माझा मावसभाऊ औदुंबर याच्याच

कृपेने. औदुंबर याची गोष्ट म्हणजे हा धड शिकलाही नव्हता. रोज वेगवेगळ्या तक्रारी घरच्यांच्या कानावर यायच्या. वडील पोलीस कमिशनर, कडक शिस्तीचे आणि मुलगा असा गुंड. त्यामुळे त्यांनी वैतागून 'माय मरो, मावशी जगो' प्रमाणे त्याला आमच्या घरी पाठवलं होतं. तो सुधारावा म्हणून माझ्या वडिलांनी त्याच्यासाठी एक फिरतं ग्रंथालय काढायचं ठरवलं. दिवाळी अंकांसह अनेक पुस्तकं खरेदी केली आणि दोन्ही पिशव्यांमध्ये भरून आमचा औदुंबर घोरोघर ती पुस्तकं वाटपासाठी, पुस्तकं बदलण्यासाठी जायला लागला. घरात असलेली पुस्तकं खुणावायला लागली आणि माझं वाचन सुरू झालं.

वडिलांची दर तीन वर्षांनी होणारी बदली, कधी-कधी तीन वर्षांच्या आधीच, त्यामुळे आम्हा मुलांच्या शिक्षणाच्या दृष्टीने वडिलांनी औरंगाबाद इथे आई आणि आम्हाला राहायची

अनिल अवचट यांच्याबरोबर - बापलेक

व्यवस्था केली. वडील सुट्टीच्या दिवशी कधी महिन्यातून एकदा तर कधी दोनदा येत असत. त्या वेळी वडिलांचे एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियर असलेले मित्र राघवेंद्र नळगीरकर यांच्याकडे आईबरोबर मी अनेकदा जायची. त्यांच्याकडे किशोर मासिकाचा अक्षरशः खजिना होता. गट्टेच्या गट्टे माळ्यावर त्या-त्या वर्षीचे बांधून ठेवलेले असत. मला त्यांच्या घरी जायचं वेडच लागलं. अख्खी दुपार किशोरच्या अंकांचा फडशा पाडणं सुरू झालं. मग किशोरबरोबरच चांदोबा, किलबिल, अमृत आणि अशी अनेक पुस्तकं मित्र झाली. वय वाढायला लागलं तशी त्या-त्या वयात अनेक लेखक/कवी मंडळी पुस्तकातून येऊन गप्पा मारू लागली.

लहानपणी आई मला घुमी म्हणायची, कारण मी मनातलं कधी व्यक्त करत नसे. आपल्या मनातलं समोरच्यानं ओळखलं पाहिजे असं मला वाटायचं. त्यामुळे मनातल्या गोष्टी मी डायरीत लिहून ठेवायची. या डायरीत मनातल्या गोष्टी, आवडलेले, न आवडलेले, दुखावणारे असे अनेक प्रसंग लिहिलेले असायचे.

पुढे याच डायरीत सुविचार, शेरशायरी, चित्रपटांतली गाणी, कविता, आवडलेल्या अनेक पुस्तकांमधले उतारे असं काय काय लिहिलेलं असायचं. शाळा कॉलेजमध्ये असताना शाळेतल्या भितीपत्रकाची संपादक म्हणून जबाबदारी घेतली होती, तीच जबाबदारी कॉलेजमध्येही आनंदाने पार पाडली.

कलेची आवड आईमुळे लागली. आईचं शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झालेलं होतं. खरं तर ती लग्नानंतर मॅट्रिक झाली. तिला अनेक कलांची आवड होती. त्यामुळे तिच्यामुळेच मी पंडित नाथराव नेरलकर, पंडित उत्तमराव उमिहोत्री, पंडित शिवराम गोसावी यांच्याकडे शास्त्रीय संगीत शिकायला जायला लागले. तिने मला शिवणकाम शिकण्यासाठी उत्तेजन दिलं. त्यामुळे मी साधारणपणे १३-१४ वर्षांची असल्यापासून स्वतःचे ड्रेसेस, आईचे ब्लाऊज, इतकंच नाही तर मैत्रिणींचेही ड्रेसेस शिवून देण्यात तरबेज झाले.

उन्हाळ्याच्या सुट्टीत कधी चित्रकलेचा, पेंटिंगचा क्लास, तर कधी घरात माझा भाऊ नंदू याच्याबरोबर नवा व्यापार घरी तयार करण्यात वेळ घालव, कधी नवरात्रीच्या आधी देवघराला रंग देण्याचं काम कर, तर कधी देवांची रेशमी वस्त्रं शिवण्याचं काम कर, असं बरंच करत असे. रोज सकाळी उठल्यावर बागेतली फुलं तोडणं आणि देवांसाठी हार बनवणं ही माझीच जबाबदारी असायची. घरातलं वातावरण धार्मिक असल्यानं मला सगळ्या आरत्या, मंत्रपुष्पांजली तोंडपाठ असायची, आजही आहे. मोठा भाऊ रात्रीच्या स्वयंपाकाची जबाबदारी दमदाटी करून धाक दाखवून घेण्यासाठी भाग पाडत असे. त्यामुळे रात्रीच्या पोळ्या करणं, भाजी निवडणं, अशीही कामं करायची सवय लागली होती. वडिलांबरोबर आठवडी बाजारात जाणं, भाजी आणणं हेही आवडीने करत असे. यामुळे चांगली भाजी कशी असते, ती कशी निवडावी हे तर कळलंच, पण त्याचबरोबर वडील त्यांच्याशी कसे बोलतात, त्या संवादातून त्यांची परिस्थिती, त्यांचे प्रश्न समजत गेले.

कॉलेजला असताना मित्रांमुळे आकाशवाणीची आवाजाची परीक्षा दिली आणि औरंगाबाद आकाशवाणी केंद्रावर युवावाणी कार्यक्रमासाठी निवेदक म्हणून तर कधी कंटेट क्रिएटर म्हणून काम करायला लागले. कधी नभोवाणीमधल्या नाटकांतही सहभागी झाले. त्या वेळी कधी ज्येष्ठ नागरिकांच्या बागेत जाऊन मुलाखती घे, तर कधी ट्रक ड्रायव्हर क्लिनर यांच्याशी बोल, कधी अनाथाश्रमात जाऊन तिथलं मुलांचं विश्व बघ असंही सुरू झालं आणि यातून आपल्या सुरक्षित जगापेक्षा असलेलं वेगळं जग कळत गेलं. घरात कधी काम काढलं की सुतार येई, इलेक्ट्रिशियन येई. त्यांचं काम बघत असताना ते काम, त्यातले

बारकावे आणि त्यांची कौशल्य हे सगळंदेखील आवडायला लागलं.

कॉलेजमध्ये असताना मराठी शिकवायला प्रख्यात कवी फ. मुं. शिंदे होते. अतिशय सुरेख शिकवायचे. आजही त्यांनी त्या वेळी शिकवलेली वसंत बापट यांची 'फुंकर' ही कविता जशीच्या तशी आठवते. कवितेतल्या त्या नायिकेच्या वेदना जणू काही आपणच अनुभवतो आहोत, असं त्या वेळी वाटलं होतं. तिच्या मनाची तगमग अस्वस्थ करणारी होती. फमुंसर फक्त अभ्यासक्रमातलंच शिकवत नसत, तर वसंत बापटांचं बोट धरून कधी मीनाकुमारीची शायरीदेखील येत असे, तर कधी नारायण सुर्वे आणि मर्ढेकरांची झणझणीत वास्तव दर्शवणारी कविताही येत असे. कॉलेजच्या ग्रंथालयाने मग नारायण धारप, व. पु. काळे, अण्णाभाऊ साठे, वि. स. खांडेकर, प्रल्हाद केशव अत्रे, पु. ल. देशपांडे, द. मा. मिरासदार, व्यंकटेश माडगुळकर, आनंद यादव, शरदचंद्र चट्टोपाध्याय, विनोबा, महात्मा गांधी यासारखे अनेक लेखक भेटत गेले.

या पुस्तकांनी, या लेखकांनी एका चांगल्या शिक्षकाचं काम केलं असं आता वाटतं. कारण वयाचे ते-ते टप्पे पार करताना कधी कधी न आवडणाऱ्या, दुखावणाऱ्या अनेक गोष्टी घडत होत्या. मुद्दाम नाही, पण तरीही वयात येताना घरातल्यांनी मुलीची जात म्हणत काळजी म्हणून अनेक बंधनं टाकली, जी की जाचत होती. मुलांना ही बंधनं का नाहीत, आपण मुलगी आहोत म्हणून आपल्याच वाट्याला ही बंधनं का असे अनेक प्रश्न त्या वेळी पडायचे. सातच्या आत नव्हे, तर पाचच्या आत घरात हे बंधन, मुलांशी बोलायचं नाही हे बंधन, जोरात दात दाखवून हसायचं नाही हे बंधन, नाटकांत काम करायचं नाही हे बंधन, अशा अनेक गोष्टी त्यात होत्या. कॉलेजच्या गॅदरिंगमध्ये असो वा नाटकात असो काम करायचं नाही. त्या वेळी या गोष्टी ऐकणं भागही असायचं, पण कधी कधी मन बंड करायचं आणि मग घरातल्यांच्या नकळत नाटकात काम कर, गॅदरिंगमध्ये गाणी गा असं सगळं केलं आणि घरी कळल्यावर नंतर भरपूर बोलणी आणि मारही खाल्ला.

आज मागे फिरून बघताना जाणवतं, की आईमुळे मिळालेल्या कला - त्यांनी आयुष्य सुंदर तर केलंच, पण त्यामुळे अनेक कामांमध्ये स्वावलंबीदेखील बनवलं. आजही माझे स्वतःचे ड्रेस, साडीवरचे ब्लाऊज, साडीचा फॉल लावणं वगैरे माझी मीच करते. टेलरचं दुकान कधी बघावं लागत नाही. तिच्यामुळे गाणं शिकले आणि पुढे सामाजिक कार्यात पडल्यावर चळवळीतली गाणी गाताना, रचताना हेही शिक्षण उपयोगी पडलं. मोठ्या भावानं जरी त्या वेळी अनेक बंधनं घातली असली, तरी

'स्त्री' या विषयीची मांडणी उपस्थित श्रोत्यांसमोर करताना

त्यानं कामाला असणाऱ्या शिपायांशी आदरानं बोलायचं शिकवलं होतं. 'सामाजिक कार्यकर्ता कोर्स' केल्यानं आणि कष्टकरी लोक सहवासात आल्यानं त्यांचे प्रश्न समजले आणि त्यांच्या-माझ्यातलं अंतर नकळत्या वयातच नाहीसं झालं. आरईबीटी हा समुपदेशनाचा कोर्स डॉ. आनंद नाडकर्णिकडे केल्यामुळे माझ्या सहवासातल्या तरुणाला समजून घेता आलं, पण त्याचबरोबर वाट्याला येणाऱ्या वैयक्तिक दुःखद घटनांना दूर अंतरावर ठेवता आलं. माणसा-माणसांमधला आर्थिक स्तरावरून होणारा भेद कधीच केला गेला नाही.

किशोरावस्थेतल्या वयातले अनेक प्रसंग मनावर कोरले गेले. वयात येताना विशेषतः मासिक पाळी सुरू होताना, झाल्यानंतरचा काळ आईने मुलीला किती समजून घेतलं पाहिजे आणि ते समजून न घेतल्यास कुठल्या न्यूनगंडातून जावं लागतं ते समजलं. प्रत्येक महिन्यात 'मी देव असतो' असं समजून देवाची प्रार्थना केलीय, ही चार दिवसांची कटकट नको म्हणून नवस बोललेय. त्या चार दिवसांत खूप अपमानित झाल्यासारखं वाटायचं आणि समजून घेणारं आसपास कोणी नाहीच याची जाणीव मनाला जास्त क्लेश द्यायची. तसंच मुलगी म्हणून त्यांनी

एका कार्यक्रमात विद्यार्थीनीसमवेत संवाद

विद्या बाळ यांचेसमवेत

घातलेली बंधनं – हे करायचं नाही ते करायचं नाही यांनी आपण गुलाम आहोत आपल्याला मत नाही, आपलं कोणी ऐकणार नाही ही भावना त्या वयात जास्त दृढ होत गेली आणि मग बंडाकडे जाण्याचे मार्ग शोधत राहिली. ते मार्ग बरोबर होते की नाही कुणास ठाऊक, पण त्या वेळी मात्र हा एक पिंजरा आहे आणि या पिंजऱ्यातून बाहेर पडायचं असंच मनानं घेतलं.

आपलं स्वतःचं अस्तित्व नसेल तर पहिला पिंजरा सोडून दुसराही पिंजराच असतो हे जरा उशिरा कळलं आणि मग काहीतरी करण्याची धडपड सुरू झाली. आकाशवाणीतलं कामाचं कॉन्ट्रॅक्ट, लहान मुलांसाठी काम करणाऱ्या शिल्पकार संस्थेबरोबरचं काम, यात नाटकं लिही, दिग्दर्शन कर वगैरे,

आनंद नाडकर्णी यांचेसमवेत

रिमांड होममध्ये जा, तिथल्या मुलांशी संवाद साध, एकलव्य या संस्थेबरोबर शिक्षणावर काम कर, ब्युटी पार्लरचा कोर्स करून ते चालवणं, नॅचरोपथीचा तीन वर्षांचा कोर्स करून योगाचे क्लासेस घेणं असं बरंच काही सुरू झालं.

याच प्रवासात यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबईच्या कार्यकर्त्यांच्या संपर्कात आले आणि त्यांनी माझ्यावर औरंगाबादच्या महिला व्यासपीठाची जबाबदारी दिली. किशोरवयीन मुलींपासून ते ज्येष्ठ महिलांपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न केला. या कामात रमून गेले. त्याच वेळी शिक्षणमंत्री मधुकरराव चौधरी यांच्याशी ओळख झाली. एक मूढ मनाचा, संवेदनशील, बुद्धिमान, प्रेमळ माणूस वडीलकीचं नातं घेऊन भेटला आणि त्यांच्या मुलीसोबत स्नेहजा रुपवते आणि प्रेमानंद रुपवते, तसंच मुलगा शिरीष चौधरी यांच्याबरोबर काम करता आलं. मोठेपण बाजूला ठेवून माणसांत माणूसपण शोधणारी ही माणसं होती. यांनी भरभरून प्रेम दिलं आणि गझलचं एक वेगळं विश्व असलेल्या लोकांमध्ये प्रवेश झाला. गझलमधलं रदीफ, काफिया, मतला हे कळत असतानाच मात्रांचा खेळ आणि व्याकरण समजलं आणि मीही गझल करायला लागले. या वेळी भीमराव पांचाळे, सुधाकर कदम, सुरेशकुमार वैराळकर, शेख मित्रे, वैभव देशमुख, प्रमोद खराडे, जनार्दन म्हात्रे, मनोज ठाकूर यांच्यासह अनेक मंडळी ओळखीची झाली. मग अखिल भारतीय मराठी, हिंदी आणि उर्दू गझल संमेलन औरंगाबादला घेतलं, त्या वेळी बशर नवाजपासून निदा फाजलीपर्यंतचे दिग्गज गझलकार जवळून बघायला आणि अनुभवायला मिळाले. यातून कलेच्या प्रांतातली मुसाफिरी तर घडलीच, पण अनेक माणसं जोडली गेली. एका क्षणी विद्या बाळ आणि मिळून साऱ्याजणीच्या कुटुंबाचा मी भाग बनले आणि महाराष्ट्रभर काम करणाऱ्या स्त्री कार्यकर्त्यां माझ्या सख्या बनल्या. गीताली, आशा साठे, नयन कुलकर्णी, उज्ज्वला आचरेकर, अशा अनेक मैत्रिणींनी माझ्या पाठीवर शाबासकीची थाप मारली.

या सगळ्या प्रवासात आयुष्याला एक वळण मिळालं. मी समाजानं रचलेली एक चौकट मोडली होती. त्यामुळे कधी कोणाची सहानुभूती, तर कोणाची तिरस्काराची नजर, कोणाकडून होणारा अपमान हे सगळं टाळून कुठे जाता येईल याची चाचपणी करत असताना मासवण या आदिवासी गावात जाण्याचा मार्ग माझ्यासमोर संधीच्या रूपात आला. तोपर्यंत मी फक्त शहरी भागातलं आयुष्य बघितलं होतं. खेडं कसं असतं हे फक्त चित्रपटांमधून बघितलं होतं. अशा वेळी शिक्षण विभाग प्रमुख म्हणून आदिवासी सहज शिक्षण परिवार या संस्थेत मला काम करायचं होतं. या दुर्गम भागात जायला कोणी तयार नव्हतं.

त्यामुळे केवळ मी तिथे जाण्यासाठी तयार असल्यानं मला ही संधी मिळाली होती.

मासवणला पोहोचले, तेव्हा तिथे मोबाईल्सचे टॉवर्सदेखील नव्हते. त्यामुळे मोबाईलचा काहीही उपयोग नव्हता. कार्यालयात एक लॅडलाईन फोन होता, पण काही कारणांनी केबल तुटली किंवा काही झालं तर आठ-आठ दिवस फोन बंद असायचा. पावसाळ्यात सूर्या नदीचा पूल पाण्याखाली गेला की सगळ्या गावांशी संपर्क तुटायचा. सकाळी ६ ते १० आणि सायंकाळी ६ ते १० असं रोज आठ तास लोड शेडिंग असायचं. सुरुवातीला हे जगणं नकोसंही वाटलं. पण जसजशी रुळत गेले, तसतसा तो परिसर, ती माणसं, ते काम आवडायला लागलं.

आदिवासी भागात मी शिक्षण क्षेत्रातलं काम करायला गेले खरी, पण तोपर्यंत मला सर्वशिक्षा अभियान म्हणजे काय, ग्रामशिक्षण समिती म्हणजे काय काहीही माहीत नव्हतं. सुरुवातीच्या काळात मला हे सगळं समजून घ्यावं लागलं. स्वतः गावोगाव फिरून १५ गावांमधल्या ७८ पाड्यांमधली शिक्षणाची परिस्थिती जाणून घ्यावी लागली. अंगणवाड्या किती आहेत, तिथलं काम कसं चालतं, प्राथमिक शिक्षण घेणारी मुलं किती आहेत, सातवीपासून गळती होणारी मुलं किती आहेत, दहावीनंतर या मुलांचं काय होतं, या मुलांच्या शिक्षणात कुठकुठल्या गोष्टींचे अडथळे आहेत हे सगळं स्वतः फिरून आकडेवारी गोळा करून समजून घेतलं आणि मग काम करायला सुरुवात केली. हे काम करत असताना अनेक अडचणी आल्या. गावातलं राजकारण, शिक्षकांचं अपडाउन करत शाळेत येणं, पालकांची उदासीनता, मुलांना आपल्या लहान भावंडांना सांभाळावं लागत असल्यामुळे त्यांची शाळेतली अनुपस्थिती, अनेक पालकांचं स्थलांतर आणि त्यामुळे शाळेचं महत्त्व नसणं, कुपोषण, मोतीबिंदू यांच्या समस्या, लहान वयातच रेती आणि वीट भट्टी यावर काम करण्याची सवय, अशा अनेक गोष्टी कळत गेल्या. फजितीही अनेक वेळा झाली.

स्कॉलरशिपसाठी मुलांसाठी मोफत वर्ग घेऊयात असं मी ठरवलं, तसंच शाळाबाह्य मुलांसाठी खेळघर संकल्पना राबवूयात असंही ठरवलं आणि यासाठी आधी शाळेचे शिक्षक आणि पालक यांना विश्वासात घेवूया म्हणून त्यांना एका ठरावीक दिवशी निमंत्रित केलं. खूप हौसेनं तयारी केली. मुंबईहून माझ्या मार्गदर्शक विजया चौहान आल्या. अतिशय उत्साहानं आम्ही नियोजित स्थळी पोहोचलो आणि बघितलं तर तिथे एकही पालक, किंवा एकही शिक्षक उपस्थित नाही. त्यांना एका वरिष्ठ व्यक्तीने दम देऊन जायचं नाही असं सांगितलं होतं. तसंच मी

अभय बंग आणि तरुण मित्रांसमवेत

त्या व्यक्तीला मान न देता हा कार्यक्रम आखल्याचा राग त्याला आला होता. मला हे असे अनुभव नसल्यानं मला खूपच रडायला आलं. अशा वेळी विजयाताई यांनी मला धीर दिला आणि समजून घेतलं. शिक्षक आणि पालक नसतील तर काय झालं, आपण मुलांशी बोलू असं म्हणत मुलांना बोलावलं. आम्ही मुलांशी गप्पा मारत त्यांना काय आवडतं, काय हवंय याबद्दल संवाद साधला. विजयाताईंच्या सल्ल्यांनं मी पालघरला जाऊन गटविकास अधिकाऱ्यांना भेटले. झालेली घटना सांगितली. तोपर्यंत सरकारी अधिकारी इतकी सहज भेट आणि मदत करतात का ही भीती मनात होती. पण त्यांनी म्हटलं, अरे, तुमच्या कामाने आमचं सरकारचं काम उलट हलकं होतंय. तुमची मदतच होते आहे आम्हाला. तुम्ही काम करा. यापुढे कोणीही तुमच्या कामात अडथळा आणणार नाही. मी तसं लेखी पत्रं सगळ्या शाळांना देतो. मी खुशीत परतले. विजयाताईंनी मला समजून घेतलं, धीर दिला, त्याचबरोबर सरकारी अधिकाऱ्यांनी मनापासून साहाय्य केलं, त्यामुळे त्यानंतर मी शाळांसाठी, शिक्षकांसाठी, पालकांसाठी, अनेक कार्यक्रम घेतले आणि ते सगळे यशस्वीही झाले. शिक्षक, पालक, मुलं सगळ्यांचा भरभरून प्रतिसाद मिळत गेला.

त्या गावातली माणसं, कार्यकर्ते मंडळी जवळची झाली आणि माणसाच्या गरजा किती कमी असतात हे लक्षात आलं. वीज नसल्याने कपड्यांना इस्त्री नाही, शहरी जीवनात आवश्यक वाटणारं ब्युटी पार्लर नाही, हॉटेलचे चमचमीत पदार्थ नाहीत, चित्रपट बघण्यासाठी थिएटर्स नाहीत, आणि मग अशा अनेक गोष्टी आयुष्यातून बादच झाल्या. इस्त्रीशिवाय कपडे घालण्याची सवय लागली. ब्युटी पार्लर हद्दपार झालं. साधं जगणं आणि त्यातली मौज कळायला लागली. कार्यकर्त्यांनी प्रेमाने डब्यात आणलेल्या रानभाज्यांची चव कळायला लागली. ऑफीसची

मुलांबरोबर गण्यांचा कार्यक्रम

गाडी किंवा बस उपलब्ध झाली नाही तर सुरुवातीला आता उन्हातान्हात, पावसात चालत जावं लागणार या विचाराने वाईट वाटून घेणारी मी नंतर कार्यकर्त्यांसोबत उन्हात असो वा मांडीएवढ्या चिखलातून पायी जायला तयार असायची. स्वित्झर्लंड फिकं पडावं असं निसर्गरम्य माझं कामाचं गाव मला वाटत होतं. विंचू, साप, अंधार यांना घाबरणारी मी भीतीला दूर पिटाळू शकले ते याच मासवणमुळे.

यानंतर विजया चौहानमुळेच नर्मदा बचाव आंदोलनात सहभागी होता आलं. मेधा पाटकर यांना जवळून बघता आलं. नर्मदेचा, स्थलांतरितांचा, पर्यावरणाचा प्रश्न समजून घेता आला. भौतिक वस्तूंचा मोह सुटला. नर्मदेच्या अनुभवाने जीवन किती क्षणभंगूर आहे हेही समजलं. मुख्य म्हणजे माझे आदिवासी कार्यकर्ते यांच्याशी माझी जवळीक कायमची निर्माण झाली. याचं कारण मी कमी बोलत असल्याने आमच्यातलं अंतर तसंच होतं. पण मी मासवणला बोलायला शिकले. स्वतःहून बोलण्यात पुढाकार घ्यायला शिकले आणि आपण एक पाऊल पुढे टाकलं की रस्ता कसा सुकर होतो हे समजत गेलं. आजही हे सगळे कार्यकर्ते माझ्याशी घट्ट बांधले गेले आहेत.

आदिवासी भागातून एकदम मुंबईसारख्या महाकाय शहरात कामामुळेच यावं लागलं आणि मुंबईची भीती जाऊन मुंबईमधली ऊर्जा, मुंबईतली धडपडणारी माणसं, मुंबईतल्या लोकांचं जगणं, लोकलमधली एकमेकांना मदत करण्याची वृत्ती हे सगळं खूप भावलं. मुंबईनं माझा आत्मविश्वास वाढवला. त्याच वेळी डॉ. अभय बंग आणि डॉ. राणी बंग यांच्या पुढाकाराने युवांसाठी सुरू झालेल्या निर्माण या उपक्रमात काम करायला मिळालं. कामाबरोबरच महाराष्ट्रातला युवावर्ग जास्त जवळचा झाला. बुद्धिमान असलेली ही आजची तरुणाई कसा विचार करते, कुठल्या गोष्टीकडे कसं बघते, जीवनात त्यांना

काय हवंय, त्यांचा 'मी कडून आम्ही' कडे जाणारा प्रवास कसा आहे हे अनुभवता आलं. या मुलांच्या भावविश्वाचा मीही एक भाग झाले.

यानंतर 'प्रथम' सारख्या देशपातळीवर काम करणाऱ्या संस्थेत युवांसाठी विशेषतः निम्नस्तारातल्या युवांसाठी काम करता आलं. त्यांना प्रशिक्षण देता आलं. त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण व्हावा, त्यांना रोजगारासाठी सक्षम करता यावं या दृष्टीनं प्रयत्न करता आले. याच काळात यमाजी मालकरसारख्या अनुभवी संपादक मित्राबरोबर पर्यावरण, शिक्षण, अर्थकारण अशा अनेक विषयांवर काम करता आलं आणि ते प्रश्न समजून घेता आले, आणि कामामधल्या अनेक तांत्रिक बाजूही पक्क्या होत गेल्या. स्वभावानं शांत आणि गंभीर वृत्तीच्या या मित्रानं प्रत्येक पावलावर 'मी आहे बरोबर' हे न बोलता सांगितलं. त्यामुळेच अपूर्वला, माझ्या मुलाला डॅंग्यू झाल्यावर यमाजीने मला सावलीसारखी सोबत केली. त्याच वेळी मला मुलगी मानणाऱ्या, बापाचं छत्र देणाऱ्या अनिल अवचटनंही साथ दिली.

या प्रवासातच एके दिवशी अच्युत गोडबोले यांची एका कार्यक्रमात ओळख झाली आणि त्यांनी माझं लिखाण बघून मी त्यांना लिखाणात मदत करावी असा प्रस्ताव माझ्यासमोर ठेवला. माझ्या आवडीचा विषय असल्यानं मी आनंदाने होकार दिला आणि जवळजवळ ८-९ वर्ष त्यांच्या प्रत्येक पुस्तकासाठी नोट्स काढणं, लेख संक्षिप्त करणं, मोठे करणं, टाईप करणं, लिखाण शुद्ध करणं, लेखाचा क्रम रोचक करणं, लिखाणात खोली आणणं, मुखपृष्ठ तयार करणं, पुस्तकासाठी शीर्षक सुचवणं, (नॅनोदय, मनात, मुसाफिर, चंगळवादाचे थैमान वगैरे) अशा अनेक गोष्टी मी करायला लागले आणि यातूनच मग

मिळून साऱ्याजणी...

आयुष्यात भेटलेली माणसं, आलेले चांगले
वाईट अनुभव, अनुकूल-प्रतिकूल परिस्थिती
आणि वाचलेली पुस्तकं यांनी कसं वागावं आणि
कसं वागू नये याचे धडे दिलेत, जे धडे वाटेत
पुढेही साथ देत राहतील. माझं कुटुंब खूप मोठं
आहे, विस्तारलेलं आहे आणि यासाठी मला
वाटतं आधी आपण लोकांशी पारदर्शकतेचं नातं
निभावायला हवं. मला काय हवं पेक्षा त्यांना
काय हवंय याचा विचार करणं गरजेचं आहे.

स्वतंत्र लिखाणाला सुरुवात झाली आणि तुमचे आमचे सुपरहिनो
ही मालिका आकाराला आली. या मालिकेत मी सात पुस्तकं
लिहिली. यातलंच एक 'पासपोर्ट मॅन ऑफ इंडिया' हे डॉ.
ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या प्रवासाचा वेध घेणारं पुस्तक लिहिता आलं.

त्यानंतर मी आणि अच्युत गोडबोले यांनी मिळून
जगप्रसिद्ध शास्त्रज्ञांवर जीनियस मालिका लिहिली आणि ३६
शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ, गणितज्ञ वाचकांसमोर आणले. पाश्चात्य
संगीतावरचं सिंफनी असो वा चित्रशिल्पकलेवरचं कॅनव्हास
असो ही साडेपाचशे-सहाशे पानी पुस्तकंही आकाराला आली.
व्हॅन गाॅग, पिकासो, रोदॅं, मायकेलअँजेलो, लिओनार्दो दा
व्हिंची, बिथोवन, बाख, मोत्झार्ट, एल्व्हिस प्रिस्ले, बीटल्स,
बॉब डीलनसारखे कलाकार-संगीतकार अभ्यासता आले आणि
त्यांचं बेफाम जगणं, त्यांच्या जगण्यात भरलेलं संगीत आणि
सौंदर्य न्याहाळता आलं.

कार्यकर्त्यांचा पिंड असल्यामुळे सतत वेगळं काम
करण्या लोकांकडे लक्ष जायचं आणि मग ही वेगळ्या वाटेवर
चालणारी तरुणाई जवळची तर झालीच पण पाथफाइंडर्स या दोन
पुस्तकांतून लोकांसमोर आणता आली. हे युवा इतकं भरीव काम
करताहेत की यांच्यापुढे खरोखरच नतमस्तक व्हावं असं वाटतं.

डॉ. अभिजीत सोनवणेसारखा कोणी आपली आंतरराष्ट्रीय
कंपनीतलं स्थान सोडून भिक्षेकऱ्यांचा डॉक्टर म्हणून काम
करतो, तर अतिशय लक्ष्मणसारखा कोणी युवा मनोरुग्णांना
आपला मानून त्यांचं जेवणखाण, त्यांच्यावरचे उपचार, त्यांना
निवारा मिळवून देणं यासाठी झटतो. सचिनसारखा कोणी
चौकटीतल्या शिक्षणाची परिस्थिती बघून स्वतःच प्रयोगशील

शाळा उभी करतो आणि इतकंच नाही तर गरिबांच्या वस्तीत
मोबाईल व्हॅन नेऊन तिथे शिक्षणाची व्यवस्था करतो. पुस्तकीच
नव्हे तर जीवनावश्यक गोष्टींचं ज्ञान मुलांना इथे मिळतं.
जयदीपसारखा विज्ञानवेडा, किमयागार आणि जीनियस ही
आमची पुस्तकं वाचून प्रेरित होऊन भारतातलं पहिलं विज्ञानगाव
महाराष्ट्रात उभं करतो, त्याच वेळी कऱ्हाडचा डॉ. संजय पुजारी
तत्कालीन राष्ट्रपती एपीजे अब्दुल कलाम यांचा आशीर्वाद घेऊन
'डॉ. कल्पना चावला विज्ञान केंद्रा'ची उभारणी करत, आपलं
सगळं आयुष्य विज्ञानासाठी झोकून देतो. जयवंतसारखा
आयटीतला तरुण एकाएकी हे सुखवस्तू जगणं सोडून शेतीमधलं
ओ का ठो कळत नसताना सेंद्रीय शेतीचा ध्यास घेतो, अभ्यास
करतो आणि तंत्रज्ञान आणि परिश्रम यांच्या जोरावर स्वतःला
सिद्ध करतो. फासेपारधी मुलांवरचा गुन्हेगारीचा डाग मिटवून
त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी अनंत झेंडेसारखा तरुण
त्यांचा पालक बनतो, तर ऑटिझमसारख्या विकारांशी लढणारी
मुलं बघून अंबिका टाकळकरसारखी तरुणी या मुलांचा आधार
बनत आरंभ नावाची एक संस्था उभारते. आनंद शिंदेसारखा
तरुण हत्तीशी संवाद साधत त्यांच्या संवर्धनासाठी प्रयत्न करतो,
तर तुषार कुलकर्णीसारखा तरुण जगभरातल्या जिराफांची संख्या
कमी होतेय, म्हणून आपलं आयुष्य त्यांच्यासाठी वाहतो.
मधमाश्यांचं कमी होणारं प्रमाण आणि त्यांचा पर्यावरणातला
आवश्यक असणारा सहभाग बघून अमित गोडसेसारखा तरुण
आपली मुंबईतली गलेलड्डु पगाराची नोकरी सोडून मधमाश्यांचं
संरक्षण करण्यासाठी सज्ज होतो. वटवाघळांचा पर्यावरणाचं
संतुलन राखण्यातला सहभाग, देशी वृक्षांचं महत्त्व हे सगळं
सांगण्यासाठी डॉ. महेश गायकवाडसारखा तरुण शाळा-शाळा,
कॉलेज-कॉलेजमध्ये जाऊन जनजागृतीचं काम हेच आपल्या
आयुष्याचं ध्येय समजतो. आयुष्यातल्या प्रतिकूल परिस्थितीशी

मनोबल वाढविण्यासाठी प्रयत्न

निषेध मोर्चातील सहभाग

झगडत सीए झालेला अभिजीत थोरात, 'नादान परिदे' नावाची संस्था उभी करून अनेक तरुणांना उच्च शिक्षित करून पायावर उभं करण्याचा विडा उचलतो, तर सुनिल खांडबहालेसारखा तरुण संगणकावर मराठी भाषेचा शब्दकोश बनवतो. धनंजय सरदेशपांडेसारखा तरुण नाटकांतून समाजभान देतो, तर आपल्या विकलांगतेवर मात करत हंसराज पाटीलसारखा तरुण शासकीय सेवेत आपलं योगदान देतो. यजुर्वेद्रसारखा तरुण तरुणाईला स्वावलंबी करण्यासाठी दीपस्तंभासारखा उभा राहतो, तर अमृत देशमुखसारखा तरुण पुस्तकांचं वेड रुजवण्याचं काम करतोय, नंदा बऱ्हाटेसारखी स्त्री मोलकरणींच्या मुलांसाठी पाळणाघर उभं करते, तर स्वागत थोरात आणि सुमित पाटील यांच्यासारखे तरुण अंधाच्या आयुष्यात प्रकाश आणण्याचं काम करतात. मुलींच्या मासिक पाळीचे प्रश्न सोडवण्यासाठी सानिया भालेरावसारखी तरुणी पुढाकार घेते, तर अपंगांच्या वाट्याला मानाच जगणं मिळावं म्हणून अभिजीत राऊत सारखा तरुण आपलं आयुष्य पणाला लावतो. सजलसारखा बायोडायव्हर्सिटीमधलं शिक्षण घेतलेला उच्चशिक्षित तरुण गवळाऊ गार्योवर संशोधन करतो, तर सिद्धार्थसारखा तरुण कामगारांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी त्यांचाच एक भाग बनून त्यांना न्याय मिळवून देतो. समाजातल्या अंधश्रद्धांना हद्दपार करण्यासाठी राजू इनामदार पुढे येतो, तर मुलांमधला वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करण्यासाठी शिवाजी मानेसारखा तरुण आपलं आयुष्य वेचतो. ही आणि अशी अनेक तरुण मुलं-मुली माझ्याजवळ आली आणि माझ्या जगण्याचा भागही बनली. माझं आणि त्यांचं अतूट असं नातं तयार झालं.

मानवता हाच माझा धर्म आणि माणुसकी हीच माझी जात हे मला आयुष्यानं शिकवलं आणि म्हणूनच लिखाणाच्या निमित्ताने माझ्याजवळ आलेले गॅलिलिओ, न्यूटन, आईन्स्टाईन, हॉकिंग, फ्लेमिंग, कॉख, पाश्चर, मेरी क्युरी, लीझ माईटनर, फाईनमन, ओपेनहायमर, एडिसन, टेस्ला, लॅरी पेज आणि सर्गी ब्रिन, आर्यभट्ट, रामानुजन पासून ते डॉ. स्वामीनाथन, जयंत नारळीकर या सगळ्यांनी आयुष्याचा व्यापक अर्थ समजून सांगितला. आपलं ध्येय निश्चित करण्यास मदत केली. कॅनव्हास आणि सिंफनी लिहिताना त्यातले चित्रकार, शिल्पकार आणि

संगीतकार यांनी प्रतिकूल परिस्थितीचा बाऊ न करता जगणं कसं सुंदर करता येतं ते शिकवलं.

त्यामुळे यापुढेही माझं लिखाण हे कला, विज्ञान आणि सामाजिक भान यावरचं आधारित असणार आहे हे मात्र नक्की. जेव्हा शुभम किंवा मंदारसारखी मुलं अपघातात आपल्या आई-वडिलांना गमावतात, आणि मला आई म्हणून हाक मारायला लागतात तेव्हा ते माझ्या अपूर्वसारखेच मला वाटतात. कोणाची मी आज दीपाताई आहे, तर कोणाची दीपाई आहे. पण या नात्यांनी मला जबाबदारीचं भान दिलंय. मला जमेल तेवढं करण्याचं बळ दिलंय.

आयुष्यात भेटलेली माणसं, आलेले चांगले वाईट अनुभव, अनुकूल-प्रतिकूल परिस्थिती आणि वाचलेली पुस्तकं यांनी कसं वागावं आणि कसं वागू नये याचे धडे दिलेत, जे धडे वाटेत पुढेही साथ देत राहतील. माझं कुटुंब खूप मोठं आहे, विस्तारलेलं आहे आणि यासाठी मला वाटतं आधी आपण लोकांशी पारदर्शकतेचं नातं निभावायला हवं. मला काय हवं पेशा त्यांना काय हवंय याचा विचार करणं गरजेचं आहे. त्या नात्यात एक विश्वास निर्माण व्हायला हवा. असं झालं तर ते सुखदुःखात तुमच्या खांद्यावर आपलं डोकं निश्चितपणे विसावतात. आपली प्रतिमा, जी खरी नसते, आभासी असते तिच्यात गुंगून न जाता, किती पुरस्कारांनी कपाट भरलंय याचा अभिमान न बाळगता समोरची व्यक्ती आणि मी एकाच पातळीवर आणि एकसारखेच आहोत असं समजून स्वतः पुढाकार घेऊन तिच्या खांद्यावर मित्रत्वाची थाप मारली तर ती व्यक्ती निश्चितपणे तुमची होतेच.

अनाथ आश्रमातील मुलांसह

वयाच्या एका टप्प्यावर मला काय आवडतं, मला काय वाटतं, माझं काय मत आहे, माझे काय विचार आहेत, याला खूप महत्त्व आपण देतो, म्हणजे मीही दिलं. पण हळूहळू कळत गेलं, निसर्गात जसं वैविध्य आहे तसंच ते मानवी जीवनातही आहे, माणसा माणसांमध्येही आहे. त्यामुळे मी जर चार पायऱ्या चढून वर गेले असेल तर पहिल्या पायरीवरच्या माणसाला कमी लेखण्याचा अधिकार मला नाही किंवा तो गर्वही बाळगता कामा नये. मी त्याला वर येण्यासाठी हात द्यायला हवा किंवा तो त्याच पायरीवर राहण्यात आनंद मानत असेल तर तो अल्पसंतुष्ट वगैरे अशी दुषणे न देता त्याच्याशी संवाद ठेवायला हवा. माझे विचार आणि त्याचे विचार वेगळे असले तरी मैत्री असायला हवी. मतभेदांना बाजूला सारून एकमेकांकडे बघता यायला हवे. त्यामुळेच आज मी पूर्णपणे नास्तिक असले, कर्मकांडाला माझ्या आयुष्यातून हद्दपार केलेलं असलं तरी कुठल्याही श्रद्धावान व्यक्तीची मी चेष्टा करत नाही, ती हात जोडून देवपूजा असेल तर मी तिला नावं ठेवत नाही. त्यामुळे मग तिच्या-माझ्यातल्या मैत्रीमध्येही अंतर पडत नाही. म्हणूनच हे विचारांचं, आर्थिक परिस्थितीचं, भान ठेवून एका पातळीवर कसं येता येईल हा सातत्यानं प्रयत्न करायला हवा आणि मी तरी तो करते. स्त्री-पुरुष असंही न बघता मी समोरच्याकडे एक व्यक्ती म्हणून बघते.

चांगुलपणा हा प्रत्येक व्यक्तीमध्ये असतो. आपल्याला कोणी वाईट म्हणावं असं कोणालाही वाटत नाही अगदी चित्रपटातल्या खलनायकालाही वाटत नाही. म्हणूनच तो चित्रपटात त्याला संधी मिळताच आपण असे का बनलो याविषयी बोलायला लागतो. जागतिकीकरणाने काही चांगलं

घडवलं पण त्याचबरोबर चांगलंवाद, विषमता, मूल्यांचा ऱ्हास, व्यक्तिकेंद्री समाज उभा करण्याचंही काम केलं. अशा वेळी माझी मूल्यं बळकट करण्यासाठी पुस्तकांतली आणि प्रत्यक्षात भेटलेली माणसं मला दिशा दाखवणार आहेत. त्यामुळे मला वाटतं चांगुलपणा जपण्यासाठी या गोष्टींची खूप गरज आहे. वाचनाची सवय रुजवण्यासाठी सातत्यानं प्रयत्न करणं, सतत चांगलं लिखाण करणं, व्याख्यानांद्वारा जनजागृती करणं हे वैयक्तिकरीत्या मी करते आहे आणि पुढेही करत राहीन. माझ्याबरोबर जी माणसं जोडली जातात तीही याच दिशेनं चालतील हा विश्वास मनात आहे.

चांगुलपणा, सकारात्मक वृत्ती माणसाला कधी एकाकी करत नाही त्यामुळे या गोष्टी बरोबर घेऊन चालायचं आहे.

रवींद्रनाथ टागोरांची विश्वाला जोडणाऱ्या नात्याची आठवण तरुणाईला करून द्यायची आहे, तर साने गुरुजींची 'खरा तो एकचि धर्म, जगाला प्रेम अर्पावे' या प्रार्थनेला अंगिकारायला मदत करायची आहे. जात-धर्म माणसाला माणसापासून दूर नेत असतील तर त्याला किती प्राधान्य द्यायचं हे डोळसपणे बघण्यासाठीही साहाय्य करायचं आहे. खरं तर आज अनेक तरुण-तरुणी हा चांगुलपणाचा वारसा जपत पुढे चालली आहेत. यांची आणि याची जाणीव नसलेल्या तरुणाईची एकत्रित भेट घडवून आणायची आहे. आज अरविंद गुप्ता, मेधा पाटकर, डॉ. प्रकाश आमटे, अनिल अवचट, बाबा आढाव, आ. ह. साळुंखे, डॉ. आनंद नाडकर्णी यांच्यासारखी माणसं हे काम सजगपणे करताहेत आणि त्यांच्या कामामुळे होणारे बदल टिपणारी मी एक साक्षीदार आहे. डॉ. आनंद नाडकर्णी यांच्या 'वेध' उपक्रमाने किती तरुण बदलले, किती जणांना जगण्याचा मार्ग सापडला हे मी अनुभवलंय आणि अनुभवते आहे. त्यामुळे चांगुलपणाची चळवळ ही कोण्या एकट्याची नसून ती आपल्या सगळ्यांचीच आहे.

शेवटी, डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या पुढाकाराने सुरू झालेल्या चांगुलपणाच्या चळवळीला माझ्या सक्रिय शुभेच्छा.

MAHARASHTRA GRAMIN BANK

(A Scheduled Bank Established by Government of India)

Sponsor Bank : Bank of Maharashtra

With Best Compliments!

Home Loan

MSME Loan

Doctor Special Loan

Gold Loan

OUR SPECIAL DEPOSIT SCHEME

**PREMIUM
SAVING ACCOUNT**

**Samruddhi & Unnati
CURRENT ACCOUNT**

**Mobile
Banking App**

**Internet Banking
Facility**

**Available in
Nearest Branch**

* नियम व अटी लागू

for more details visit nearest Branch ■ Web : www.mahagramin.in

आयुष्याची प्रयोजना हीच कार्याची प्रेरणा

डॉ. शमसुद्दीन तांबोळी

अध्यक्ष - मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ

“भान ठेवून योजना आखायच्या असतात आणि बेभान होऊन त्या कार्यकर्त्यांनी राबवायच्या असतात,” समाजसेवक डॉ. बाबा आमटे यांचे हे वाक्य आपल्या सर्वांसाठी महत्वाचे आहे. बालवयातील चांगल्या-वाईट घटनांतून मीही साकारलो आहे. गरीब आणि मध्यमवर्गीयांच्यामध्ये एक समाजगट असतो अशा मुस्लीम धर्मीय कुटुंबातील माझा जन्म. परभणी जिल्ह्यातील राणीसावरगाव सोळा वाड्यांचे केंद्र. या सोळा वाड्यांतील लोक आठवडी बाजारासाठी मंगळवारी येत. वडिलांचे छोटेखानी किराणा दुकान. एक सच्चा माणूस अशी ख्याती असल्याने खरेदीसाठी लोकांची रांग असे. वडिलांचा तापट स्वभाव, ते

ग्राहकांवर चिडले-खेकसले तरी त्याचा परिणाम ग्राहकांवर कधी व्हायचा नाही. १९७१ च्या दुष्काळात वयाच्या दहाव्या वर्षी गावातील पाझर तलावाच्या कामाला जात असे. या वेळी कामगारांना सुकडी खायला मिळायची. सहावीत असताना इंग्रजीच्या शिक्षकानी इंग्रजी शब्दाचे स्पेलिंग आले नाही म्हणून शेंदीच्या फोकाने बदडले. पुस्तकातील शुद्ध मराठी भाषा माझी बोली भाषा नसल्याने अवघड जायची. परिणामी शिक्षणाबद्दल उदासीनता निर्माण झाली आणि शाळा सोडून दिली. जिल्हा परिषदेच्या शाळेतील शिक्षक किराणा दुकानामुळे खातेदार होते. त्यांची दुकानात भेट झाली की शाळेचा विषय यायचा. माझ्या घराशेजारी राहणाऱ्या कुलकर्णी गुरुजींनी पुन्हा माझे नाव शाळेत

घातले. ही एक वर्षाची गॅप माझ्यासाठी वरदान ठरली. नंतर मी पदवीपर्यंत वर्गातील पहिला नंबर सोडला नाही. इंग्रजी येत नाही म्हणून शाळेतून गळती झालेल्या विद्यार्थ्यांपासून इंग्रजीचाच प्राध्यापक होताना झालेला प्रवास माझ्या आयुष्याची उपलब्धी आहे.

परभणीच्या शासकीय मुलांच्या वसतिगृहात राहून माध्यमिक शालेय शिक्षण झाले. या काळात आमच्याच गावात समाज सुधारक मंडळ काढले होते. त्यात कलापथक आणि नाटक मंडळ होते. मी तीन अंकी नाटकात नयना, इंदू हे स्त्रीपात्र करीत असे. सुधारकांचे चरित्र वाचण्याचा छंद लागला. दहावीत डिसटिंक्शन मिळाले आणि मी ऐंशीच्या दशकात अकरावीला शिकण्यासाठी पुण्यातील समाज कल्याण विभागामार्फत चालवण्यात येणाऱ्या संत ज्ञानेश्वर वसतिगृहात प्रवेश मिळवला. आयएएस होण्याचे एक स्वप्न बाळगले होते. ते होता आले नाही मात्र काही आयएएस निर्माण करण्याचे स्वप्न पूर्ण झाले आहे.

मी एमए, एमएड, एलएलबी आणि पीएचडी झालो ते माझ्या शिक्षकांच्या प्रेरणेतून. मी जन्माने मुस्लीम आहे हे मी विसरत नव्हतो पण माझ्या शिक्षण काळात जास्तीत जास्त प्रेरणा, मदत आणि मार्गदर्शन बिगर मुस्लीम शिक्षक-प्राध्यापकांकडून झाले. समाजातील सौदार्यता, एकात्मता आणि गरजूंना मदत करण्याचे संस्कार हे माझे शिक्षक, सामाजिक क्षेत्रातील नामवंत कार्यकर्ते यांच्या सहवासातून मिळाले. महाविद्यालयीन शिक्षण घेताना निबंध, वक्तृत्व स्पर्धा, राष्ट्रीय सेवा योजना अशा उपक्रमांतून बौद्धिक घडण झाली. याच

काळात वंचित विकास, राष्ट्र सेवादल आणि मुस्लीम सत्यशोधकची ओळख झाली आणि त्यांचा कार्यकर्ताही झालो. जन्माने मुस्लीम असल्याने या समाजातील विविधांगी प्रश्नांचा अनुभव होता. अज्ञान, दारिद्र्य, तलाक, अंधश्रद्धा आणि इतर अनेक समस्यांची जाणीव स्वअनुभवातून झालेली होतीच. या पार्श्वभूमीवर हमीद दलवाई समजून घेता आले. माझी पीएचडीसुद्धा हमीद दलवाई यांच्या समाजप्रबोधनाच्या कार्यावर आहे. त्यांनी सामाजिक सुधारणेसाठी केलेला संघर्ष माझी प्रेरणा झाली आणि त्याच कार्यात मी स्वतःला वाहून घेतले.

जगात माणूस दोन वेळा जन्म घेतो. पहिला जन्म आईच्या पोटी झालेला आणि दुसरा जन्म आपल्या आयुष्याचे प्रयोजन मिळते तेव्हाचा. पहिल्यासाठी स्वकर्तृत्व नसते, पण दुसरा जन्म स्वकर्तृत्वानेच मिळवावा लागतो.

मुस्लीम सत्यशोधकचे कार्य हाच विषय स्वप्नातसुद्धा असल्याने त्यासाठी स्वतंत्र वेळ काढण्याची गरजच नव्हती. हाच आयुष्याचा श्वास आणि प्राण असल्याने कार्याचा थकवा येत नाही. काम केले नाही तरच अस्वस्थता निर्माण होते.

गरज असताना अनेकांनी मदत केली. ग्रामीण भागातून विद्यार्थी म्हणून पुण्याला आले तेव्हा हमाल पंचायतची कष्टाची भाकर आणि इंदिराकिचन मधील जेवण घेतले असल्याने अशा विद्यार्थ्यांच्या अडचणींची जाणीव आहे. ग्रामीण मुलांच्या सर्व प्रकारच्या अडचणी सोडवण्यासाठी मदत मार्गदर्शन करताना उत्तरदायित्वाची भावना असते. तलाक पीडितांना मदत करताना प्रत्येक महिलेत माझी बहीण दिसते, जिला तिच्या नवऱ्याने

बैलाप्रमाणे वागवून दोन मुलींसह सोडून दिलेले असते. स्वतःचे स्वप्न पूर्ण करता आले नाही याची खंत न बाळगता यूपीएससी/एमपीएससी करणाऱ्या मुलांसाठी हमीद दलवाई स्टडी सर्कल सुरू केले. पुण्यातील मराठवाडा मित्र मंडळाच्या महाविद्यालयात वर्ग चालवले. सध्या अशा मुलांना पुण्यातील प्रतिष्ठित स्पर्धा परीक्षा केंद्रातून मार्गदर्शन केले जाते.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजावा आणि विवेकवादी समाज निर्मितीत हातभार लागावा म्हणून गेली दहा वर्षे बकरी ईदच्या निमित्ताने राज्यस्तरीय रक्तदान सप्ताह अभियान चालविले जाते. प्राण्यांचे रक्त सांडण्यात कुर्बानीचे पुण्य मिळवण्यापेक्षा जात-धर्मापलीकडेचे मानवतेचे नाते प्रस्थापित करण्यासाठी बकरी ईदचा कार्यक्रम उपयुक्त ठरतोय. अनेक समविचारी संघटना सहभागी होतात. अनेक ठिकाणी हिंदू-मुस्लीम एकत्र येऊन हा रक्तदान उपक्रम बकरी ईदच्या निमित्ताने करतात. सामाजिक सलोखा-सद्भावना निर्माण होण्यास हा उपक्रम महत्त्वाचा ठरला आहे. प्रत्येक दीपावली, रमजान ईद, ख्रिसमस, स्वातंत्र्यदिनी विविध धर्मीय मान्यवर आणि संस्था संघटनांच्या वतीने आंतरधर्मीय सुसंवाद कार्यक्रम होतो. यात पुण्यातील स्वच्छंद ही सांस्कृतिक संस्था सलोखा, देशभक्ती आणि मानवता अशा विविध घटकांवर आधारित गाण्यांचे सादरीकरण करते.

समाजात अनेक वेळा अस्मानीसुलतानी आपत्ती येते. अशा आपत्ती काळात मंडळाचे कार्यकर्ते स्वतःचा खर्च कमी करून निधी संकलन करतात आणि गरजूंना मदत करतात. मागच्याच वर्षी सांगली-कोल्हापूर भागात मोठ्या प्रमाणातील

समाजप्रबोधनाच्या कार्याचे यशापयश मोजता येत नाही. ही अखंडित चालणारी प्रक्रिया आहे. या कामासाठी अनेक पुरस्काराने सन्मानित केले. ती एक प्रेरणा आहे मात्र त्यासाठी हे काम नाही. ते आत्मिक समाधान, मानवतेसाठी वाटा आणि जीवनाचे प्रयोजन आहे.

पावसाने मोठे नुकसान केले. अनेकांनी मदतीचा हात पुढे केला. यात अनेक अंध कुटुंबीयांकडे कोणाचे लक्ष गेले नाही हे आमच्या कार्यकर्त्यांच्या लक्षात आले. त्या भागातील प्रेरणा असोशिएशन फॉर द ब्लाइंड संस्थेमार्फत अशा कुटुंबीयांची यादी करून पंचवीस कुटुंबांना चमचा वाटीपासून कुकर मिक्सर अशा साहित्याचा संच भेट म्हणून देण्यात आला.

समाज जातधर्मापलीकडे जाऊन मानवी व्हावा या हेतूने आंतरधर्मीय विवाहांना प्रोत्साहन, मदत आणि मार्गदर्शन केले जाते. अनेक वेळा प्रतिष्ठेसाठी हत्या करण्याचे प्रसंग आले असताना अशा जोडप्यांना जीव धोक्यात घालून सहकार्य करण्यात समाधान लाभले आहे.

अनेक मुस्लीम महिलांच्या विसंवादातून उद्ध्वस्त होणाऱ्या कुटुंबांना वाचवले आहे. मुस्लीम महिलांना भारतीय

संविधानाने दिलेले अधिकार मिळावेत याचे निवेदन देण्यासाठी १९८६ मध्ये शहाबानो प्रकरण असताना तत्कालीन पंतप्रधान, राष्ट्रपती आणि केंद्रीय मंत्र्यांना भेटता आले आणि सायराबानो प्रकरणात आता २०१७ मध्ये पंतप्रधान आणि केंद्रीय मंत्र्यांना भेटून चर्चा केली. तलाकबंदी कायदा आला असला तरी हा संघर्ष संपला नाही. या निमित्ताने शहाबानो ते शबानाबानो पुस्तक लिहिले. समाज प्रबोधन आणि शिक्षण ह्या विषयांवर जवळपास दहा पुस्तकांचे लेखन आणि संपादन केले. मुस्लीम सत्यशोधक पत्रिकेचा संपादक ह्या नात्याने आणि वृत्तपत्रीय लेखनाच्या निमित्ताने लेखन कार्य चालूच असते. वेळ, वाणी, लेखणी, आणि शरीराचा मानवहितासाठी वापर हेच जीवित कार्य आहे.

अनेक वेळा हिंदू-मुस्लीम जमातवाद्यांशी संघर्ष होतो. हिंदूत्ववाद्यांना वाटते शेवटी हे मुस्लीम आणि मुस्लीमांना वाटते इस्लाम हेच सत्य आहे मग हे काय सत्य शोधणार आहेत?

भारतीय समाज, धर्मनिरपेक्ष, एकात्म आणि मानवतावादी व्हावा म्हणून तरुण-तरुणींना एकत्र करण्यासाठी सत्यशोधक युवामंच निर्माण केले आहे. ते आयुष्याचा जोडीदार आधुनिक

पद्धतीने शोधून नोंदणी पद्धतीने विवाह करतात. हा युवा गट प्रबोधनाच्या चळवळीसाठी आशादायक आहे. भारतीय संविधानाला अपेक्षित समाज निर्माण करण्यासाठी हे युवक भारतीयत्वाचा अभिमान संविधानाचा सन्मान हे ब्रीद घेऊन सोबत कार्य करीत आहेत.

समाजप्रबोधनाच्या कार्याचे यशापयश मोजता येत नाही. ही अखंडित चालणारी प्रक्रिया आहे. या कामासाठी अनेक पुरस्काराने सन्मानित केले. ती एक प्रेरणा आहे मात्र त्यासाठी हे काम नाही. ते आत्मिक समाधान, मानवतेसाठी वाटा आणि जीवनाचे प्रयोजन आहे. मराठवाडा मित्र मंडळाच्या महाविद्यालयात उपप्राचार्य असताना सेवानिवृत्त झाले आहे. आता कामासाठी जास्त वेळ मिळेल याचा आनंद घेतो.

मा. डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या प्रयत्नातून आणि प्रयोगांतून चांगुलपणाची एक महत्त्वाची चळवळ उभी राहत आहे. हा चांगुलपणा समाजासाठी नक्कीच प्रेरक ठरेल असा विश्वास वाटतो. या चळवळीच्या सर्व कार्यकर्त्यांना हार्दिक शुभेच्छा.

With Best Wishes From

SNEHALATA ENTERPRISES

EXIM MANAGEMENT SERVICES

CLEARING / FORWARDING / CUSTOMS / DGFT

Offering COVID 19 SAVIOUR, -VE ION GENERATORS

CONTACT

✉ : snehala70@gmail.com

☎ : +91 8007432105

☎ : +91 8805251900

पाच पैशांच्या गोळ्या!

राजीव खांडेकर

एबीपी माझा (वरिष्ठ कार्यकारी संपादक)

लहानपणीच्या कोणत्या घटना (चांगला माणूस म्हणून घडण्यासाठी) आयुष्यावर प्रभाव पाडून गेल्या यासंदर्भात बोलायला सुरुवात केली तर रकानेच्या रकाने लिहून काढावे लागतील. आपल्या सगळ्यांचाच हा अनुभव आहे की, सभोवती घडणाऱ्या असंख्य गोष्टी माणूस म्हणून तुमची घडण होण्यासाठी उपयोगी ठरत असतात. काही वेळा काही प्रसंग तुमच्या व्यक्तिमत्त्वाला आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. काही आयुष्यभर लक्षात ठेवण्यासारखे असतात तर काही प्रसंग काळाच्या ओघात वाहून जातात.

अशीच एक आठवण जेव्हा माझे वय होते सहा-सात वर्षांचे. आणि तेव्हा बडीशेपेच्या गोळ्या काचेच्या छोट्या नळकांडीतून मिळत असत. पारंपरिक लिमलेटच्या गोळ्यांपेक्षा या जरा वेगळ्या आणि तेव्हा भारी वाटत! त्याची किंमत पाच पैसेच होती. पण असे पैसे मागण्याचे धैर्य अंगात नव्हते. बरोबरची मुले त्या गोळ्या खात तेव्हा ते बघून तोंडाला सतत पाणी सुटे... त्यामुळे संधीची वाट पाहत होतो. लवकरच ती मिळाली. आजिने शेजारच्या अण्णाप्पाच्या दुकानातून मीठ घेऊन यायला सांगितले. त्यावेळी मीठ सुटेच मिळत असे. २२ पैसे किलो. पैसे आणि पिशवी घेऊन मी दुकानात गेलो. एक किलो मीठ घेतले आणि पाच पैशांच्या गोळ्या. घरी गेलो. मिठाची पिशवी आणि उरलेले पैसे आजिच्या हातात टेकवले. खिशातील गोळ्या जिभेला खुणावत होत्या. आजिने पैसे मोजून बघितले तर पाच पैसे कमी. मला तिथून सटकायचे होते. पण तिने

विचारलेच, अरे, एवढेच पैसे कसे आले? बाकीचे पैसे कुठायत? त्या वेळी मी वयाच्या मानाने फारच हुशार होतो. मी आजिला सांगितले की, अगं, मीठ आता महाग झालंय! २२ पैशाचे मीठ एकदम २७ पैशांचे होणे आजिला मानवले नाही. तिने अण्णाप्पाच्या नावाने शंख केला आणि माझ्या आईला सांगितले की, हे आपले बारके लेकरू गेले म्हणून अण्णाप्पाने त्याला पैसे कमी परत दिले बघ... जा जरा त्याच्याकडे आणि त्याला विचार, मीठ एकदम एवढे कसे काय महाग झाले. हातातील कामे संपवून आई अण्णाप्पाच्या दुकानाकडे जायला सज्ज झाली. तिने मलाही सोबत यायला सांगितले आणि आमची वरात त्या दुकानात गेली. आईने अण्णाप्पाला धारेवर धरायचा प्रयत्न केला, तेव्हा त्याने तिचे लक्ष माझ्या गोळ्या खाऊन रंगलेल्या तोंडाकडे वळवले. तिच्या लक्षात आले की, मीठ काही महाग वगैरे झालेले नाहीये, आपल्या चिरंजीवांनी पाच पैशांचा अपहार केला आहे. तिला हा सगळाच प्रकार अपमानास्पद झाल्याचे मला दिसत होते. आता पुढे काय होणार, याचा विचार माझी बालबुद्धी करत असतानाच खाडकन एक मुस्काटात बसली... नंतर घरी पोहोचेपर्यंत मारत राहिली. तिच्या खेचण्याने वाटेत कधीतरी पाय ठेचकाळला, अंगठ्यातून रक्त येऊ लागले. पण आईने मारणे सोडले नाही. घरी आल्यावर आजिने मारापासून माझी सुटका केली; आणि बजावून सांगितले

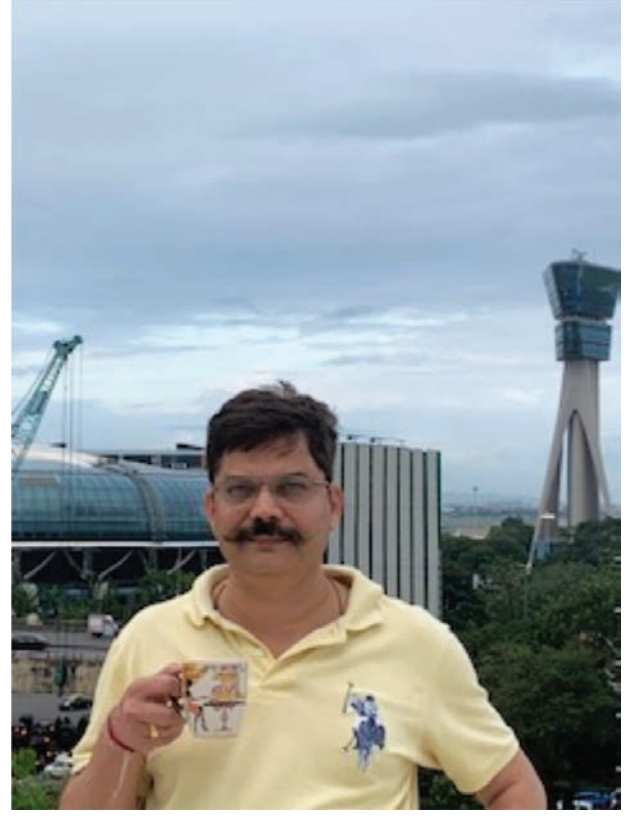

की, घरात न विचारता, परस्पर गोळ्या विकत घेऊन खाल्ल्या म्हणून मला मार मिळाला नव्हता तर गोळ्या खरेदी करताना खोटे बोलल्याची ती शिक्षा होती. खोटे बोलणे पाप आहे, आयुष्यात कधी खोटे बोलायचे नाही आणि खोटे बोललो तर त्याची शिक्षा मिळते याचा खूप मोठा धडा या बडीशेपेच्या गोळ्यांमुळे मला त्या दिवशी मिळाला. चांगुलपणाच्या मार्गावरची ही मला आठवत असलेली पहिली आठवण म्हणता येईल.

नंतरचा एक प्रसंग आईच्याच बाबतीत घडलेला. आटपाडीमध्ये नववीच्या वर्गात मी शिकत होतो. तालुक्यात कुठेही वक्तृत्व स्पर्धा असली तरी त्यात हिरिरीने सहभागी होत होतो. तालुक्यातील झरे नावाच्या गावातील स्पर्धेत भाग घेऊन परतलो होतो. स्पर्धेत बक्षीस मिळालेले होते. त्याचा आनंद ओसंडून वाहत होता. दिवेलगण झाली होती आणि घरात आई शेजारणीशी बोलत बसलेली होती. पुरस्कार जिंकल्याने माझ्या अंगात जरा जास्तच उत्साह संचारला होता. आईही कौतुक करत होती आणि मीही मीठमसाला लावून स्वतःचा स्पर्धेतील पराक्रम सांगत होतो. बोलता-बोलता मी झरे गावातील ज्या शाळेत स्पर्धा झाली होती ती शाळा अन् तिथल्या शिक्षकांबद्दल सांगू लागलो आणि तिथल्या एका शिक्षकाने स्पर्धेच्या दरम्यान काही तरी पक्षपात केला होता, जे मला बिलकूल रुचले नव्हते. त्याविषयी बोलताना आईला म्हटले, अगं.. पण तिथला तो एक मास्तर होता ना, तो फारच पार्शिलीटी करत होता...! पुढे काय बोललो हे कळायच्या आत आईचा हात गालावर पडला: आणि का मारतेस असे विचारायच्या आत आणखी एक फटका मिळाला. संतापाने मी थरथरायला लागलो. एक तर असा मार खायला मी काही लहान राहिलेले नव्हतो, दुसरी गोष्ट - कुणा तिन्हाईतासमोर असे मारणे, माझ्या लेखी अगदीच आक्षेपार्ह होते आणि तिसरी व सगळ्यात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, मी स्पर्धा जिंकून आलो होतो. म्हणून कौतुक करण्याऐवजी मला अशी अपमानास्पद मारहाण का होतीय, हेच मला कळत नव्हते. तोवर आईच्या तोंडाचा पट्टा चालू झाला होता. स्वतःला समजतोस कोण? शिक्षकांविषयी ही असली भाषा? मस्तीला आला आहेस का?

माझ्या लक्षात आले, झऱ्याच्या शाळेतील त्या शिक्षकाचा उल्लेख मी एकेरीत केला होता. हेतू त्यांचा अपमान करण्याचा नव्हता, वाढत्या वयानुसार मीही आता कूल झालो आहे हे इम्प्रेसन मारण्याचा होता. पण आईला ते मुळीच आवडलेले नव्हते आणि म्हणून तिने माझ्या थोबाडात लगावली होती. मी तिच्याशी वाद घालू लागलो. त्या शाळेचा आणि माझा संबंध

काय, माझ्या शाळेतील शिक्षकांशी मी आदराने वागतो की नाही... इथंपासून ते ज्यांच्याविषयी आपल्या मनात आपलेपणा असतो त्यांचाच आपण एकेरीत उल्लेख करतो, किशोरकुमारबद्दल आपण एकेरीतच बोलतो की नाही वगैरे काहीही युक्तिवाद मी करून पाहत होतो. पण आई ऐकायला तयार नव्हती. आपल्यापेक्षा मोठ्या असणाऱ्या कुणाविषयीही आणि त्यातल्या त्यात शिक्षकांविषयी अनादराने बोलायचे कारणच काय, या मुद्द्यावर ती ठाम होती. वडीलधाऱ्यांचा सन्मान करण्याचा संस्कार मला कमी पडल्याची धास्ती तिला वाटत होती आणि त्यापोटीच माझी पिटाई तिने केली होती. मीही गुर्मीत होतो. तिच्या शब्दाला शब्द लावून भांडत राहिलो. अखेरीस गप्प बसलो. तिचे म्हणणे त्या वेळेला अर्थातच पटलेले नव्हते. नंतर हळूहळू मनात विचार येऊ लागले, त्या शिक्षकाचा एकेरीत उल्लेख करून खरेच मला काय मिळाले? कशासाठी मी त्यांचा अपमानास्पद उल्लेख केला? शिक्षक हे शिक्षक असतात आणि कोणाही शिक्षकांविषयी अनादराने बोलणे योग्य नाहीच...! नंतरच्या आयुष्यात वाट्याला अशा अनेक व्यक्ती आणि प्रसंग आले, जेव्हा त्या व्यक्तीबद्दल मनात खूप राग आला, प्रसंगी भयंकर संतापाची भावना निर्माण झाली पण त्यांच्याविषयी जाहीरपणे एकेरीत बोलणे शक्यच झाले नाही. आईने दिलेल्या त्या थपडेने वडीलधाऱ्यांचा आदर करण्याच्या

चांगले वागावे, खरे बोलावे, कुणाला उगाच दुखवू नये, टाकून बोलू नये, पाठ वळल्यावर नालस्ती करू नये, अडचणीत असलेल्यांना शक्य तेवढी मदत करावी या गोष्टी आजही आपण आपल्या कुटुंबातील लहानग्यांना सांगतो खरे, पण व्यक्तिगत आयुष्यात या साध्या गोष्टी आचरणात आणायला विसरतोय.

भावनेचे कायमस्वरूपी बीजारोपण होऊन गेले.

चांगुलपणाच्या रस्त्यावरून चालण्याचा प्रयत्न करताना असे अनेक छोटोमोठे प्रसंग नंतरच्या आयुष्यात येत गेले. काही वेळा या रस्त्यावरून घसरण्याचे, काही वेळा हा राजमार्ग सोडून आडवाटा अंगीकारण्याचा मोह पडण्याचेही प्रसंग आले. पण आता मागे वळून पाहताना आजवरच्या आयुष्यातील बहुतांश प्रवास चांगुलपणाच्या वाटेवरूनच झाल्याचे जाणवते आणि मनोमन त्याचे समाधान वाटते. अर्थात, त्याचे श्रेय मुख्यत्वे घरातल्या वडीलधाऱ्यांना दिले पाहिजे. ही सगळी मंडळी स्वभावाने गरीब, कष्टाळू आणि चांगुलपणावर विश्वास ठेवणारी होती. नियतीने प्रतिकूलतेचे माप प्रसंगी पदरात घातले तरी त्यामागे काही तरी दैवी योजना आहे, असे मानून त्या परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी हातपाय मारण्यातच धन्यता मानणारी होती. बिकट वाट वहिवाट नसावी, या अनंत फंदीच्या फटक्यावर त्यांची मनोमन श्रद्धा होती. त्यामुळे त्यांनी धोपट मार्ग कधी सोडला नाही. काही वेळा अतिशय गंभीर प्रश्न निर्माण झाले तरी त्यांच्या मनात चांगुलपणाचा रस्ता सोडण्याचा विचार कधी डोकावला नाही.

शालेय जीवनामध्ये हुशार विद्यार्थ्यांत माझी गणना नक्कीच होत असे. फक्त अभ्यासच नाही, तर इतर सगळ्या उपक्रमांमध्येही माझा पुढाकार असे. दहावी तर चांगली पार पडली. पण बारावीच्या वर्षात तारुण्यसुलभ गोष्टींच्या आहारी गेलो. घरातील आदर्शवाद नकोसा वाटू लागला. या ना त्या मार्गाने पैसा कमावणाऱ्या मित्रांच्या कुटुंबांबद्दल आकर्षण वाटू लागले. त्यांचे बाप, चुलते भ्रष्ट मार्गाने पैसे कमावत असल्याचे दिसत असले तरी पैशाला काळे आणि गोरे असे कळत नाही आणि पैसा हा शेवटी पैसा असतो... गैरमार्गाने मिळवला असला

तरी त्यामुळे या मित्रांची आयुष्ये सुखासीन झाल्याचे दिसत होते. त्यांच्या मोटरसायकली, त्यांच्या हातातील उंची घड्याळे, हॉटेलिंग या सगळ्याचे मनोमन अप्रूप वाटत राहिले. या उनाडटप्पू मित्रांच्या सहवासाने त्यांच्यासारखे आयुष्य जगण्याचे खोटे समाधान मिळवू लागलो. या सगळ्याची परिणती अखेर जी व्हायची तीच झाली. बारावीच्या परीक्षेत आपटी खाल्ली. कुटुंबातील सगळ्यात हुशार म्हणून मिरवणारा मी चक्क नापास झालो. परीक्षा होत असताना मी परीक्षेबद्दल पूर्णपणे बेफिकीर होतो. निकालाच्या दिवशीही ही बेफिकीरी कायम होती. निकाल लागल्यावर आणि हातातील गुणपत्रिकेवर फेल असे छापून आल्याचे पाहिल्यावर मात्र मनोमन हादरून गेलो. सभोवतालचे वास्तव खोटे आहे, ते एक दुःस्वप्न आहे... असे भास होऊ लागले. ती गुणपत्रिका घेऊन घरी जाण्याची हिंमतच उरली नाही. कोणत्या तोंडाने घरी जाणार आणि इतक्या अपमानास्पद निकालाचे काय समर्थन करणार! तो दिवस आणि प्रसंग असा होता की, घरातल्या वडीलधाऱ्यांनी कोणतीही शिक्षा दिली तरी ती भोगण्याची तयारी मी मनोमन करून ठेवली होती. आपण दोन वर्षे फुकट घालवल्याची बोच एव्हाना मनाला कुरतडून टाकू लागली होतीच, पण त्याहीपेक्षा आपण घरातल्यांच्या सगळ्या स्वप्नांवर पाणी ओतल्याचे (आणि त्यांचा दारुण अपेक्षाभंग केल्याचे) वाईटही वाटू लागले होते.

कसाबसा घरी गेलो आणि नापास झाल्याचे सांगितले, तेव्हा एका क्षणात अखड्या कुटुंबाचा उतरलेला चेहरा दिसला. पण कुणीच काही बोलले नाही. ना कुणी ओरडले, ना रागावले आणि ना सांत्वनही केले... ती वेळ सगळ्यांनीच सोडून दिली. दिवसभरानंतर मी सावरण्याची वाट पाहत सगळे राहिले आणि मग मलाच पुढे काय करायचा विचार आहे, अशी विचारणा झाली. झाल्या प्रकाराने मी मनोमन शरमून गेलो होतो. घरातल्या सगळ्यांनी हे नापास प्रकरण कमालीच्या समजूतदारपणाने घेतले. माझ्या बाबतीत सगळेच जण पराकोटीच्या चांगुलपणाने वागले. त्यामुळेच खरे तर माझे डोळे उघडले. पश्चात्ताप खूप झाला होता. पुन्हा हे असले अपयश आपल्यावर प्रेम करणाऱ्यांच्या वाट्याला येऊ द्यायचे नाही, हे मी मनोमन ठरवून टाकले. देवाच्या दयेने तशी वेळ पुन्हा कधी आली नाही.

हे असे छोटोमोठे प्रसंग माणूस म्हणून आपल्याला घडवत असतात. त्या-त्या वेळची भोवतालची परिस्थितीदेखील तुमच्या व्यक्तिमत्त्वाला घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असते.

हातात काही तरी खाण्याचा पदार्थ आहे आणि समोरून मित्र येताना दिसत आहेत... तर अशा प्रसंगांमध्ये आपल्या मुलाला 'अरे, तुझे मित्र येताहेत, त्यांच्यासाठी दोन घास ठेव'

असे सांगणाऱ्या आया आजकालच्या परिस्थितीने एवढ्या बदलल्या की, 'अरे तुझे मित्र येताहेत... पटपट खारून घे' असे सांगण्यात धन्यता मानू लागल्या. आपल्या समाजाच्या चांगुलपणाला आलेली अवकळा समजून घ्यायची असेल तर हा एक प्रसंगही पुरेसा आहे. पण यातील गमतीचा भाग असा की, असे वागणारे आपल्या अवतीभवती बहुतेक जण आहेत हे सगळ्यांना मान्य होईल, पण आपण मात्र असे वागणाऱ्यांपैकी नाही, अशी त्या प्रत्येकाची धारणा असेल.

समाजामध्ये चांगुलपणा वाढवण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्याचा डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे यांच्यासारख्या ज्येष्ठ विचारवंत, सनदी अधिकाऱ्याचा प्रयत्न खूप महत्त्वाचा वाटतो तो याच कारणामुळे. हल्ली आपल्या सगळ्यांच्याच अनुभवाला काय येतंय की, जागतिकीकरणाच्या रेट्यानंतर देशाची फक्त आर्थिक व्यवस्थाच बदलली असे नाही तर समाजव्यवस्थाही बदलली आहे. माणसामाणसांतील नातीही बदलत चालली आहेत. सतत आणि प्रत्येक गोष्टीतील स्पर्धा, मनात ज्या गोष्टींचा विचार येईल ती मिळवण्याची लालसा आणि त्यासाठी

कोणत्याही थराला जाण्याची वृत्ती नव्या वातावरणात सगळ्यांच्या नकळतपणे वाढत गेली. पूर्वी सगळेच गोड होते आणि नव्या परिस्थितीमुळेच ते खराब झाले असे म्हणण्याचा हेतू नाही. पण आपल्या मानसिकतेत, आपल्याही नकळत बदल झाला, हे मात्र मान्य करावेच लागेल.

चांगले वागावे, खरे बोलावे, कुणाला उगाच दुखवू नये, टाकून बोलू नये, पाठ वळल्यावर नालस्ती करू नये, अडचणीत असलेल्यांना शक्य तेवढी मदत करावी या गोष्टी आजही आपण आपल्या कुटुंबातील लहानग्यांना सांगतो खरे, पण व्यक्तिगत आयुष्यात या साध्या गोष्टी आचरणात आणायला विसरतोय. साधेसुधे सोपे आयुष्य गुंतागुंतीचे करण्यात धन्यता मानतोय. यातून समाजाला बाहेर काढायचे असेल तर चांगुलपणाच्या चळवळीने जोम धरावाच लागेल. सध्याच्या नकारात्मकतेच्या वातावरणात आशेचा तोच एक किरण आहे. त्यासाठी आपल्याला डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे यांचे कायमस्वरूपी ऋणी राहावे लागेल.

चांगुलपणाच्या चळवळीस हार्दिक हार्दिक शुभेच्छा.

चांगुलपणा हा अलिकडे दुर्लक्षित घटक होत चाललाय.
जगभर धार्मिक/ सामाजिक/ आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असंतोष वाढत असताना
वाळवंटात ओअॅसिस निर्माण व्हावा म्हणून या चळवळीची नितांत गरज आहे.
चांगुलपणा हा मुळात सर्वधर्म, तत्त्वज्ञान इत्यादींचा पाया आहे हे विसरत असतानाच्या
काळात या चळवळीच्या माध्यमातून समाज घटकाची हृदये जोडली जावीत हीच सदिच्छा.

शुभेच्छुक

प्रभुनाथ चौधरी : चेअरमन

प्रशांत डोळे : अध्यक्ष

महेंद्र रामटेके : सचिव

संजय कोकणे : कार्यकारी सचिव

आर. सी. नंदेश्वर : संस्थापक सल्लागार

सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया एस.सी.एस.टी.ओ.बी.सी. एम्प्लॉईज असोसिएशन, पुणे झोन

सामाजिक चांगुलपणाची रोटरीद्वारे जपणूक...

रोटेरियन रश्मी कुलकर्णी
डिस्ट्रिक्ट गव्हर्नर, डिस्ट्रिक्ट ३१३१

माझे आई-वडील खूप सकारात्मक होते. वडील कॅन्सर पेशंट होते पण अतिशय अवघड सर्जरीनंतर २५-२६ वर्षांचे छान आयुष्य त्यांनी घालवले. आणि हा त्यांचा मुळात स्वभावाचा भाग आहे जो माझ्याकडे पण आलेला आहे. त्यामुळे सकारात्मकता असल्यामुळे सगळं जग एकंदरीतच चांगलं वाटणं हा भाग आहे. मॉडर्न हायस्कूलमध्ये होते मी. माझ्या शिक्षकांचे संस्कार, माझ्या सुवाच्य अक्षराबद्दलचं केलेलं कौतुक, मला केलेलं अमूल्य मार्गदर्शन, या सगळ्यांचा माझ्या जडणघडणीवर उत्तम असा परिणाम झाला. मध्यमवर्गीय कुटुंबामध्ये आणि मध्यमवर्गीय वातावरणात वाढल्यामुळे सर्वसाधारणपणे जो पापभिरूपणा

असतो तो होताच. त्याच्यामुळे चांगलं वागणं ह्याच्यासाठी काही वेगळं शिकावं लागलं नाही, काही वेगळं करावं लागलं नाही.

आईकडून आलेली एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट मला शेअर करावीशी वाटतीये की माझ्या आईच्या भावंडांची मुलं आणि माझ्या वडिलांच्या भावंडांची मुलं यांच्यामध्ये तिने कधीही भेदभाव केला नाही. आणि ही माझ्यासाठी खूप मोठी गोष्ट वाटते जी मी पुढे माझ्या आयुष्यात पाळली. आणि अजूनही मला माझ्या आईच्या ह्या दृष्टिकोनाबद्दल खूप अभिमान वाटतो. म्हणजे, अगदी जसा एक तीळ सात जणांनी वाटून खाल्ला तसंच माझ्या आईनी सगळ्यांचं

समसमान केलं. आणि माझ्या दृष्टीने हा नकळत माझ्यावर घडलेला चांगुलपणाचा संस्कार आहे.

माझ्यात आणि माझ्या धाकट्या भावामध्ये बारा वर्षांचं अंतर आहे. त्यामुळे मी एकुलती एक मुलगी असल्यासारखेच होते आणि माझ्या आई-वडिलांचं माझ्यावरच पूर्ण लक्ष केंद्रित होतं. माझ्या आई-वडिलांनी ठरवलं होतं की मी पारंपारिक पद्धतीने आर्टस्, सायन्स, कॉमर्सला जाऊन प्रॅज्युएशन करू नये, त्यामुळे मग मी अभिनवला अॅडमिशन घेतली, पण मला कमर्शियल आर्टस् अॅडमिशन नाही मिळाली आणि त्यामुळे मी फाइन आर्टस् एक वर्ष करून आणि फाउंडेशनचं एक वर्ष करून आर्किटेक्चरला अॅडमिशन घेतली. मला ती दोन वर्षं वाया गेली असं अजिबात वाटत नाही कारण माझी ही दृढ श्रद्धा आहे की शिक्षण कधीच वाया जात नाही. त्यानंतर मी आर्किटेक्ट झाले, मग मला विनय कुलकर्णी म्हणजे माझे यजमान आणि शिरीष वसंत बापट यांच्या भागीदारीतील आर्किटेक्चरल फर्ममध्ये नोकरी मिळाली. तिथे माझी विनय कुलकर्णीशी छान ओळख झाली आणि त्या ओळखीचे रूपांतर प्रेमात झालं. माझं कुटुंब गुजराथी होतं पण तरी मराठी वळणाचं होतं. आमच्या दोघांचीही कुटुंब सुशिक्षित, उदार स्वभावाची, त्यामुळे खरं तर लग्नला विरोध होण्याचं काही कारणच नव्हतं. पण तरीही विरोध झाला तो शाकाहार-मांसाहार या वादामुळे! विनय यांचं कुटुंब सारस्वत, गोव्याकडचं त्यामुळे मासे हा त्यांचा वीक पॉइंट. माझं कुटुंब

शाकाहारी त्यामुळे माझ्या आईचा विरोध होता. शिवाय विनय यांचं कुटुंब मोठं. याउलट माझं कुटुंब छोटं होतं – आई-वडील आणि एक लहान भाऊ – बास! मोठ्या कुटुंबात मुलीचा निभाव लागेल का याविचाराने सुद्धा आईचा विरोध होता. पण आई पुढारलेल्या विचारांची होती. मुलींनी शिकून स्वतःच्या पायावर उभं राहावं स्वतःचं करिअर करावं असं आईचं मत होतं. त्यामुळे पारंपरिक कारणावरून आमच्या विवाहाला आई-वडिलांचा विरोध कधीच नव्हता, आणि शेवटी नोंदणी पद्धतीने दोन्ही घरांनी विवाहाला पाठिंबा दिला. लग्न झालं आणि माझा संसार सुखाने सुरू झाला. घरातलं वातावरण खूप मोकळं व प्रगल्भ होतं, त्यामुळे

सासरचा जाच वगैरे म्हणतात तसा अनुभव मला कधीच आला नाही. व्हेज, नॉनव्हेज ही कधी अडचण आली नाही. आमच्या लग्नानंतर काही काळातच माझ्या आईचं निधन झालं. माझा भाऊ माझ्यापेक्षा अकरा वर्षांनी लहान होता. त्यामुळे मी त्याची एक प्रकारे अर्धी आईच होते. तो माझ्याजवळच आमच्या घरी सासरी राहिला. त्या वेळी घरातून कोणाचाच विरोध झाला नाही. उलट सर्वांनी त्याला प्रेम व विश्वासच दिला. त्याचं शिक्षण, लग्न या साऱ्यांमध्ये मला कुटुंबाची साथ मिळाली.

आमच्या लग्नानंतर काही काळानंतर आम्ही शिरीष बापट यांच्या बरोबरची भागीदारी संपवून स्वतंत्रपणे व्यवसाय करण्याचा निर्णय घेतला. आणि आमचा व्यवसाय वाढत गेला. व्यवसायामध्ये ड्रॉइंग आणि डिझायनिंगची जबाबदारी माझ्याकडे होती. पण मला पाहिजे तेवढं माझ्या कामाबद्दलच रेकमिशन मिळालं नाही. कारण आमचा टर्नकी बेसीसवर जॉब होता, त्यामुळे ड्रॉइंग डिझायनिंग ह्याला जरा दुय्यम स्थान होतं, कारण आर्थिक उलाढालीच्या कामाला क्रेडिट मिळतं, त्याला महत्त्व दिलं जातं. थोडक्यात सांगायचं झालं तर आपण जेव्हा मोठ्या-मोठ्या बिल्डिंग बघतो, मॉल्स

बघतो त्या वेळेस त्यांच्या कॉन्ट्रॅक्टर्सची, बिल्डर्सची नावं होतात, पण डिझायनर कोण असतो त्याचं नाव फारसं होत नाही. पण हे माझं वैयक्तिक असं नाही तर पूर्ण आर्किटेक्चरल शाखेचं दुर्दैव आहे, दुःख आहे असं मी म्हणेन.

आपण समाजाशी संवाद साधत असतो तो नेहमी पारदर्शी असावा. आता रोटरीमध्ये मी गेले अनेक वर्षे कार्यरत आहे. आणि सध्या मी रोटरी डिस्ट्रिक्ट ३१३१ ची प्रांतपाल आहे. आणि मला ह्या जबाबदारीतून काम करण्यात खूप समाधान आहे.

मला असं नमूद करावंसं वाटतं की तुम्ही रोटरीमध्ये असाल तर रोटरीच्या सर्व गोष्टींबद्दल, नियमांबद्दल सर्व तत्वांबद्दल सजग रहा, आणि हे जर तुम्ही कर्तव्य केलं तर तुम्हाला हक्क आहे की त्यातल्या इंटररोटरीच्या स्पर्धांमध्ये भाग घ्या, बक्षीस मिळवा, नाव मिळवा. पण आपण तितक्या काटेकोरपणे ह्या गोष्टी नाही पाळत. शेवटी आपल्या आवडीचं असतं तेच आपण करतो. मला असं वाटतं की प्रत्येकाने आपली भूमिका आणि कर्तव्य उत्तम रीतीने पार पाडावीत म्हणजे कोणालाही कोणी शिकवायची किंवा उपदेश करायची वेळच येणार नाही. संवाद साधायचा असेल तर पहिल्यांदा आपण समोरच्याचं बोलणं शांतपणे ऐकून घेणं महत्त्वाचं आहे आणि मग आपण त्याच्यावरती विचारपूर्वक बोलणं हा भाग महत्त्वाचा आहेच. आणि ह्या सर्व संवादातून आपल्याला किती आणि कसं यश मिळतेय त्याच्यापेक्षासुद्धा आपण किती चांगल्या पद्धतीने एखादी गोष्ट हँडल करत असू आणि त्यातून आपल्याला मिळणार आत्मिक समाधान महत्त्वाचं आहे.

मला असं वाटतं की चांगुलपणाची चळवळ म्हणजे सकारात्मकतेकडे जाणं. माझी होमियोपथीची डॉक्टर मैत्रीण म्हणते, बाई गं, सगळ्या रोगांवर औषध आहे पण तुमच्या विचारांवर कुठलंच औषध नाही. तुमचे विचार चांगले सकारात्मक असणं हे केवळ तुमच्याच हातात आहे आणि चांगल्या विचारांनी तुमचे आजार बरे होऊ शकतात, सुंदर जग निर्माण होऊ शकतं. त्यामुळे आपले विचारच अनेक गोष्टींना कारणीभूत असतात. आपण आपल्यातल्या वाईट गोष्टी बदलल्या पाहिजेत आणि सुधारणा करत पुढे गेलं पाहिजे. आपल्याला संपूर्ण नाही बदलता येणार पण तरीसुद्धा आपण अंतर्मुख होऊन थोडा-थोडा बदल करण्याची मानसिकता वाढवली पाहिजे. जसं व्यसनाधीन झालेल्या माणसाच्या बाबतीत, आपल्याला व्यसन आहे ही गोष्ट त्यांनी

स्वीकारली की सुधारण्याचा रस्ता त्यांना खुला होतो, तसंच जीवनाकडे कायम सकारात्मक दृष्टिकोनातून बघावं व आलेल्या परिस्थितीला शांतपणाने तोंड देऊन धैर्याने पुढे जावं असं मला वाटतं.

मला मुलांना असं सांगावंसं वाटतं की तुम्ही तुमच्या मित्राला सांगा की मी तुझ्याशी चांगला वागलो ना तर त्याची तू मला परतफेड न करता पुढच्या दोन मुलांशी चांगला वाग. ही थीम एका सिनेमामध्ये होती आणि ती मला इथे नमूद करावीशी वाटते. मला असं इथे दर्शवायचा आहे की माझ्या मित्रांनो, विशेष करून तरुण मित्रांनो, दुसऱ्याशी चांगलं वागणं ही भावना कायम मनात ठेवणं खूप महत्त्वाचं आहे. आणि तुम्ही सगळ्याच गोष्टींची कृतज्ञता बाळगा. आपल्याला मिळालेल्या प्रत्येक गोष्टीबद्दलची कृतज्ञता बाळगणं अत्यंत गरजेचं आहे. आणि असं केल्याने आपोआपच आपल्याला मनस्ताप कमी होईल, राग कमी येईल आणि समोरच्याशी चांगलं वागलं जाईल. आपण जर कायम मिळालेल्या सर्व गोष्टींबद्दल मनात कृतज्ञता बाळगली तर चांगुलपणा वृद्धिंगत होईल. मला लाभलेले माझे आई-वडील, माझा जोडीदार, माझी मुलं, माझ्या आजूबाजूचं वातावरण इतकंच काय तर निसर्ग या सगळ्यांबद्दल जर आपण मनात कायम कृतज्ञता बाळगली तर आपल्या मनात कायम सकारात्मक विचार निर्माण होतील आणि चांगुलपणा वाढीस लागेल.

मला सुरुवातीला असं वाटलं की चांगुलपणा या विषयावर बोलणं अगदीच सोपं आहे. रोटरीची प्रांतपाल

समोरचा शंभर टक्के चूक असला तरी त्याला न दुखावता चांगल्या शब्दांत समजावणं म्हणजे शांतपणा संयमीपणा बाळगणं हादेखील एक चांगुलपणाचा भाग आहे. आपल्याबद्दल इतरांना ही किंवा हा नक्की आपल्याला मदत करेल अशी खात्री वाटणं हासुद्धा एक चांगुलपणाचा भाग आहे. आपली चांगली मतं संबंधितांना शंभर टक्के माहिती असणं त्यामुळे त्यांनी विपरीत काही सुचवायचे हिम्मतच न करणं हासुद्धा चांगुलपणाचा भाग आहे. पारदर्शकता हादेखील चांगुलपणाचा भाग आहे.

आणि चांगुलपणा याचा जर संबंध लावायचा झाला तर, तर मला असं वाटतं की बऱ्याचशा आखलेल्या गोष्टी पूर्ण करता येतात. त्यातले निम्मे उपक्रम समजा पैशावर आधारित असतील तर बऱ्यापैकी फंड्स पण उपलब्ध असतात आणि उरलेले जे फंड्स आपल्याला लागतात ते विविध रोटरी क्लब्समधील लोकांची कल्पकता, त्यांची काम करण्याची तळमळ यातून निर्माण होतात. मध्यंतरी डिजिटल गुरुमंत्रसारखा कार्यक्रम झाला की ज्याच्यात पैसे लागले

नाहीत पण जबरदस्त कार्यक्रम झाला. मला समाधान मिळालं. लिटरसी टीमला समाधान मिळालं. तर हा जो भाग आहे की जिथे प्रत्येकाला काहीतरी दुसऱ्यांसाठी करावंसं वाटत असेल त्याला काम करण्याची अत्यंत उत्तम सुवर्णसंधी आपल्या रोटरी जगतामध्ये आहे.

रोटरी ही आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काम करणारी सेवाभावी संस्था आहे. ११५ वर्षांची परंपरा असलेली नामवंत अशी ही संस्था, मानवता, भूतदया या तत्वांवर कार्यरत आहे. सामाजिक, शैक्षणिक, वैद्यकीय, पाणीसंवर्धन आणि स्वच्छता, पर्यावरणसंवर्धन, नवजात बालक आणि मातेचे आरोग्य संवर्धन, तसंच जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याच्या हेतूने रोटरी सतत कार्यरत असते. अशा ह्या पोलिओ निर्मूलनासारख्या अनेक अभूतपूर्व कार्य करणाऱ्या रोटरी संस्थेची मी एक घटक आहे.

परवा आपल्या रोटरी डिस्ट्रिक्ट मध्ये 4 Way Test या विषयावर एक निबंध स्पर्धा होती. त्या वेळेला आपल्या Trainer ने खूप छान व्याख्या केली होती की समोरच्याचा वेदना बघून ज्याचे डोळे भरून येतात तो 4 Way Test फॉलो करतो असं म्हणायला हरकत नाही. आता तसंच जर एका वाक्यात चांगुलपणाची व्याख्या करायची झाली तर आजूबाजूच्या लोकांच्या गुण-अवगुणांची सर्व समावेशकता म्हणजे चांगुलपणा असं मी म्हणेन. पण तरी यातही थोडं अधिक काहीतरी हवंच. मला चांगुलपणाच्या बाबतीतही असं वाटतं की त्याच्यामध्ये अनेक छटा आहेत, विशेषणांच्या.

समोरून कोणी रिशक्तून किंवा गाडीतून चार पिशव्या घेऊन उतरलं आणि आपल्या गेटमध्ये यायला लागलं तर चटकन पुढे जाऊन त्यातल्या दोन पिशव्या घेणं म्हणजे सहृदयता. हा चांगुलपणाचा प्रकार आहे. एखादा समोरचा जर

अधिक-उणे चार शब्द बोलला तर त्याची मनःस्थिती विचारात घेऊन तारतम्य बाळगणं आणि प्रतिक्रिया व्यक्त करणं हा एक चांगुलपणाचा भाग आहे. समोरचा शंभर टक्के चूक असला तरी त्याला न दुखावता चांगल्या शब्दांत समजावणं म्हणजे शांतपणा संयमीपणा बाळगणं हादेखील एक चांगुलपणाचा भाग आहे. आपल्याबद्दल इतरांना ही किंवा हा नक्की आपल्याला मदत करेल अशी खात्री वाटणं हासुद्धा एक चांगुलपणाचा भाग आहे. आपली

चांगली मतं संबंधितांना शंभर टक्के माहिती असणं त्यामुळे त्यांनी विपरीत काही सुचवायचे हिंमतच न करणं हासुद्धा चांगुलपणाचा भाग आहे. पारदर्शकता हा देखील चांगुलपणाचा भाग आहे.

आपण सहज समाजात डोकावलं आणि आजूबाजूची दहा माणसं जर आपण एकत्र आणली आणि ती पण एकमेकांमध्ये चर्चा करताना असं म्हणतात की तो तसा चांगला आहे पण तो खोटं बोलतो. तसा चांगला आहे पण तो जरा शायनिंग करतो. तसा चांगला आहे पण कधीही वेळ पाळत नाही. कधी खिशात हात घालत नाही. तो चांगला आहे पण उपदेश करायची संधी तो कधीच सोडत नाही. म्हणजे चांगुलपणा मान्य केला जातो पण त्याच्यापुढे एक 'पण' लागतोच. आता सर्व साधारणपणे २०-२५ व्या वर्षानंतर सर्वांना चांगलं-वाईट, भलं-बरं हे सगळं कळायला लागलेलं असतं. आणि आपण स्वतः कसे आहोत आतून-बाहेरून हेसुद्धा नक्कीच कळलेलं असतं. आता अशा वेळेला 'आपुलाची वाद आपणासी' असं करून सुधारणं शक्य नाही. तरीसुद्धा जे हे 'पण' आहेत ते जास्तीत जास्त टाळायचा प्रयत्न करणे आणि आपला चांगुलपणा जास्तीत जास्त उजळवून टाकणं आणि आपलं व्यक्तिमत्त्व जास्तीत जास्त समृद्ध कसं करता येईल याचा विचार करणं गरजेचं आहे. म्हणजे मला असं वाटतं की स्वतःचा शोध स्वतःला लागणं आणि त्याच्यामध्ये सुधारण्याचा प्रयत्न करणं हे पण एक चांगुलपणाचंच लक्षण आहे, नाही का! चला तर मग आपल्यातला चांगुलपण वृद्धिंगत करू या.

DR. DNYANESHWAR MULAY FOUNDATION

चांगुलपणाची चळवळ अछाईका अभियान
MOVEMENT OF POSITIVITY

Assisted by Project Director
Dr. Jyoti Bade

Office : Shri Krishna Bal Rughalay, Jawahar Nagar, Ichalkaranji. Dist: Kolhapur4116115

☎ 9822248254 ✉ jyotidash9822248254@gmail.com

हवा प्रतिसाद...

नीना भेडसगावकर
लेखिका व समाजसेविका

का ही वर्षापूर्वीचा प्रसंग आहे. संध्याकाळची वेळ, भाजी घेऊन परतत होते आणि अचानक रस्त्यात ती भेटली, जवळजवळ महिन्याभराने.

मला पाहिल्याबरोबर थांबली लगेच आणि रस्त्यातच आमच्या गप्पा सुरू झाल्या... पण आज बोलताना ती खूप निराळीच वाटली. चेहऱ्यावर नेहमीचा उत्साह नव्हता की बोलण्यात 'किती सांगू' चं नेहमीचं उधाण नव्हतं.

एरवी रस्त्यातल्या १०-१५ मिनिटांच्या भेटीतही ती केवढ्या उमेदीने आपल्या कामाबद्दल, नव्या-नव्या प्रकल्पांबद्दल सांगत असायची. पर्यावरण, अंधश्रद्धा निर्मूलन, रेशन धान्य वितरणामधील घोटाळे अशा अनेक आघाड्यांवर निरनिराळ्या संस्थांच्या वतीन तिचं काम चालू असायचं आणि आजही चालतं.

पण त्या दिवशी भेटली तर चेहरा खूप निराश वाटला. मग मीच तिला विचारलं, "साधना, अगं या बाजूला पुलामागच्या वस्तीवर बायकांसाठी साक्षरतेचं काम सुरू होतं ना तुमचं! काम कसं चाललंय? कुठपर्यंत आलंय?" तशी एखाद्या फुग्याची गाठ सुटावी आणि हवा एकदम जोराने बाहेर यावी तसं तिच्या निराशेला तोंड फुटलं आणि भावनावेगाने म्हणाली, "नीना तेच तर सांगणार होते गं तुला!"

खरं म्हणजे आज रस्त्यात भेटली नसती तरी चार-आठ दिवसांनी तिने फोन केलाच असता मला! कारण तिच्या या अखंड धडपडीत मी पण पुष्कळ वेळा तिला मदत करायला तिच्याबरोबर असायचीच. पण हळूहळू माझ्या संसारातला व्याप

वाढला आणि मला जमेनासं झालं. ती म्हणाली, "अगं गेले दोन महिने आम्ही घोरपडे वस्तीत जातोय, प्रौढ स्त्री शिक्षणाच्या कामासाठी, पण प्रतिसादच मिळत नाहीये. बायकांसाठी ब्लॅक बोर्ड, पाट्या, पेन्सिली, रंगीबेरंगी खडू, अंक-अक्षर, ओळखीसाठी अंकलिप्या सगळी ज्ययत तयारी केलीये. पण बायका येतच नाही वर्गाला. बायकांच्या सोयीच्या वेळा कुठल्या म्हणून निरनिराळ्या वेळी त्यांना एकत्र करायचा प्रयत्न करतोय, पण बायका यायला तयारच नाहीत. बघू, पण जिद्द सोडायची नाही. पण रिस्पॉन्स मिळाला नाही की, काही वेळा नाउमेद व्हायला होतं गं."

मग मी तिची समजूत घातली आणि तेव्हा तिचा निरोप घेतला, तरी दोन दिवसांनी फोन करून प्रत्यक्ष तिच्याकडे गेले. जाताना घरातली मुलांची लहानपणीची रंगीबेरंगी गोष्टींची पुस्तकंही घेऊन गेले.

तिला म्हटलं, "साधना तुझी निराशा बघून मीच अस्वस्थ झाली आहे. तू एक गोष्ट करून बघतेस का?"

"काय?" ती म्हणाली.

"आता तुम्ही दोघी जेव्हा वस्तीवर जाल ना तेव्हा बायकांशी शिकण्याविषयी काहीच बोलू नका एक आठ दिवस. तुम्ही त्यांच्याशी गप्पा मारून झाल्यावर त्यांनाच त्यांच्याविषयी बोलायला सांगा. काहीतरी बोलतील, काहीबाही सांगतील

सखी मंडळाच्या द्वि-वार्षिक मेळाव्याचे उद्घाटन करताना श्री. मुकुंदराव किल्लोसकर डावीकडे श्रीमती विद्या बाळ, मुकुंदराव आणि नीना भेडसगावकर

स्वतःविषयी, पोरा, नवऱ्याविषयी आणि मग त्यांच्या शिकायला न येण्यामागच्या अडचणींविषयीही त्या बोलतील.” आणि ही युक्ती लागू पडली. हळूहळू संस्थेच्या आणखीन चार कार्यकर्त्यांसह कौन्सिलिंग आणि शिक्षण दुहेरी वर्ग सुरू झाले वस्तीत. त्यानंतर दोन वर्षे ही मंडळी सातत्याने तिथे जात होती. एकदा फोन करून तिनं सांगितलं, अगं बायका बऱ्याच जणी आपलं बँकेचं पुस्तकसुद्धा नीट हाताळताहेत.

प्रतिसादासंबंधीचे असेच काही काही अनुभव मला सांगावेसे वाटतात.

१९८२ पासून 'स्त्री' मासिकाच्या वतीने चालणाऱ्या 'सखी मंडळ' या संस्थेचे काम करायला मी सुरुवात केली. त्यावेळी मासिकातील छापील शब्दापलीकडे वाचक, लेखक व संपादक यांनी दरमहा एकत्र येणे आणि स्त्रियांशी संबंधित, कौटुंबिक आणि सामाजिक विषयावर, मासिकातील लेखांच्या आधारे चर्चा घडवून आणणे, त्यातून स्त्रियांच्या जगण्याला एक बौद्धिक, वैचारिक आयाम प्राप्त करून देणे असं मंडळाच्या कामाचे स्वरूप होते.

हळू हळू या मासिकांने या प्रकारचे काम बंद केल्यामुळे १९९० मध्ये स्त्री-चळवळीच्या कार्यकर्त्या श्रीमती विद्या बाळ यांनी नुकत्याच सुरू केलेल्या 'मिळून साऱ्याजणी' या मासिकाला आम्ही आमचं मंडळ जोडून घेतलं आणि सुशिक्षित मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या वैचारिक विकासासाठी 'सखी मंडळ'

उर्फ 'सखी साऱ्याजणी' या नावानं आम्ही आज काम करत आहोत. प्रथम श्रीमती विद्या बाळ यांचं बहुमोल मार्गदर्शन, त्यांची उरिस्थिती आणि आज मि. सा. च्या संपादक गीताली वि. म. यांचं तितकच बहुमोल सहकार्य, मार्गदर्शन.

या गेल्या ३८ वर्षांत आम्ही कार्यकारिणीच्या सखी दरमहाच्या कार्यक्रमांची, सहलींची, मेळाव्याची, संस्था भेटींची खूप मनापासून तयारी करत असतो. पण प्रतिसाद... कधी भरभरून मिळतो तर कधी अगदी निराशा पदरी येते. पण एक नक्की निराशा न होता आजही आम्ही तितक्याच उत्साहाने काम सुरू ठेवलं आहे. विशेष म्हणजे लॉकडाऊनच्या या काळात आमच्या ऑनलाइन कार्यक्रमांला उत्तम प्रतिसाद मिळतो आहे.

आणि आमच्या लक्षात आले आहे की, आजपर्यंत गेल्या ३८ वर्षांत कुटुंबातली आणि समाजातली स्त्री-पुरुष विषमता, समाजातलं स्त्रियांच्या दुय्यम स्थान, त्यांच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार याविरोधातले शेकडो कार्यक्रम आम्ही केले. ज्या हजारो स्त्रियांनी हे अनुभवले त्या काही कारणाने आज सभासद नसतील पण त्यांच्या पुढच्या पिढीत हा विचार मागच्यांमुळे आपोआप झिरपला आहे. प्रतिसादाचा हाही एक वेगळा अनुभव!

अशीच एकदा शास्त्रीय नृत्याच्या एका कार्यक्रमांला गेले होते. पंडित नेहरूंच्या डिस्कवरी ऑफ इंडिया या पुस्तकावर आधारित भरतनाट्यम् शैलीतला तो बॅले पद्धतीचा आविष्कार होता. आपला देश आणि आपली संस्कृती याचा पंडित नेहरूंनी

केलेला विचार, अभ्यास आणि त्यावरच त्यांचे सखोल चिंतन या सगळ्या गोष्टी नृत्य माध्यमातून प्रेक्षकांपर्यंत पोचवणं हे एक वेगळंच आव्हान होतं कलाकारांपुढे, दिग्दर्शकाने अत्यंत विचारपूर्वक बसविलेल्या त्या नृत्यातील एकेक आकृतीबंध आणि समूहाच्या हालचाली, शब्दांतील आशयाला थेट भिडत होत्या. कलाकारांच्या शरीर अभिनयातून आणि भाव मुद्रेतून, भारतीय लोकसंस्कृती, लोकाचार, त्यातले घटना-प्रसंग डोळ्यांपुढे साकार होत होते. पण... समोर तुडुंब भरलेल्या प्रेक्षागृहातून एकाही नृत्याकृतीला किंवा दृश्याला टाळ्यांची दाद म्हणून येत नव्हती... शेवटी प्रयोग पाच-सात मिनिटं थांबून पडदा ओढून मुद्दाम सूचना देण्यात आली... इफ यू ऑल लव्हड द परफॉर्मन्स प्लीज मेक शुअर अँड अँप्रिसिएट द आर्टिस्ट्स बाय क्लॅपिंग... त्यानंतर रंगमंचावरच्या प्रत्येक आशयधन अशा कलापूर्ण आविष्काराला जोरदार टाळ्यांची दाद येत गेली! प्रेक्षागृहातील आम्हा १०-२० जणांच्या टाळ्यांच्या अशक्त आवाजाला भरदार टाळ्यांच्या आवाजाची साथ मिळाली! कार्यक्रम मग रंगतच गेला... मनात आलं, सुरुवातीलाच हा प्रतिसाद का मिळाला नाही? त्या प्रतिष्ठित रंगमंदिरात तर सर्व उच्चशिक्षित प्रेक्षक वर्ग होता...

अशात बनावट वस्तू, औषधं तयार करणं, वस्तूंच्या किमती गैरवाजवी पद्धतीने वाढवणं आणि अनेक भ्रष्ट व्यवहार करणं हे समाजाचे अनारोग्य अधिकाधिक वाढवणारं आहे आणि या काळात जात, धर्म, पंथ, देश पातळीवर परस्पर संबंधातील तेढ वाढवणं हे समाजात कॅन्सर निर्माण करण्यासारखं आहे.

पण अलीकडे मी पाहून ठेवलंय भावगीतांच्या, कविता अभिवाचनाच्या किंवा कोणत्याही सांस्कृतिक कार्यक्रमाला गेलात तर कार्यक्रम सुरू करण्यापूर्वी प्रस्तावनेनंतर निवेदकाला आवर्जून प्रेक्षकांसाठी कार्यक्रम आवडेल तिथे टाळ्यांची दाद देण्याविषयीची विनंती करावी लागते. मग तो सर्वांत सुंदर दिसणारे हात कोणते टाळी देणारे, इथपासून ते दाद मिळाल्यावर दाद देण्याचे तुम्हाला भान आहे, आज शब्दांची कसोटी छान

सखी मंडळाच्या द्वि-वार्षिक मेळाव्यात डावीकडून दुसऱ्या श्रीमती विद्या बाळ - संपादक - मिळून साऱ्याजणी, उजवीकडे सखी मंडळाच्या अध्यक्ष आणि मध्यभागी श्री. मुकुंदराव किल्लोसकर

आहे इथपर्यंत काही काही सांगावे लागते. आणि एवढंच सांगून चालत नाही तर रसिका तुझ्याचसाठी स्वरधुंद चांदण्यांचे असंही त्याला बजवावं लागतं. असो. गमतीचा भाग सोडू!

प्रतिसादाचं एक फार सकारात्मक उदाहरण इथे सांगावंसं वाटतं, ते महाराष्ट्रातल्या स्त्री चळवळीच्या प्रमुख कार्यकर्त्या, लेखिका, संपादिका कै. श्रीमती विद्या बाळ यांच्या 'मिळून साऱ्याजणी' या मासिकाचं!

स्त्रियांचे प्रश्न, स्त्री-पुरुष समतेचा विचार आणि एकूणच परिवर्तनवादी विचाराचं व्यासपीठ म्हणून १९८९ मध्ये विद्याताईंनी हे मासिकं सुरू केलं. तेव्हा साहित्यिक आणि वैचारिक क्षेत्रातली एक-एक मासिक बंद पडत होती. पण स्त्रियांच्यावर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचारासाठी पत्रकारितेच्या माध्यमातून काम करायचंच आहे हा विचार मनाशी पक्का असल्यामुळे आर्थिक भांडवल शून्य असूनसुद्धा हे मासिक सुरू झालं. कसं तर... विद्याताई 'स्त्री' मासिकाच्या संपादक असताना त्यांच्या विचारांशी जोडले गेलेले त्यांचे हजारो वाचक आणि मित्र-मैत्रिणींनी 'पैसा फंड' पद्धतीनं जमेल तेवढं आर्थिक योगदान दिलं. केवढा अमूल्य प्रतिसाद!

१९८९ मध्ये मासिकाच्या प्रथम अंक प्रकाशनाला छपील आणि दृक्श्राव्य माध्यमातलं राष्ट्रीय पातळीवरचं नाव असलेल्या चतुरस्र लेखिका आणि पत्रकार दिल्लीच्या मृणाल पांडे आल्या होत्या. परिवर्तनवादी समाज नेते नानासाहेब गोरे आले होते. या दोघांच्या हस्ते मासिकाचे प्रकाशन झालं आणि आम्हा कार्यकर्त्यांचे हृदय आनंदाने भरून आलं.

मासिक चालेल की बंद पडेल असं विद्याताईंना वाटत असताना एकापेक्षा एक उत्तम अंक निघत आज ते ३१ वर्षांचं झालं आहे.

मंडळी, वाचकांनी दिलेल्या प्रतिसादाशिवाय हे कसं शक्य होतं? मिळून साऱ्याजणी परिवाराची मी एक सभासद म्हणून मला हेही सांगावं लागेल की, मासिकाच्या २२व्या वर्धापन दिनी श्रीमती विद्या बाळ यांनी मासिकाचं संपादन श्रीमती गीताली यांच्यावर सोपवलं. विद्याताईंच्या विचाराचा धागा पकडून तो समाजाशी अधिक घट्ट करत गीताली यांनी त्यांना दिलेला प्रतिसाद हेही उत्तम प्रतिसादाचंच उदाहरण आहे.

छपील किंवा अन्य माध्यमांतून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणं ही तर सामाजिक न्यायासाठी आवश्यक गोष्ट. पण काही वेळा हा संपूर्ण समाजच जेव्हा 'कोविड' सारख्या जीवघेण्या संकटात सापडतो तेव्हा माणसांनी परस्परांना देण्याच्या प्रतिसादाच्या भावनेचा कस लागण्याची वेळ येते.

सध्याच्या कोविड काळात देव नेमका आहे कुठे हे सांगणाऱ्या

कविता, मजकूर अनेकांनी व्हॉट्सअॅपवर वाचला असेल. त्यात यंदा पंढरपूरची वारी झाली नाही आणि झाली असती तरी देव देवळात नव्हताच. तो होता हॉस्पिटलमध्ये कोरोनाप्रस्तांची सेवा करणाऱ्या डॉक्टर्स, नर्सेस, पोलीस आणि सफाई कामगारांच्या रूपात. किती खरं आहे हे! स्वतःच्या जिवावर उदार होऊन रुग्णांच्या हाकेला ज्यांनी प्रतिसाद दिला ते देवांचे देव होते ना!

आदरणीय डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे यांची चांगुलपणाची चळवळ ही आपल्या सर्वांची, सर्वांसाठीची चळवळ आहे. मला असं नक्की वाटतं की कोविड काळात समाजासाठी काम करणाऱ्या वरील सर्व मंडळींना प्रतिसाद देण्यासाठी आपण सगळे मिळून संघटितपणे काही योजना आखू. याच काळात 'दुसऱ्यासाठी नव्हे तर स्वतःसाठी मास्क घालूनच बाहेर पडावे. आवश्यक कारणाशिवाय बाहेर पडू नये. गर्दी करू नये.' अशा साध्या नियमांना तिलांजली देणारे समाजघटकही होतेच! काय म्हणावे या लोकांना? जे तुमच्याच हितासाठी दिलेल्या हाकेला प्रतिसाद देत नाहीत.

अशात बनावट वस्तू, औषधं तयार करणं, वस्तूंच्या किमती गैरवाजवी पद्धतीने वाढवणं आणि अनेक भ्रष्ट व्यवहार करणं हे समाजाचं अनारोग्य अधिकाधिक वाढवणारं आहे आणि या काळात जात, धर्म, पंथ, देश पातळीवर परस्पर संबंधातील तेढ वाढवणं हे समाजात कॅन्सर निर्माण करण्यासारखं आहे.

काही वेळा वाटतं उत्क्रांतीतून प्रकट झालेला मानव पुन्हा-पुन्हा आदिमतेकडे का चालला आहे? माणूस नसलेला एखादा प्राणी, माणसाला लाज वाटावी इतका प्रामाणिक असतो हे लक्षात आलं की आपण संभ्रमात पडतो.

या बाबतीत मला वैयक्तिक पातळीवर आलेल्या प्राण्याच्या प्रतिसादाचा छान अनुभव सांगावासा वाटतो. हा प्रसंग तसा जुनाच आहे पण तो आठवला की मला खूप आनंद होतो. झालं असं की, आम्ही नवीन घरात राहायला आलो तेव्हा समोरच्या बंगल्यातल्या रॉकीची मला खूप भीती वाटायची. रोज घराबाहेर पडताना आणि घरी परत येताना मला धास्तीच असायची. शेवटी त्या वेळी शाळेत शिकत असलेली माझी दोन्ही मुलं मला म्हणाली, आई तू त्याला भिऊ नको बरं, उलट त्याच्या जवळ जा. तुझा वास ओळखीचा झाल्यावर तो तुझ्यावर भुंकणार नाही आणि जवळही येणार नाही. काकूना विचारून त्याला आपण दोन दिवस इथे पोळी देऊ!

माझ्या भिऱ्या स्वभावामुळे मुलांना मी कुत्रा पाळायची परवानगी दिली नव्हती पण त्यांना या प्राण्याचे 'मानसशास्त्र' चांगलंच ठाऊक होतं! अखेर मुलांनी दूध पोळी देताना मी धीटपणे तिथेच उभी राहिले. या गोष्टीला महिना-दोन महिने उलटले. आणि एके दिवशी गावातच राहणाऱ्या माझ्या बहिणीचा

मिळून साऱ्याजणी २० वा वर्षांपासून दिन अंक प्रकाशन प्रसंगी डावीकडून नीना भेडसगावकर, संपादिका श्रीमती विद्या बाळ, लेखिका-संपादिका मृणाल पांडे (दिल्ली), संपादिका गीताली वि.म.

अचानक फोन आला, तिच्या सासूबाई अचानक गेल्याचा. त्यामुळे आम्ही दोघं मुलांना आजीकडे सोडून तातडीने बहिणीकडे गेलो. दिवसभर घरात कोणीच नव्हतं. घराला कुलूप होतं. त्या दिवशी आम्हाला रात्री घरी यायला रात्रीचे बारा वाजून गेले. परत आलो तेव्हा गेटमधून गाडी आत घेतो तर व्हरांड्यात दाराशी कुलपाखाली दोन डोळे चमकले. जवळून पाहतो तर मी ज्याला भ्यायचे तो राँकी स्वस्थपणे आमच्या बंद दाराशी घराची राखण करत जागाच बसला होता. आम्ही कुलूप काढलं आणि तो शांतपणे उठून समोर आपल्या बंगल्याच्या आवारात जाऊन शांतपणे झोपला. माझी भीती कमी होण्यासाठी किती छान प्रतिसाद मिळाला होता मला!

प्राणी काय, निसर्ग काय त्यांच्याकडून प्रतिसाद शिकावा असं मला नेहमी वाटतं. निसर्गाचं देखणं आणि रौद्र, अशी दोन्ही रूपं आपल्याला माहित आहेत. पण निसर्गाचा कोप मात्र माणसाच्या आक्रमणामुळेच होतो. निसर्गाच्या निर्व्याज आणि गोड प्रतिसादाबद्दलचा आणखी एक माझा व्यक्तिगत अनुभव इथे मला सांगावासा वाटतो.

नेहमीप्रमाणे सकाळी फिरायला गेले होते. माझ्या घरामागचा रस्ता तसा वाहतुकीच्या दृष्टीने शांतच. त्या दिवशी चालता-चालता रस्त्याच्या डाव्या बाजूला बागेतल्या झाडांची छाटणी करून बराचसा छोट्या-छोट्या फांद्यांचा ढीग टाकलेला दिसला. कोणत्या झाडांची छाटणी केलीये म्हणून सहज ढिगातला एक तुकडा उचलून

पाहिला. कंपाउंडच्या जवळ जे झाड छाटलं होतं त्याच्याच त्या फांद्या होत्या. हे झाड तर मला खूप आवडायचं. रोज जाताना मी त्या हिरव्यागार घुमटासारख्या दिसणाऱ्या झाडाला 'हाय-हॅलो' करून पुढे जायची. आणि मुख्य म्हणजे पांढरेशुभ्र छत्रीसारखे फुलांचे गुच्छ या झाडावर दिवे लावल्यासारखे दिसायचे. मी पटकन खाली वाकून रस्त्यावरच्या त्या ढिगातल्या दोन जाडशा काड्या घेतल्या. म्हटलं लावून तर बघू!

घरी येऊन लग्नेच कुंपणापाशी एक खड्डा करून त्या दोन काड्या त्यात रोवल्या आणि माती दडपून थोडं पाणी शिंपून घरात आले. पावसाळा संपला होता पण माती ओलीच होती. खरंतर त्यानंतर दोन दिवस मी संस्थेच्या कामाच्या गडबडीत होते, घरातली काही गडबड होती आणि बागेत त्या दोन काड्या लावल्याचं विसरूनही गेले. पण त्यानंतर दहा-बारा दिवसांनी निवांतपणे बागेत चक्कर मारताना सहज कुंपणापाशी लक्ष गेलं तर मी लावलेल्या त्या दोन काड्यांच्या टोकांवर दोन-दोन चिमुकली लुसलुशीत पानं हात जोडून मला खुणावत होती. मला प्रतिसाद मिळाला होता! मला बहिणाबाईच्या ओवीची आठवण झाली.

ऊन वाऱ्याशी खेयता
एका एका कोंबातून
पर्गटले दोन पान
जसे हात जोडीसन

ROCK TECH

E N G I N E E R S

| MINE RAISING CONTRACTORS |

| ADVANCED CRUSHING & SCREENING TECHNOLOGY |

Passion to Excel with Advanced Technology

CORPORATE OFFICE

R.S.N. 249-A-1-77 E, Office GF 02, Gulmohar Residency, Nagala Park, Kolhapur- 416 003
Tel. +91 231-2659403/04/05

Visit us@ www.rocktechindia.com

Drilling, Blasting, Quarrying, Crushing With Advance Crushing Technology

- Mine Raising Contractor
- Crushing & Screening Contractor
- Operation & Maintenance Contractor

- Stockist & Suppliers of Spares for All Mobile Crushing & Screening Plants

चांगुलपणाची सामाजिक बांधीलकी!

माझा जन्म अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोले तालुक्यातील सुगाव इथे झाला. आमचा अकोले तालुका हा आदिवासी बहुल आणि डोंगरी परिसर असल्यामुळे इथले ८०% ते ८५% शेतकरी अल्पभूधारक. या अकोले तालुक्याच्या राजकीय-सामाजिक क्षेत्राचे गेल्या ३५-४० वर्षांपासून नेतृत्व-प्रतिनिधित्व करणाऱ्या नेत्याच्या कुटुंबात माझा जन्म झाला.

वडिलांचा सुरुवातीचा काळ प्रचंड संघर्षाचा – छोट्या गावपातळीवरील दूध डेअरीचे चेअरमन – पंचायत समिती सभापती – पहिल्याच विधानसभेच्या निवडणुकीत आलेले अपयश – विधानसभा सदस्य – दुग्धविकास मंत्री – आदिवासी विकास मंत्री – विरोधीपक्ष नेते-मोठ्या राजकीय पक्षाचे प्रदेशाध्यक्ष असा जरी त्यांचा राजकीय प्रवास दिसत असला तरी प्रचंड संघर्ष वडिलांना करावा लागला. अगदी जेव्हा प्रथम विधानसभेवर निवडून आल्यानंतरदेखील एका गवताचे छप्पर असलेल्या घरात त्यांना राहावे लागले असे अनेक प्रसंग. विशेष म्हणजे माझे वडील राजकीय क्षेत्रात कर्तबगारी गाजवत असताना आई मात्र डोंगरी-आदिवासी परिसरातील आश्रमशाळेत एक

अश्विनी रणजीत दरेकर

चित्रपट निर्माती, सामाजिक कार्यकर्ती

शिक्षिका म्हणून कार्यरत होती. तिचा चांगुलपणा, पतीचे पद आणि प्रतिष्ठेचा किंचितही गर्व नसणे या गोष्टी हळूहळू मला उमजत गेल्या आणि तोच माझ्याही जीवनाचा भाग बनला. वडिलांच्या याच परिश्रमाचे चीज म्हणजे त्यांना राष्ट्रीय पातळीवरील 'बिरसा मुंडा' पुरस्काराने पुढे गौरवण्यात आले.

आई-वडिलांची शिकवण – साधं राहणीमान, विनम्र स्वभाव – वडीलधान्यांना सन्मान देणे, आपल्यापेक्षा श्रीमंत कसे जगतात हे न पाहता गोरगरीब कसे जगतात हे प्रत्यक्ष अनुभवण्यासाठी मला व माझ्या भावाला प्राथमिक शिक्षणासाठी आश्रम शाळेत प्रवेश देण्यात आला. यामागे त्यांची किती व्यापक दूरदृष्टी होती हे आज मागे वळून पाहताना लक्षात येते.

मी अन् माझा किरण दादा आश्रम शाळेत शिक्षण घेऊ लागलो होतो, बालपणाचा मनमुराद आनंद लुटू लागलो होतो. वेगवेगळ्या स्तरातील मित्र-मैत्रिणी इथे लाभले.. त्यामुळे साहजिकच विचार करण्याच्या कक्षा रुंदावल्या.. त्यात

पुस्तकांशी मैत्री झाली आणि त्यांनी तर खऱ्या अर्थाने माझ्या आयुष्याला दिशा दिली.

नंतर आम्ही भिवंडी येथे वास्तव्यास गेलो. माझे माध्यमिक शिक्षण भिवंडी येथे झाले. या काळात मी वेगवेगळ्या खेळात सहभाग घेऊ लागले. त्यात मी गावाकडून आलेली असल्यामुळे ट्रेकिंग, मैदानी खेळात मला खूप रस होता. जवळच्या डोंगरावर ट्रेकिंगला जायला मला खूप आवडायचे. माझी सकारात्मकता वाढवण्यास ट्रेकिंगचा चांगला उपयोग झाला. नंतरच्या काळात तर हिमालयापर्यंत साहसी ट्रेकिंग करण्याची संधी मला मिळाली. त्यानंतर उच्च शिक्षणासाठी थेट पुण्य-नगरीत आले, पदवी शिक्षणाची पायाभरणी चालू असताना – जीवन शिक्षणाची पायाभरणी विविध अनुभवांमधून होत होतीच. प्रशासन सेवेतील गुणवंत अधिकारी घडविणारे चाणक्य मंडल परिवाराचे संस्थापक अविनाश धर्माधिकारी सरांच्या परिवाराचा पुण्यात चांगुलपणा वाढीस लागण्यात खूप मोठा वाटा आहे. वाचनाची सवय बालपणापासूनच आई-वडिलांच्यामुळे लागली होती.

‘एक होता कार्बॅर’ ह्या पुस्तकाने भरपूर काही मला दिले, आजही आवडीने ते पुस्तक मी वाचते. माझ्या शेतीच्या आवडीमागे या पुस्तकाचा पण खूप प्रभाव आहे. कळत-नकळत शेतीचे संस्कार माझ्यावर ह्या पुस्तकामुळे घडले असं मला जाणवतं, त्यासाठी मी वीणाताई गवाणकर ह्यांची आभारी आहे. सध्या मीदेखील माझ्या आईसोबत शेतीक्षेत्रात नवनवीन प्रयोग करते आहे. उत्तर कोकणात म्हणजे ठाणे जिल्ह्यात ऊस शेतीचा पहिला प्रयोग आम्ही यशस्वी केला आहे. आता शेतीक्षेत्रात संस्थात्मक प्रयोग करण्याचा मानस आहे. माझी आई शेतीत खऱ्या अर्थाने प्रगतशील आहे. तिच्या स्वतःच्या डेअरी व्यवसायामुळे गेली २० वर्षे आम्ही समृद्ध झालो आहोत. तिच्या अनुभवाचा आणि माझ्या नवीन संकल्पनांचा मेळ घालून आता आम्ही एक मोठी डेअरी आणि संबंधित उत्पादनाची सुरुवात करत आहोत. पशुधन, कृषी संशोधन आणि शेतमाल विक्री व्यवस्थापन संबंधित शैक्षणिक संस्थात्मक कामसुद्धा लवकरच आम्ही हाती घेत आहोत.

आईमुळेच आध्यात्मिक चळवळीतदेखील मी सहभागी होत आहे. ‘आत्मा मालिक’ या ध्यानपीठाची सर्वांत तरुण विश्वस्त म्हणून मी काम केलं. त्या माध्यमातून विविध उपक्रमांमध्ये सहभाग नोंदविला, अनाथ मुलांच्या शिक्षणासाठी अर्थसहाय्य, जनजागृती, तसेच ‘आत्मा मालिक’ ध्यानपीठाचा प्रचार-प्रसार साता समुद्राच्या पलीकडे दुबई येथे ध्यानपीठ शिबिर घेऊन करण्यात मी पुढाकार घेतला. सांगली-कोल्हापूर

मुंबई ठाण्यातील शहरी मुलांना जवळच एक हक्काची वीक एन्ड कृषी शाळा निर्मितीच्या प्रयत्नात आहे. या सोबत कला आणि साहसी क्रिडा क्षेत्रात मला काही करायचं आहे, अक्षरशः ‘हजारो खवाईशे ऐसी,’ अशी ही अवस्था आहे, हे मला मान्य आहे. पण आपल्या पैकी कुणी नं कुणी यातील एक एक क्षेत्र आपल्या आवडीनुसार निवडून अशी अनेक विविध चांगुलपणाची बेटं तयार करू शकतो असं मला प्रामाणिकपणे वाटतं.

पूरग्रस्तांच्या सेवेसाठी सहकार्य करता आले. या आध्यात्मिक चळवळीत ध्यानधारणेच्या माध्यमातून सतत आत्मपरीक्षण करत राहणे हा जीवनाचा अविभाज्य भाग झाला.

आरोग्य क्षेत्रात पण कार्य करण्याची संधी मला मिळाली. कर्मयोगी बाबा आमटेंच्या आनंदवनात गोर-गरीब उपेक्षित घटकांच्या सेवेतून समाधानरूपी अनमोल किमतीचा आनंद कमावता आला. पद्मश्री डॉ. तात्याराव लहाने यांच्या माध्यमातून नेत्र शिबिरात आनंदवनात सहभागी होता आले. या रुग्णसेवेत मिळणारा आनंद हा माझ्यासाठी शब्दातीत आहे.

मराठी चित्रपटसृष्टी या कौशल्य लागणाऱ्या क्षेत्रात मी प्रवेश केला. मात्र व्यावसायिक फायदा विचारात न घेता सामाजिक आशय असलेल्या विषयावर चित्रपट बनविण्याचा संकल्प केला. ‘रेगे’, ‘पोरबाजार’ या चित्रपटांची निर्मिती केली. रेगेला मिळालेले विविध सन्मान उदा. झी गौरव, पुणे फेस्टिवल, मिफ्टा आंतरराष्ट्रीय, विविध सामाजिक संस्थांचा पुरस्कार यामुळे मला हुरूप आला.

व्यग्र वेळापत्रक असतानासुद्धा वाचन जोपासले. ज्येष्ठ साहित्यिक अरुण साधु सरांची ‘झिपऱ्या’ ही सामाजिक संवेदना असलेली कादंबरी वाचनात आली त्यातून ‘झिपऱ्या’ चित्रपटाची निर्मिती झाली. झिपऱ्याला मिळालेलं व्यावसायिक यश आणि राज्यशासनाचे तीन पुरस्कार ही मोठी कौतुकाची थाप होती.

‘झिपऱ्या’ चित्रपटाच्या वेळी श्रीमती अरुणा अरुण साधु आणि कुटुंबीय ह्यांच्या उपस्थितीत पहिलं स्क्रिनिंग करण्यात आल्यानंतर तेव्हा तो श्रीमंत क्षण खूप काही देऊन गेला. ज्येष्ठ नेते मा. शरद पवार यांनी हा चित्रपट पाहून ट्विटरवर कौतुक

केलं. विविध क्षेत्रांतील मान्यवरांच्या वतीने झालेला गौरव हा माझ्यासाठी अभिमानाचा ठेवा आहे. झिपन्याला मिळालेला राज्य पातळीवर उत्कृष्ट एडिटर, उत्कृष्ट कथा, झी गौरव पुरस्कार, थर्ड आय आंतरराष्ट्रीय ओपनिंग फिल्म, यशवंतराव चव्हाण आंतरराष्ट्रीय फेस्टिवल अवॉर्ड, विविध सामाजिक संस्थांचा व वैयक्तिक पण विविध सन्मान झिपन्याने मिळवून दिले. दिल्लीच्या हॅबिटॅट सेंटर येथे केंद्रीय मंत्री प्रकाश जावडेकर यांच्या उपस्थितीत या सिनेमाचे स्ट्रॅनिंग होणं ही माझ्यासाठी प्रचंड समाधान देणारी बाब ठरली.

माझ्या या प्रवासात माझे पती रणजीत दरेकर यांचा मोठा वाटा आहे. सामाजिक काम, चित्रपट निर्माती यासोबत व्यावसायिक म्हणून पुण्यातील टिळक रोडवरील मध्यवर्ती भागात पहिले कायनेटिक होंडा स्कूटरचे शोरूम, बांधकाम व्यवसायात पण आमच्या उभयतांची वाटचाल चालू आहे. स्वतःवर वर विश्वास ठेवून विविध क्षेत्रांत स्वतःला सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करते आहे. सेल्फ मेड असणं हे मला महत्त्वाचं वाटतं.

आयुष्यात विविध चढउतार अनुभवता आले पण तरीही आपले चांगल्या कर्मांचे फळ कोणत्या ना कोणत्या रूपात आपल्याला मिळते, या चांगुलपणावर विश्वास ठेवून काम करते. याच चांगुलपणाची प्रवृत्ती वाढवी यासाठी मला काही तरी करायचं असतं. अशात माझी डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे सरांची ओळख झाली. काही वर्षांपूर्वी आम्ही भेटलो आणि आता ते एक मोठी चळवळ उभारत आहेत. त्या आधी मला त्यांच्याबद्दल जे जाणवतं ते महत्त्वाचं वाटतं.

‘माती पंख’ आणि ‘आकाश’ सारखं त्यांचं मराठी साहित्य असो वा ‘ऋतू उग रही है’ सारखं हिंदी साहित्य असो, त्यांच्या प्रत्येक लिखाणात त्यांचं समाजासाठी असलेलं देणं आणि त्या देण्याप्रती असलेली असोशी दिसते. सतत अव्याहत कार्यरत असणारे मुळे सर अष्टपैलू आणि बहुआयामी आसामी आहेत.

त्यांच्याशी गेल्या काही वर्षांतील परिचय हा माझ्यासाठी खूप समाधानाचा भाग आहे, आणि मला समृद्ध करणारा माझ्या आयुष्यातील मोठा पडाव आहे.

मुळात जपान ते अमेरिका इथल्या भारतीय दूतावासांमध्ये उच्चपदस्थ म्हणून काम करत असताना खास करून हाय कमिशनर झाल्यावर अनेक जण आपली माणसं, गाव, भाषा, प्रदेश यापासून दूर जातात, पण नाळ जोडून कशी ठेवावी ते मुळे सरांकडून शिकावं. मातृहृदयी वडील असा सरांचा स्वभाव मला त्यामुळे आधार देणारा वाटतो.

सरांना लोकसंपर्काचा छंद आहे आणि त्यात ते त्यांच्या

सांगली मिरजेच्या भाषेत पेहलवान आहेत. व्यासंग या शब्दाचा अर्थ समजून घ्यायचा असेल तर सरांची ओळख व्हायला हवीच.

अशा या सात खंड आणि पृथ्वी फिरून आलेल्या प्रवासी भारतीयांच्यापासून खेडोपाडी असलेल्या भारतीयांमध्ये रमणाऱ्या माणसाची मुशाफिरी म्हणूनच रंजक आहे. त्यांचा त्यामागे असलेला संघर्ष, परिश्रम, चिकाटी, जिद्द किती असेल याची कल्पना केलेली बरी.

अशा उत्तुंग माणसाच्या मनात सुरू असलेली ही चांगुलपणाची चळवळ आता मूळ धरू लागली आहे. आम्ही सगळे त्यात झोकून देऊन खारीचा वाटा उचलणार आहोत.

समर्थांनी सांगितल्याप्रमाणे, ‘सामर्थ्य आहे चळवळीचे जो जे करील तयाचे’, यामध्ये चांगुलपणा हाच केंद्र मानला गेला आहे.

या निमित्ताने, सध्या राज्यात ज्या मूलभूत गोष्टींची गरज आहे त्या प्रत्यक्षात गावोगावी कृतीतून करण्याची ही चळवळ असणार आहे.

ग्रामीण महाराष्ट्र आणि शहरी महाराष्ट्र यामध्ये शैक्षणिक, कृषी क्षेत्र आणि महिला सबलीकरण अशी त्रिसूत्री मनात ठेवून

आपण सगळे काही काम करू शकतो.

आज शहरात अनेक सुशिक्षित कौशल्य असलेल्या महिला आहेत. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या घेऊन त्या राष्ट्रनिर्माण करत आहेत. त्यांच्या शक्तीचा उपयोग अधिक चांगला कसा करता येईल, त्यांची शारीरिक, मानसिक, आरोग्य आणि आर्थिक प्रगती कशी होईल हे प्राधान्याने समजून त्या दृष्टीने उपक्रम हाती घ्यायला हवेत. वर्किंग विमेनसाठी मोठ्या शहरात वसतिगृह असणं, विद्यापीठात जाणाऱ्या तरुणांना उत्तम वसतिगृह असणं असे उपक्रम हाती घ्यावे लागतील. यासाठी प्रसंगी स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा राज्य सरकार यांची मदत घ्यावी लागेल.

फिटनेसपासून ते आर्थिक उद्योग केंद्रासारखे मोजके उपक्रम सुरू करावे लागतील.

- ग्रामीण महाराष्ट्रात सतत आरोग्य सेवा कॅम्प, विविध विषयांचं समुपदेशन,
- गुंतवणूक ते बजेट्सबाबत मार्गदर्शन,
- करिअर, विवाह, नोकरी, आरोग्य, डीऑडिक्शन अशी समुपदेशन केंद्रं असावी लागतील.

मुळात आधुनिक काळातील समस्या समजून त्यावर मार्ग

काढावे लागतील.

मी स्वतः त्या दृष्टीने आमच्या ठाण्याजवळील शेतजमिनीवर कृषी केंद्र आणि व्यवस्थापन प्रशिक्षण, कौशल्य प्रशिक्षण, असा एक शैक्षणिक प्रकल्प हाती घेत आहे. मुंबई ठाण्यातील शहरी मुलांना जवळच एक हक्काची वीक एन्ड कृषी शाळा निर्मितीच्या प्रयत्नात आहे. यासोबत कला आणि साहसी क्रीडा क्षेत्रात मला काही करायचं आहे, अक्षरशः 'हजारो खवाईशे ऐसी', अशी ही अवस्था आहे, हे मला मान्य आहे. पण आपल्यापैकी कुणी नं कुणी यातील एक-एक क्षेत्र आपल्या आवडीनुसार निवडून अशी अनेक विविध चांगुलपणाची बेटं तयार करू शकतो असं मला प्रामाणिकपणे वाटतं.

डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे सरांनी सुरू केलेल्या त्यांच्या ज्ञानयोगातून नव्या कर्मयोगाची सुरुवात चांगुलपणाच्या चळवळीमधून झाली आहे. 'दुरितांचे तिमिर जावो' हा वसा, आणि 'विश्वस्वधर्म सूर्ये पाहो' हा ध्यास घेऊन आपण सर्व सरांसोबत चांगुलपणाच्या या वारीत दंग होऊयात.

निर्मिती एका नवसाम्राज्याची

श्री. श्रीकांत शंकरराव बडवे

व्यवस्थापकीय संचालक - बडवे ग्रुप ऑफ इंडस्ट्रिज

माझे लहानपण खूपच समृद्ध होते व ते पिंपरी येथे गेले. मी हिंदुस्थान ॲन्टिबायोटिक्स या शाळेमध्ये शिकलो. लहानपणी आई माझा अभ्यास घेत असे. मला गणितात नेहमी उत्तम गुण मिळत असत, त्यामुळेच पुढे अभियांत्रिकी व फायनान्सची पण आवड निर्माण झाली. काम हाती घेतले की ते सर्व अडीअडचणींशी सामना करत पूर्णत्वाला नेणे हे मी माझ्या पालकांकडून शिकलो. माझे वडील (श्री. शंकरराव बडवे) कामात तसेच तंत्रज्ञानात खूप निष्णात व एकनिष्ठ होते, त्यांच्याकडून मी एकनिष्ठता शिकलो, त्यांच्यात जिद्द व कष्ट करण्याची तयारी होती तर आई (सौ. कुमुद बडवे) हिचा भक्तिमार्गाचा वसा होता. त्याचे संस्कार माझ्या जीवनावर झाले. उन्हाळ्याच्या सुट्टीमध्ये आमचे घर सर्व नातेवाइकांनी गजबजलेले असायचे, त्यामुळे वर्षभर अभ्यास, परीक्षा हे ध्येय पार केल्यानंतर उन्हाळ्यात बहीण-भावंडाबरोबर यथेच्छ बागडणे, खेळणे, पुण्यात काकांकडे, मामाकडे, नगरला आल्याकडे, संगमनेरला मावशीकडे जाणे व नदीतील पोहण्याचा मनमुराद आनंद लुटणे हा माझा हमखास आवडीचा कार्यक्रम असे.

आमच्याकडे आजोबांची शेती होती. घरच्या शेतीतील

कांद्याचे उत्पादन येत असे. ह्या शेतीमालाची विक्री आम्ही घरोघरी जाऊन करायचो. त्यामुळेच पैसा कमविण्यासाठी प्रामाणिक कष्टांची गरज असते, असा धडा मिळाला. आमच्याशेजारी करंदीकर काका राहायचे. त्यांच्या समवेत मी बुद्धिबळ खेळत असे. बुद्धिबळ ह्या बौद्धिक खेळामुळे माझ्यात उत्तम निर्णय क्षमता निर्माण झाली.

अशा सुखमय बालपणातून युवावस्थेत गेल्यावर काही कारणास्तव खूपच संघर्ष करावा लागला. माझा गव्हर्नमेंट इंजिनिअरिंग कॉलेजचा प्रवेश काही गुणांनी गेला व मी जे. एन.ई.सी., औरंगाबाद येथे प्रवेश घेतला. विशेष प्रावीण्यासह व उत्तम गुणांसह इंजिनिअरिंगची पदवी प्राप्त केली. औरंगाबादमध्ये असताना माझ्या वडिलांसोबत मी राहत असे. प्रत्येक गुरुवारी औरंगाबाद ते पुणे ट्रायव्हिंग करताना मी प्रवासाची मजा घेत असे, ट्रायव्हिंगची मला आवड होती. माझ्या महाविद्यालयीन जीवनात मी एकदा औरंगाबाद ते पुणे सायकलवर प्रवास केला होता. तो माझ्या आयुष्यातील आनंददायी ठेवा आहे. १९८७ साली मी इंजिनिअरिंग केल्यानंतर काही दिवस व्यावसायिक कामाचा अनुभव घेतल्यावर १९८९ मध्ये औरंगाबाद येथे 'श्रीयश इंटरप्रायजेस' हे प्रोपरायटरी युनिट सुरू केले. याकरिता

सर्व बँकांनी व एम.एस.एफ.सी.ने सुद्धा कर्ज नाकारले. कारण तारण (कोलॅटरल सिक्युरिटी) नाही, पण मळलेली पाऊलवाट सोडून काहीतरी वेगळे करण्याची माझी तीव्र इच्छा होती व आयुष्यात काहीतरी भव्यदिव्य करायचे स्वप्न होते. सरतेशेवटी सारस्वत बँकेने याकरिता कर्ज दिले. माझे पहिल्या वर्षाचे आर्थिक उत्पन्न केवळ एक लाख रुपये होते. कर्ज व व्याजावरील हमे अनेक पटीत जास्त होते, ते एक मोठे आव्हान होते.

या कालावधीत १९९० मध्ये कावीळनी, १९९१ला टायफॉईडने व १९९२ला पाईल्सचे ऑपरेशन अशी शारीरिक संकटे मी अनुभवली, पण एकच ध्येय होते भव्य स्वप्न गाठायचे. मनामध्ये एक खूणगाठ होती,

उद्यमेन ही सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ॥

न ही सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

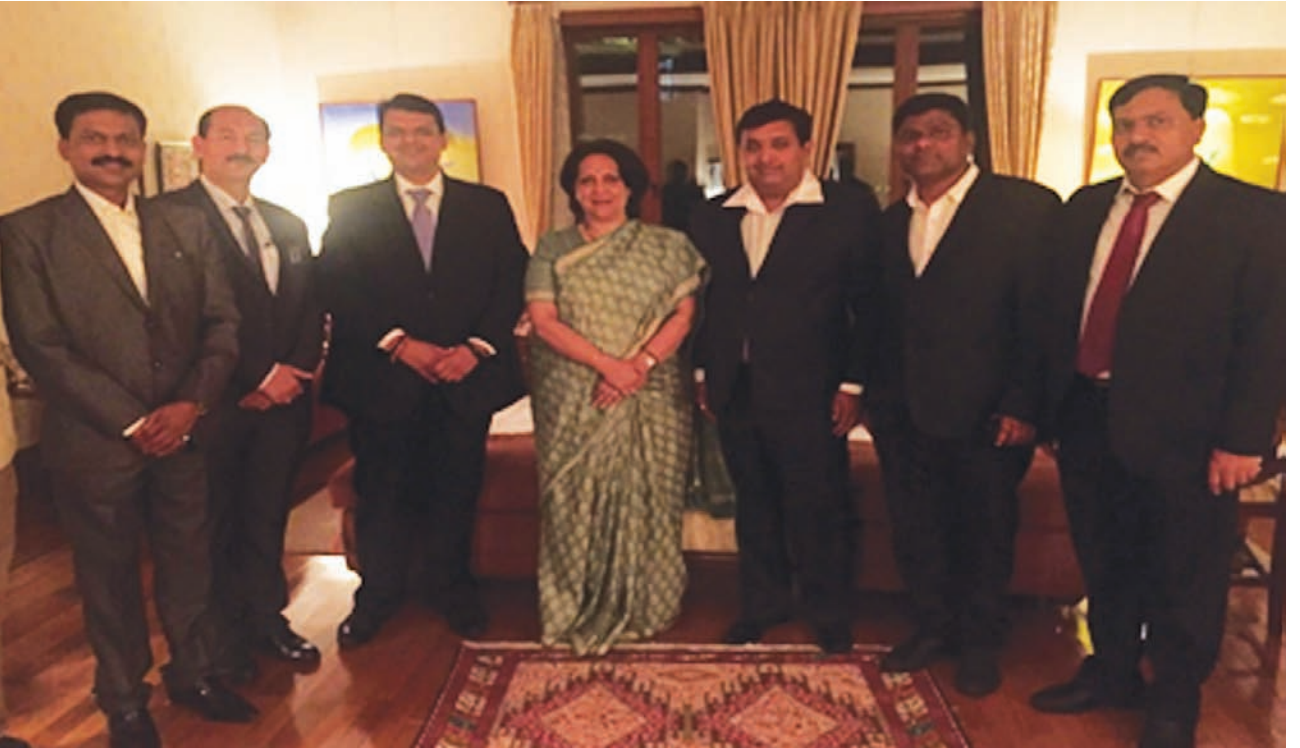
अर्थात, उद्योग म्हणजे मेहनत केल्यानेच आपले कार्य पूर्ण होते, केवळ इच्छा असून चालत नाही. ज्याप्रमाणे शिकार मिळण्यासाठी सिंहाला कष्ट करावे लागतात, कुठलीही शिकार त्याच्याकडे स्वतःहून येत नाही त्याप्रमाणे तुमचे कुठलेही ध्येय केवळ मनोरथांनी पूर्ण होत नाही तर त्यासाठी आपल्याला कार्य / परिश्रम करावे लागतात.

१९९४ मध्ये माझा विवाह सुप्रिया हिच्याशी झाला, बरोबरच व्यावसायिक घोडदौड पण सुरू झाली व प्रत्येक वर्षी

अर्थात, उद्योग म्हणजे मेहनत केल्यानेच आपले कार्य पूर्ण होते, केवळ इच्छा असून चालत नाही. ज्याप्रमाणे शिकार मिळण्यासाठी सिंहाला कष्ट करावे लागतात कुठलीही शिकार त्याच्याकडे स्वतःहून येत नाही त्याप्रमाणे तुमचे कुठलेही ध्येय केवळ मनोरथांनी पूर्ण होत नाही तर त्यासाठी आपल्याला कार्य / परिश्रम करावे लागतात.

आर्थिक उलाढालीचा आलेखही वाढत गेला व बडवे इंजिनिअरिंग लिमिटेड हा मोठा वटवृक्ष निर्माण झाला. बडवे इंजिनिअरिंगमध्ये दोनचाकी, तीनचाकी व चारचाकी वाहनांच्या निर्मितीसाठी लागणारे सुटे भाग उत्पादित केले जातात. हे बजाज, टाटा, हिरो, होंडा, जग्वार, महिंद्रा, अशोक लेलॅण्ड, सुझुकी इ. दिग्गज कंपन्या बडवे ग्रुपच्या सन्माननीय ग्राहकांपैकी आहेत. बडवे ग्रुपचा व्याप आता महाराष्ट्राबाहेर कर्नाटक, उत्तराखंड, मध्य प्रदेश, तामिळनाडू, अशा अनेक राज्यांमध्ये पसरला आहे. आजमितीला बडवे उद्योग समूहाचे भारतभर ३० युनिट्स आहेत. कर्मचारी, कामगार, व्हॅंडर्स असे गृहीत धरता

जपान येथे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. देवेन्द्र फडणवीस आणि भारताचे कौन्सुल जनरल यांच्यासमवेत

महाराष्ट्राचे राज्यपाल मा. श्री. विद्यासागर राव यांच्या हस्ते
महाराष्ट्र व्यवसाय उत्कृष्टतेसाठी पुरस्कार स्वीकारताना

२५ हजार कुटुंबीयांबरोबर बडवे इंजिनिअरिंग जोडले गेले आहे. या प्रवासात समाजानेदेखील माझ्या कर्तृत्वाची दखल घेतली. १९९७ मध्ये मला गुणवत्ता उत्पादक व उद्योजकता ही दोन सर्वोच्च पारितोषिके तत्कालीन राष्ट्रपती श्री. शंकर दयाळ शर्मा यांच्या हस्ते मिळाली. तदनंतर २००३ साली रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट याकरिता तत्कालीन पंतप्रधान मा. मनमोहन सिंग ह्यांच्या हस्ते पुरस्कार मिळाला. असे तीनही पुरस्कार मिळवणारी बडवे इंजिनिअरिंग ही एकमेव कंपनी आहे. पुढे राजस्थानस्थित भिवडी येथील

फॅक्टरीकरितादेखील (को. सी. डी. सी. तर्फे) राष्ट्रीय पारितोषिक मिळाले. मा. रतन टाटा आणि मा. कुमार मंगलम बिर्ला ह्यांच्या हस्ते मिळालेले पुरस्कार व विविध समाजसेवी संस्थांनी दिलेले ५०हून अधिक पुरस्कार ही समाजाने मी केलेल्या कामाची पावती आहे असे मी समजतो.

मॅनेटिक महाराष्ट्राचा ब्रँड अॅम्बेसेडर बनणे हा माझा आयुष्यातील एक अनमोल ठेवा, त्याचे श्रेय मी तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री. देवेंद्र फडणवीसजी ह्यांना देतो. मॅनेटिक महाराष्ट्राची एक चित्रफित बनवली गेली

भारताचे राष्ट्रपती आदरणीय श्री. शंकर दयाळ शर्मा यांच्याकडून
सन १९९५-९६ साठी उद्योजकतेसाठीचा राष्ट्रीय पुरस्कार स्वीकारताना

आहे व त्यात श्री. सचिन तेंडुलकर, माधुरी दीक्षित व शंकर महादेवन ह्या कर्तृत्ववान ताऱ्यांसह माझाही समावेश आहे. ह्या निमित्ताने मला श्री. देवेंद्र फडणवीसजी ह्यांच्यासमवेत अमेरिका, जपान, जर्मनी या देशांना उद्योग प्रतिनिधी म्हणून जाण्याचा योग आला. ह्या प्रवासात मी त्यांच्याबद्दलच्या अनेक चांगल्या गोष्टी आत्मसात केल्या. मुंबई ते न्यूयॉर्क हा प्रवास सुमारे १८ तासांचा होता. आमच्या विमानात स्वतः मुख्यमंत्री आहेत हे कळल्यावर विमानातील अनेक लोकांनी त्यांना भेटण्याची इच्छा व्यक्त केली. १८ तासांच्या प्रवासातील सुमारे १० तासांचा वेळ श्री. देवेंद्र फडणवीसजी यांनी विमानातील सहप्रवाशांबरोबर व्यतीत केला. त्यांच्या अडीअडचणी जाणून घेतल्या व मनमोकळा संवाद साधला. ह्या संपूर्ण प्रवासात त्यांनी फक्त ३ ते ४ तास विश्रांती घेतली. न्यूयॉर्क विमानातळावर उतरण्याआधी देवेंद्र फडणवीसजी पुढील कामासाठी सिद्ध झाले होते, हे आमच्या लक्षात आले. तत्कालीन इंडियन कौन्सिल जनरल डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे हे विमानतळावर त्यांच्या स्वागतासाठी हजर होते. आमची उद्योजकांची टीम हॉटेलकडे रवाना झाली व मुख्यमंत्री डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे ह्यांच्यासह पुढील कामकाजासाठी पुढे गेले. त्यांची कामाप्रती असलेली आत्मियता, एकनिष्ठता व प्रामाणिकता या गुणांनी मी प्रभावित झालो.

'पेराल ते उगवेल' या उक्तीनुसार उत्तम व चांगले कार्य मी समाजाप्रती देत गेलो. ते फलस्वरूपी मला विविध रूपांनी परत मिळाले. अमेरिकेच्या दौऱ्यात डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे ह्यांना जवळून भेटण्याची संधी मिळाली व नंतर आमच्यात उत्तम पारिवारिक संबंध

निर्माण झाले.

व्यावसायिक विस्ताराच्या प्रवासामध्ये मी नकारात्मकता व कटुतादेखील अनुभवली, परंतु सकारात्मक विचार, सौ. सुप्रिया व माझे दोन्ही चिरंजीव सुमेध व स्वस्तिद यांचे सहकार्य, माझे सासरे (कै. वसंतराव सावरकर) यांच्या पाठिंब्यामुळे व माझ्या सासूबाई (कै. शशिकला सावरकर) ह्यांच्या आशीर्वादाने व चांगुलपणाचे ध्येय याद्वारे मी संघर्षमय प्रसंगांवर पूर्णत्वाने मात करू शकलो. या व्यावसायिक प्रवासात सौ. सुप्रियादेखील

हिरिरीने सहभागी झाली व व्यवसायाची व संसाराची जबाबदारी तिने आनंदाने स्वीकारली. पुढे तिचे दोनही बंधु श्री. राजीव व श्री. सुनिल हेदेखील या प्रवासात सामील झाले.

संवाद-सुसंवाद हे उत्तम साधन आहे हे मी मानतो. अडचणीच्या परिस्थितीत संवाद साधल्याने गोष्टी सुकर होतात. वेळप्रसंगी कामगारांशी साधलेल्या संवादामुळे व ग्राहकांशी साधलेल्या सुसंवादाने गणिते सोपी झाली. आता याक्षणी हा आमच्या कार्यपद्धतीचा गाभा आहे, मला दिरंगाई व उशीर अजिबात आवडत नाही.

जातिभेद, धर्मभेदापलीकडील माणुसकी ही सर्वश्रेष्ठ आहे. सुसंस्कृत व सुशिक्षित समाजाचा माणुसकी हाच पाया आहे. बडवे इंजिनिअरिंग ग्रुपमध्ये सर्व जातिधर्मांचे लोक सलोख्याने नांदतात. चांगुलपणाच्या देवाणघेवाणीमुळे व कौशल्यपूर्ण कर्मचारी वर्ग ह्यामुळे आज बडवे इंजिनिअरिंगची उलाढाल सुमारे ३५०० कोटीहून अधिक आहे.

राजकारण असो किंवा समाजकारण अथवा व्यावहारिक जग, नकारात्मकता व कटुता ही संवादामुळे, सहकार्यामुळे, सलोख्यामुळे कमी होऊ शकते. मागील २० वर्षांत भारतीय अर्थकारणामध्ये बरीच प्रगती झाली आहे व सरकारही त्यासाठी खूप प्रयत्नशील आहे. परंतु लोकसंख्येचा आकडा प्रचंड असल्याने जनतेने दोन पावले पुढे येऊन सकारात्मक घटनांना पाठिंबा द्यावयास हवा. खरंतर भारतभूमी ही संत वाड्मयाची, आध्यात्मिक बैठक असलेली संस्कृती आहे. सण, उत्सव ह्यांचे बाजारीकरण करण्यापेक्षा त्यातील भावार्थ समजून वागल्यास समाजात जास्तीत जास्त सकारात्मकता वाढीस लागेल.

भौतिक सुखासाठी, महत्वाकांक्षेसाठी, ज्ञानार्जनासाठी व नोकरीच्या निमित्ताने माणूस स्थलांतर करत असतो. त्यामुळे

२००३-२००४ चा 'संशोधन व विकासा'चा पहिला राष्ट्रीय पुरस्कार भारताचे पंतप्रधान मा. डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या हस्ते स्वीकारताना

शहरी भागांमध्ये औद्योगिकीकरण वाढले आहे. ग्रामीण भागात अशाच औद्योगिक वसाहती निर्माण झाल्या तर ग्रामीण भागातील युवकांना मोठा रोजगार उपलब्ध होईल व आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होईल.

आज २१व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर भारत हा ४५% युवा संख्या असलेला देश आहे, आजची युवा पिढी ही हुशार आहे, टेक्नोसॅवी आहे, त्यांना नाविन्याची ओढ आहे. पण शारीरिक कष्ट करण्याची त्यांची क्षमता कमी पडते असे मला कधी-कधी वाटते. आजच्या तरुणांनी नोकरीची कास न धरता नोकरी उपलब्ध करून देणारे व्यावसायिक बनावे व शासनाने ह्यासाठी विविध योजना आणल्या आहेत, त्याचा जास्तीत जास्त फायदा करून स्वतःचे व देशाचे हित साधावे असे मला वाटते.

यथा चित्तं तथा वाचौ यथा वाचस्तथा क्रियाः ॥

चित्ते वाचि क्रियायां च साधुनामेकरूपता ॥

तसेच वरील उक्तीप्रमाणे समाजातील विविध क्षेत्रांतील व उत्तुंग कर्तृत्व (राजकारण, कला, क्रीडा, साहित्य, संस्कृती इ.) असलेल्या व्यक्तींचा आदर्श ठेवावा व आपली प्रगती साध्य करावी.

चांगुलपणाची चळवळ हे एक मोठे विधायक कार्य परराष्ट्र खात्याचे निवृत्त सचिव व राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाचे सदस्य डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे ह्यांनी हाती घेतले आहे. दिशाहीन समाजाला चांगुलपणारूपी दिशा दाखवण्याची सद्यः परिस्थितीत खूप गरज आहे. यामुळे उत्तम समाज व प्रगतिशील राष्ट्र घडू शकेल. त्यांच्या या कार्यासाठी माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा...

शब्दांकन : सुप्रिया श्रीकांत बडवे

देशांना जोडणारा

चांगुलपणाच्या चळवळीतील एक प्रवासी...

संदीप वासलेकर

स्ट्रॅटेजिक फोरसाइट ग्रुपचे अध्यक्ष

मी साधारणतः सहा वर्षांचा असताना माझी आई गेली, त्यादरम्यानच आम्ही गिरगावमधून डोंबिवलीमध्ये राहायला आलो त्यामुळे पुढचं बालपण डोंबिवलीमध्ये आईशिवाय गेलं, पण माझी आजी (वडिलांची आई) तिने माझं आणि माझ्या बहिणीचं संगोपन आईप्रमाणेच केलं. तसं पाहता घरची आर्थिक परिस्थिती जरा कठीणच होती. परंतु घरामध्ये सकारात्मक वातावरण असल्यामुळे सगळ्या गोष्टींकडे सकारात्मक बघायचं प्रोत्साहन मिळत गेलं. त्यात बाबांचा मित्रपरिवार मोठा असल्यामुळे आम्हाला एक मोठं कुटुंब मिळालं होतं. पहिली ते चौथीपर्यंतचं शिक्षण घुले बाईच्या शाळेत आणि त्यानंतर टिळकनगर विद्यामंदिरमध्ये पाचवी ते अकरावीपर्यंत शिक्षण झालं. तेव्हा SSCची परीक्षा अकरावीच्या शेवटी असायची. शाळेत सर्व विद्यार्थ्यांना अभ्यासाव्यतिरिक्त इतर उपक्रमांतही सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन दिलं जायचं त्यामुळे मीदेखील या उपक्रमांत प्रावीण्य मिळवू लागलो. मी दहा वर्षांचा असताना मानवाने चंद्रावर पाय ठेवला तेव्हा शाळेने त्यासंबंधी स्कॅपबुकची एक स्पर्धा आयोजित केली होती, त्यात मला पहिलं पारितोषिक मिळालं. ते पारितोषिक महत्त्वाचं नाही तर त्यानिमित्ताने मी चंद्र, पृथ्वी आणि अशा खूप सान्या गोष्टींचा

विचार तेव्हापासून करायला लागलो. चाळीतलं माझं घर व शाळा हे सोडून बाहेरच्या जगात डोकावण्याचं कुतूहल निर्माण झालं. त्यानंतर मी पोस्टाचे स्टॅम्प आणि नाणी जमवायला सुरुवात केली. या सगळ्यांतून निरनिराळ्या देशांची माहिती मिळायला लागली आणि या मार्गाने माझं ज्ञान वाढत गेलं.

डोंबिवलीपासून पन्नास किलोमीटर दूर असलेल्या विमानतळावरच्या विमानांचा आवाज घरापर्यंत यायचा. ही विमानं घरावरून जायला लागली मी खोलीतून बाहेर येत विमानांकडे बघत राहयचो. त्या वेळी असं वाटायचं की त्या विमानांचा आणि माझा काहीतरी संबंध आहे. या नियतीशी काहीतरी संबंध आहे आणि ही नियती आपल्याला साद घालते असं काहीसं वाटायचं. आणि त्यासंबंधी वेगवेगळ्या उपक्रमांमध्ये मी भाग घ्यायला लागलो. शाळेच्या स्पर्धा, रोटरी क्लबच्या स्पर्धा या सगळ्यांतून आपलं गाव, आपला देश यापलीकडे मी पाहायला लागलो.

मी बारा किंवा तेरा वर्षांचा असताना माझा अपघात झाला.

जवळपास ४५ दिवस मी दादरला एका खाजगी हॉस्पिटलमध्ये होतो, त्यावेळी माझ्या आसपासचे जे पेशंट होते त्यांचे नातेवाईक यायचे आणि ते माझ्याशी पण गप्पा मारायचे. त्यात कुणी ख्रिश्चन, कोणी मुस्लिम, तर कुणी शिवसेनेचा समर्थक. या सगळ्यांच्या चर्चा मला खूप शिकवून गेल्या. त्या अपघातात मार लागलेला माझा डोळा काही आजवर बरा झाला नाही. माझा एक डोळा गेला पण बऱ्याच गोष्टी शिकायला मिळाल्या.

मुंबईच्या Sydenham College मध्ये वाणिज्य शाखेला प्रवेश घेतला. कॉलेजमधील विद्यार्थी श्रीमंत आणि उच्चभ्रू घरातील असायचे. सगळं वातावरण इंग्रजी होतं, त्यात आम्ही काही मराठी विद्यार्थी. सुरुवातीला गडबड होईल असं वाटलं. पण तसं काही झालं नाही. नंतर आम्ही त्याही वातावरणात मिसळून गेलो. कॉलेजमध्ये असताना कॉलेजच्या उपक्रमांपेक्षा कॉलेजबाहेर युवकांसाठी काम करणाऱ्या इंडो-अमेरिकन सोसायटी, रोटारिक्ट क्लब, ज्युनियर चेंबर यासारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या उपक्रमांत भाग घेऊ लागलो. तिथे मी नेतृत्वदेखील केलं. एकंदरीत शाळेत असताना काय किंवा कॉलेजमध्ये असताना काय, मी मर्यादित चौकटीत राहिलोच नाही तर त्यापलीकडे जाऊन विचार केला. एवढ्या शिक्षणावर अवलंबून न राहता पुढे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शिक्षण घेण्याचा विचार केला. युरोपमध्ये स्पेन येथे आर्थिक संबंधांवरील एक परिषद होती त्यात जगभरातून ३० आणि भारतातून एका व्यक्तीला आमंत्रित करण्याचं योजलं होतं. भारतातील हे काम जे. आर. टाटा यांच्या अध्यक्षतेखाली असलेल्या समितीस एका जर्मनीतील संस्थेने दिलं होतं. तेव्हा त्यांनी भारताचा प्रतिनिधी म्हणून माझी निवड केली होती. 'आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संरचना' हा त्या परिषदेचा विषय होता. त्या वेळी मी वीसच वर्षांचा होतो. त्या वेळी मी ज्या काही कल्पना दिल्या, जे प्रस्ताव मांडले त्याला मिळालेला प्रतिसाद पाहून माझा आत्मविश्वास वाढला.

एम. कॉम. झाल्यानंतर पुढील आंतरराष्ट्रीय शिक्षण घेण्यासाठी पैसे नव्हते. त्यासाठी मी ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीच्या शिष्यवृत्तीसाठी अर्ज दाखल केला आणि मला बी.ए. करण्यासाठी शिष्यवृत्ती मिळाली. ऑक्सफर्ड विद्यापीठातील सेंट जॉन्स कॉलेजमध्ये तत्त्वज्ञान, राज्यशास्त्र आणि अर्थशास्त्र या विषयांचा अभ्यास केला. त्या वेळी माझा एक आर्थिक विषयावरील प्रबंध जगभर गाजला होता. भारतात परत आल्यावर तत्कालीन प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी त्यांनी मला बोलावून घेतलं आणि राजकारण किंवा प्रशासनात काम करण्याचा प्रस्ताव मांडला परंतु त्याउलट मला राजकारण व प्रशासन यासंबंधी प्रक्रियांवर काही काम करण्याची इच्छा होती.

त्या वेळी भारतात थिंक टँक ही संकल्पना नवीनच रूजू होत होती. या थिंक टँकमध्ये रिसर्च केला जातो. तसं तेसुद्धा प्रशासनात असतात, मात्र त्यांचं संशोधन हे सरकार वापरतं आणि त्याचा वापर सरकारी धोरण तयार करताना केला जातो. आणि भारतातला पहिला थिंक टँक दिल्ली येथे सेंटर फॉर पॉलिसी रिसर्च या नावाने उभारण्यात आला. मी त्या सेंटरमध्ये संशोधकाचं काम घेतलं.

थिंक टँकविषयी विस्तृतपणे सांगायचं झालं तर, ही एक स्वायत्त संस्था असते. ती सरकारचा भाग नसते परंतु इथे काम करणाऱ्यांचे प्रस्ताव, सल्ले सरकार ऐकून घेत असते. त्यावर अंमलबजावणी होईल, नाही होईल हा भाग वेगळा, पण किमान त्या संदर्भात विचार केला जातो. मुळातच ही त्या संशोधकांविषयी असलेली विश्वासाहता असते. असे हे थिंक

एक म्हणजे विचारप्रेरणा, दुसरं सर्जनशीलता आणि तिसरं व महत्वाचं म्हणजे कितीही कठीण प्रसंगी आपला मूल्यांवरचा विश्वास उडता कामा नये. तुम्हाला लांबचा पल्ला गाठायचा असेल, तर मूल्यं ही नेहमी चांगलीच पाहिजेत. प्रामाणिकपणा, सचोटी आणि बांधीलकी ही मूल्यं आवश्यक आहेत. आपल्या समाजामध्ये बांधीलकी म्हणजे कमिटमेंट फार कमी दिसून येते. याचबरोबर आपली नागरी जबाबदारी असते, तर तीदेखील तितकीच महत्वाची आहे.

टँक अमेरिका, रशिया, इंग्लंड, फ्रान्स यासारख्या देशांत बऱ्याच आधीपासून कार्यरत होते. भारतात मात्र १९८५ नंतर थिंक टँक सुरू झाले. आता पाहायला गेलं तर भारतात जवळपास पंधरा थिंक टँक आहेत. ज्या सेंटर फॉर पॉलिसी रिसर्चमध्ये मी सहाय्यक संशोधक म्हणून काम पाहिलं, ते दिल्लीत होतं. माझं कुटुंब मुंबईत होतं, त्यामुळे सतत दिल्ली-मुंबई-दिल्ली प्रवास करत राहणं थोडं कठीण होऊ लागलं. त्या वेळी जे जे आर्थिक किंवा संरक्षण विषयातील थिंक टँक होते, ते सर्व दिल्लीतच होते. शिवाय कुठेतरी एक वैचारिक मक्तेदारी केवळ दिल्लीत व्हायला नको या उद्देशाने मग मी ठरवलं भारताच्या इतर भागांत

एखादा थिंक टँक स्थापन करणं गरजेचं आहे. १९९१ साली मी मुंबईमध्ये इंटरनॅशनल सेंटर फॉर पीस इनिशिएटिव्ह या नावाने उपखंडीय पातळीवर शांतता व सहकार्य निर्माण करण्यासाठी, यासंबंधी नवीन धोरण सुचवण्यासाठी थिंक टँकची स्थापना केली. दहा वर्षांच्या अनुभवानंतर केवळ दक्षिण आशियामध्ये काम न करता हे काम जागतिक पातळीवर पोहोचवण्यासाठी २००२ साली मुंबईमध्ये स्ट्रॅटिजिक फोरसाइट ग्रुप हा थिंक टँक स्थापन केला. आतापर्यंत जवळपास ६५ देशांच्या सरकारसोबत स्ट्रॅटिजिक फोरसाइट ग्रुपने काम केलं आहे.

हे सगळं काम करताना त्या कामाचा परिणाम काय असेल हा माझा मुख्य कटाक्ष राहिला. संशोधन हे फक्त कौतुकापुरतं मर्यादित न राहता त्याचा काहीतरी सकारात्मक परिणाम व्हायला पाहिजे आणि तो परिणाम दिसला पाहिजे.

मागील दहा वर्षांपासून आम्ही आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जल संघर्ष सोडवण्यासाठी बरीच कामं केली. त्यातील काही प्रयत्नांचा परिणाम खूप मोठा झाला. उदा. तुर्कस्तान आणि (इराण नवे) या दोन देशांमध्ये असलेल्या तिग्रिस नदीच्या पाण्याचा वापर कसा करावा यासंबंधी करार घडवून आणला. आता मध्यपूर्वेत इतका संघर्ष चालू असतानाही नदीच्या खोऱ्यातील ३०-३५ कोटी लोकांचं जीवन सुधारण्यास या कराराने मदत झाली. युनोमध्ये गेल्या पंचवीस वर्षांपासून जल संघर्ष आणि शांतता या विषयावर विविध सूचना दिल्या जायच्या पण त्यासंबंधी काही झालं नाही. मात्र २०१६ साली आम्ही पाणी, शांतता आणि सुरक्षा या विषयावर युनोमध्ये अधिकृत बैठक घडवून आणली. आणि आता युनोच्या सुरक्षा मंडळाने हा विषय हाताळण्यास सुरुवात केली आहे आणि त्याचे परिणाम म्हणजे 'आयसीस' सारखी दहशतवादी संघटना कमजोर झाली. कारण 'आयसीस' आपलं प्राबल्य सीरिया आणि इराकमधल्या धरणांवर कब्जा करून निर्माण करत असे त्यामुळे हा विषय

युनोमध्ये आणल्यानंतर धरण क्षेत्राशी निगडित सुरक्षा वाढवण्यात आल्या जेणेकरून यासारख्या संघटनांना त्या क्षेत्रांमधून माघार घ्यावी लागेल आणि हे घडलं. इथे बसून आम्ही जे काही काम करतो त्याचा होणारा परिणाम पाहून अत्यंत समाधान वाटतं.

दहा वर्षांपूर्वी 'ब्ल्यू पीस' म्हणजे 'नीलशांती' ही एक नवी संकल्पना उदयास आणली. म्हणजे नद्यांचा उपयोग

देशा-देशांमध्ये शांतता निर्माण करण्यासाठी करायचा. माझी ही जी 'नीलशांती संकल्पना' आहे, ती युरोपातले अनेक देश अधिकृत धोरण म्हणून स्वीकारत आहेत. फ्रान्समधील एका राज्याने जागतिक शांततेसाठी जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. या जाहीरनाम्यामध्ये जगाला महायुद्ध टाळण्यासाठी काय करता येईल अशी रूपरेखा आखली आणि यासंबंधी जगाला आवाहनदेखील करण्यात आलं. हा जाहीरनामा तयार करणाऱ्या सहा जणांच्या समितीमध्ये नोबेल पारितोषिक विजेते, तत्त्ववेत्ते यांच्यासोबत मीदेखील होतो.

माझं जे कार्यक्षेत्र आहे, त्याच्या केंद्रस्थानी संवाद आहे. जागतिक शांतता प्रस्थापित करायची, देशा-देशांमध्ये सामंजस्य निर्माण करायचं हे केवळ संवादाच्या मार्गानेच होतं. म्हणजे ज्या वेळेला आम्ही तुर्कस्तान आणि इराणमध्ये करार घडवून आणला, खरंतर तो संवाद घडवला गेला. असाच एक संवाद भारत आणि बांगलादेशमध्ये घडवून आणला. त्या बाबतीत काही जास्त घडलं नाही. पण किमान या संवादांमुळे दोन देशांना एकमेकांच्या बाजू समजून तरी घेता आल्या आणि मला वाटतं असा संवाद होणं अत्यंत महत्त्वाचं आहे.

अतिरेकी मानसिकतेच्या लोकांबरोबरसुद्धा मी संवाद घडवून आणला. कारण हा संवाद एकसारखा विचार करणाऱ्या लोकांमध्ये चालू राहणं यात जास्त कुशलता नाही तर जे आपल्या विरोधात आहेत त्यांच्याशी संवाद घडून येणं जास्त महत्त्वाचं आहे. गावांमध्ये, शहरांमध्ये, देशांमध्ये आणि जगामध्ये अशा वेगवेगळ्या पातळ्यांवर संवाद हा असलाच पाहिजे. पण या संवादाचं काहीतरी ध्येय असणं गरजेचं आहे आणि हे ध्येय परस्परविरोधी विचारांना एकत्रित आणून एक समान विचार विकसित करायला भाग पाडणारं असावं. जाती-धर्म-देश यामधील संबंध अत्यंत क्लिष्ट असतात. त्यांच्यामधल्या विविध मतप्रवाहाचं एक मतामध्ये कसं रूपांतर होईल, आणि जो वादविवाद आहे, त्याचं क्षेत्रफळ कसं कमी करता येईल हे या संवादाचं ध्येय असायला हवं.

बरेचदा आपल्याइकडे टेलिव्हिजनवरती चर्चा होतात, खरं म्हटलं तर निवेदक त्या चर्चेकडे अतिशय दुर्दैवानं बघतात. म्हणजे जास्तीत जास्त वाद कसे निर्माण होतील, विरोध कसा वाढेल याकडे त्यांचा अधिक कल असतो. तर असं न करता या चर्चेमध्ये असलेल्या पक्षांमध्ये एक सामायिक चर्चा कशी होईल याकडे लक्ष केंद्रित करणं आवश्यक आहे. अशा शांततापूर्ण चर्चा होणं आपल्या देशासाठी हिताचं ठरेल. वेगवेगळ्या विचार प्रवाहाचे काही लोक एकत्र आले, एखादा समान मुद्दा निश्चित करून त्यादृष्टीने चर्चा केली पाहिजे. एकमेकांमध्ये भांडणं लावण्यापेक्षा किंवा वाढवण्यापेक्षा एकमेकांचे विचार दृष्टिकोण एकत्रित करून त्यातून काय सामायिकता शोधता येईल आणि त्याचं रूपांतर सामाजिक उपयुक्ततेमध्ये करणं निश्चितच फायद्याचं ठरेल. शिक्षण, प्रसारमाध्यम, राजकारण यासारख्या क्षेत्रांमध्ये हे शक्य आहे. पण ते तसं करण्याची इच्छा आणि वृत्ती पाहिजे.

आपण संपूर्ण जगाच्या नकाशाकडे पाहिलं तर असं लक्षात येतं की लोकशाहीप्रधान देश फार कमी आहेत आणि आपल्या देशातील लोकशाही ही चांगल्या प्रकारे कार्यरत असणं, हे एक यशच म्हणता येईल. आशिया खंडाचा विचार करता जपानपासून तुर्कस्तानपर्यंत असलेल्या भूभागात जगातली अर्धी लोकसंख्या वास्तव्य करते. परंतु लोकशाही असलेले केवळ सात-आठ देश आहेत. भारतात काही कमतरता असली तरीही आजवर भारताने लोकशाही टिकवून ठेवली ही एक मोठी कामगिरीच म्हणता येईल.

भारतात लोकशाही असली तरी देशातील विषमताही एक प्रमुख समस्या बनली आहे. भारतामध्ये विषमता ही आहेच, पण जगातील इतर देशांमध्येही विषमता आहेच. गेल्या तीस वर्षांपासून भारतासहित जगातील बऱ्याच देशांमध्ये विषमता वाढत असल्याचं दिसून येतं आहे. Thomas Piketty या फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञाने १९९० पासून जगात वाढत असलेल्या विषमतेबाबत आणि ही विषमता येत्या ५०-६० वर्षांमध्ये कसं स्वरूप धारण करेल याच प्रतिपादन केलेलं आहे. युरोपचा बराचसा भाग सोडला, तर जगातील बऱ्याच देशांत विषमता आहे. आपल्याकडे आर्थिक विषमता, सामाजिक विषमता आहे. आणि आर्थिक वृद्धीना प्राधान्य देण्यातच येत नाही. आपल्या देशातला राष्ट्रीय पातळीवरचा जर संवाद पाहिला तर त्याच्यामध्ये धर्म, परराष्ट्र धोरण त्याचप्रमाणे अलीकडच्या काळात सिनेसृष्टीशी निगडित घटक यासारख्या गोष्टींना महत्त्व दिले जाते. जे विषय जास्त गरजेचे नाहीत त्याला अधोरेखित केलं जातं. त्याऐवजी आर्थिक विषमता हा जो महत्त्वाचा विषय आहे त्यावरील चर्चा किंवा विचारमंथन होताना दिसतच नाही. एक देश म्हणून जर या गोष्टीवर तुम्ही चर्चा नाही केली, तर मग उपाय निघणार कसे? आणि उपाय कोणी एक व्यक्ती निर्माण करू शकत नाही, तर यावरती

उपाय करण्यासाठी समाजातल्या सर्व निर्णायक घटकांनी प्राधान्य देऊन विचार केला पाहिजे. आणि या सगळ्या विचारप्रवाहांच्या एकत्रीकरणातून एक सर्वसमावेशक उपाययोजना तयार होऊ शकेल. परंतु या सगळ्यासाठी या समस्येच्या तळाशी जायला हवं. ही समस्या, कमतरता संपूर्ण देशाची आहे हे मान्य करून जास्तीत जास्त चर्चा आणि लक्ष त्याकडे वेधलं पाहिजे आणि हेच आपण करत नाही. विषमतेला नेमकं उत्तर काय? यावर माझं म्हणणं आहे की, विषमतेकडे लक्ष देणं आणि आपल्या देशाची कमतरता असून ती स्वीकारत त्यादृष्टीने केवळ एका व्यक्तीने, प्रशासकाने उपाययोजना राबविणे निरर्थक ठरेल.

विषमता किंवा समाजातील इतर काही समस्या असतील तर त्याला सामोरं जाताना, मला वाटतं लोकांनी एका वेगळ्या दृष्टीने आपलं भविष्य घडवून आणणं गरजेचं आहे. पूर्वी ज्याप्रमाणे नोकरी केली जायची किंवा व्यवसाय केला जायचा पण भविष्यातल्या मार्गाने फार मोठी अर्थप्राप्ती, अर्थात रोजगार उपलब्ध होऊ शकणार नाही. मनाला समाधान वाटेल अशी नोकरी किंवा व्यवसायाची निवड अत्यंत चोखपणे करावी लागणार आहे. वेगळ्या वाटा शोधताना खास करून युवकांनी एकत्र येऊन समाजासाठी काम करण्याची गरज आहे. जेव्हा-जेव्हा आपण पाहिलं की काही युवक एकत्र आले आणि एकत्र राहून त्यांनी काही काम केलं तर समाजातलं चित्र बदललेलं दिसतं. सध्याची जी आर्थिक परिस्थिती आहे, त्यामध्ये एकत्र येऊन काम करणं तर महत्त्वाचं आहेच, पण त्याचबरोबर सर्जनशीलताही तितकीच महत्त्वाची आहे. पठडीतला विचार करून काहीच उपयोग होणार नाही. दोन किंवा अधिक शास्त्र, कौशल्य किंवा क्षेत्र मिळून नावीन्यपूर्ण गोष्टी विकसित करणं आवश्यक आहे. एक म्हणजे विचारप्रेरणा, दुसरं सर्जनशीलता आणि तिसरं व महत्त्वाचं म्हणजे कितीही कठीण प्रसंगी आपला मूल्यांवरचा विश्वास उडता कामा नये. तुम्हाला लांबचा पल्ला गाठायचा असेल, तर मूल्यं ही नेहमी चांगलीच पाहिजेत. प्रामाणिकपणा, सचोटी आणि बांधीलकी ही मूल्यं आवश्यक आहेत. आपल्या समाजामध्ये बांधीलकी, म्हणजे कमिटमेंट फार कमी दिसून येते. याचबरोबर आपली नागरी जबाबदारी असते, तर तीदेखील तितकीच महत्त्वाची आहे. आपल्याकडे साधी नागरी जबाबदारीदेखील सांभाळली जात नाही. प्रामाणिकपणा, सचोटी, बांधीलकी, नागरी जबाबदारी आणि याही पलीकडे जाऊन आपल्या स्वतःच्या आयुष्यात एक ध्येय असणं गरजेचं आहे. आणि कळत-नकळत या चांगुलपणाच्या चळवळीचा मीही एक प्रवासी बनलो.

शब्दांकन : सायली तनपुरे

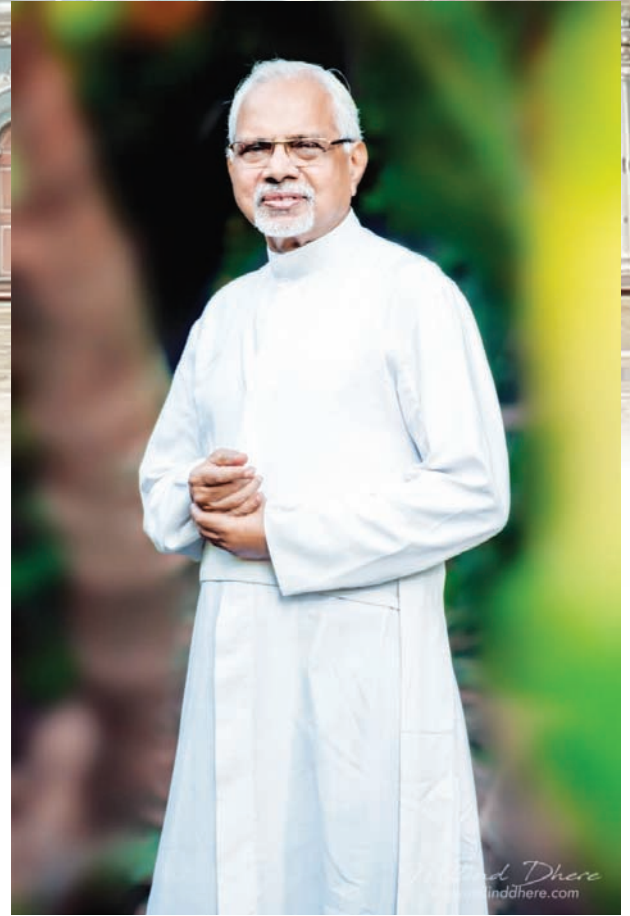
चांगुलपणाचा शोध

फा. फ्रान्सिस दिब्रिटो

अध्यक्ष : १३ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन

माझा जन्म वसई तालुक्यातील वटार गावातील दिब्रिटो या घराण्यात झाला. तुटपुंजा बागायती जमिनीवर कुटुंबाचे पोट होते. संसाराला मदत म्हणून सात-आठ म्हशींचा दुधव्यवसाय होता. त्यामुळे माझे बालपण हिरव्यागार निसर्गाच्या आणि गुराढोरांच्या सहवासात गेले. दिवसाचा काही काळ तरी आमच्या केळीच्या बागेत जात असे. तसेच भाजीपाल्याच्या मळ्यात तर प्रत्यक्ष कामच करावे लागत असे मला! गुराढोरांची देखभाल ही जबाबदारी तर आम्हा मुलांवर असायची. पहाटे तीन वाजता मोठे बंधू म्हशींचे दूध काढून मुंबईला घेऊन जात असत. त्यांच्या या कामात मलाही

माझ्यापरीने वाटा उचलावा लागत असे.

आमचा गाव परिसर चहुबाजूंनी हिरवागार. गावाला निसर्गाने मुक्तहस्ताने हिरव्यागार लावण्याची उधळण केली होती.

उंच आकाशात झेपावणारे ताडमाड ध्यानस्थ ऋषीमुनींसारखे दिसत असत. अवतीभवती वडा पिंपळाचा ऐसपैस पसारा होता. आम्रवृक्षाच्या हिरव्याकंच कैऱ्या आणि पाडाला आलेल्या चिंचा याचा मनसोक्त आस्वाद आम्ही मुले घेत असू. गावातून समुद्राकडे जाणाऱ्या वाटेवर जागोजागी केतकीची बने होती. श्रावणात फुललेल्या केवड्याचा परिमल अवघा आसमंत धुंद करीत असे. समुद्र गावापासून तसा फार दूर नसल्यामुळे समुद्रावर फेरफटका मारणे हा आमचा छंदच होता. त्या काळी समुद्रकिनारा एकदम स्वच्छ असे. त्यामुळे पाणीही नितळ असायचे. किनाऱ्यावरील ओल्या वाळूतून अनवाणी पायांनी भटकताना पावलांना अक्षरशः गुदगुल्या होत असत. रंगीबेरंगी शिंपले म्हणजे आमच्यासाठी माणिक-मोतीच! ते वेचताना आमची ओंजळ अपुरी पडत असे.

बालपणापासूनच निसर्गाचा लळा लागला, या निसर्गाच्या संवर्धनाची प्रेरणा मला त्यानेच दिली. संरक्षण आणि संवर्धन करता-करता मीही मोठा होत गेलो.

माझ्या मोठ्या कुटुंबातील मी शेंडेफळ! त्यामुळे स्वाभाविकच चांगले लाड माझ्या वाट्याला आले. त्याचबरोबर कुटुंबात अतिशय शिस्तीचे वातावरण होते. वडीलधाऱ्यांचा धाक होता. त्यात माझी सुटका होत नसे. पण मी शेंडेफळ असल्याचा फायदा म्हणजे घरच्या परिस्थितीमुळे मोठ्या भावंडांना शिकायची संधी मिळाली नसली, तरी मला मात्र माझे शिक्षण पूर्ण करता आले.

मी खूप शिकावे अशी बाबांची तीव्र इच्छा होती. मलाही शिकण्याची आवड होती. तथापि पहिलीतच मला अपयशाचा पहिला दणका बसला. गावातील सगळी मुले उत्तीर्ण; पण माझ्या प्रगतीपत्रकावर मात्र नापासाचा शिक्का बसला याचे त्या अजाण वयातही मला खूप वैषम्य वाटले. गावातील उत्तीर्ण मुले ताठ मानेने घरचा पुढच्या दरवाजाने घरात शिरली. मी मात्र एखाद्या अपराध्याप्रमाणे मान खाली घालून घरच्या मागच्या दारातून घरात प्रवेश केला. थोरल्या बंधूनी प्रगती पुस्तकातील माझे प्रताप पाहिले आणि त्यांचा संताप किती टोकाला जाऊ शकतो हे त्या दिवशी अनुभवले. दिवसभर अन्नाचा कणही पोटात न घेता ओटीवर बसून अभ्यास करण्याची शिक्षा मला फर्मावण्यात आली. माझ्या नापास होण्याच्या वारतेने माझ्या वडिलांचे डोळे पाणावले. जणू माझ्या मनाला झालेले दुःख त्यांचे अश्रू व्यक्त करीत होते. कारण ते माझ्यात मोठमोठी स्वप्ने पाहत होते. पण अगदी प्रारंभीच त्यांच्या स्वप्नाला तडा गेला. त्यांचे मौन हीच माझ्यासाठी मोठी शिक्षा होती. त्यांच्या डोळ्यांत पाहून मी मनाशी दृढनिश्चय केला की पुढच्या वर्षी मी प्रथम क्रमांक काढून

दाखवीन आणि सुदैवाने तसेच घडले. शाळेच्या बक्षीस वितरणात समारंभदिनाला एक पुस्तक बक्षीस म्हणून मिळाले. बाबांना वाचता येत नव्हते; पण त्यांनी ते नुसते चाळून पाहिले. पुस्तकाच्या पानापानांवर त्यांना माझे कौतुक दिसत असावे. त्या खुशीत त्यांनी त्या काळच्या रिवाजानुसार त्यांच्या सोबत्यांना 'पार्टी' दिली.

नापास होण्याचा प्रसंग तसा किरकोळ; पण मला जीवनाचा फार मोठा धडा शिकवून गेला. माणूस चुकत चुकतच शिकत असतो. चुकणे फार मोठे नाही; पण त्या चुकांमधून शिकणे नक्कीच फार मोठी असते.

मागे वळून पाहतो तेव्हा माझ्या जडणघडणीमध्ये माझ्या परिवाराचा आणि परिसराचा फार मोठा वाटा आहे, असे माझ्या लक्षात येते. आपले घडणे-बिघडणे कुटुंबातच होत असते. माझ्या कुटुंबाने माझ्यावर मायेचा वर्षाव केला; पण त्याचबरोबर शिस्तीचे बाळकडूही पाजले. माणसाच्या चांगुलपणाची बीजे त्याच्या बालपणात, त्याला मिळालेल्या प्रेमात आणि शिस्तीत दडलेली असतात असा माझा अनुभव आहे.

माझे शालेय शिक्षण स्थानिक शाळेत झाले. शाळा चर्चची होती. मराठी ही महाराष्ट्राचे शिक्षणाचे माध्यम होते. त्यामुळे मायबोलीचे प्रेम लहान वयातच मिळाले. विशेषतः मराठीच्या पुस्तकातून मराठी साहित्य आणि साहित्यिकांची ओळख झाली. मातृभाषेच्या सौंदर्याचा जवळून आस्वाद घेता आला. वाचन संस्कृतीचा संस्कार माझ्यावर नकळत होत गेला. मराठी हा विषय माझा सर्वाधिक आवडीचा आणि सर्वाधिक गुण मिळवून देणारा झाला. वाचनाचा छंद जसा व्यापक होत गेला, तसतशा

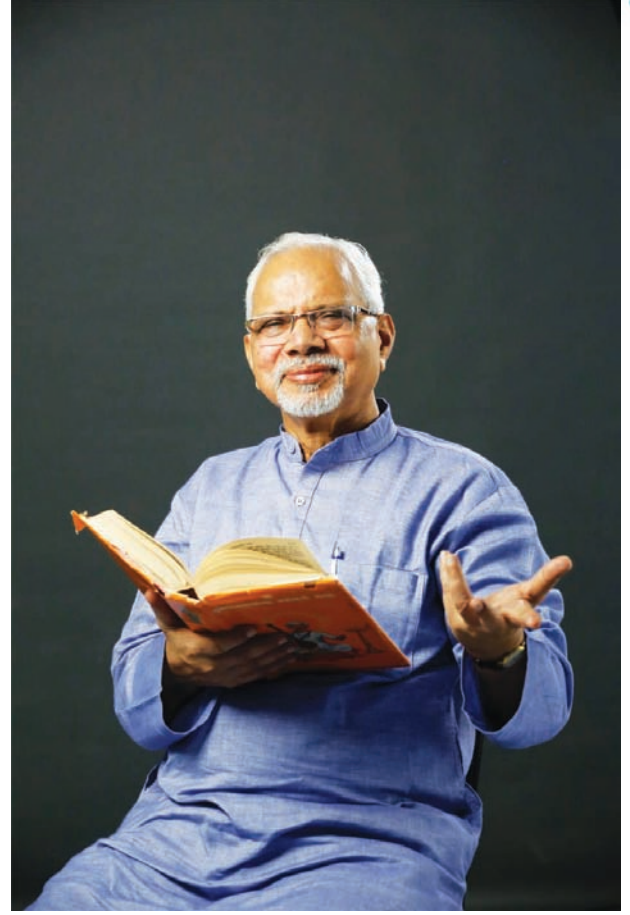
मुळातच मला अन्यायाची चीड आहे. माझ्या कुटुंबानेही कधी अन्याय सहन केला नाही; तसेच नकळत कोणावर अन्याय होणार नाही याची काळजी घेतली.मी फादर झालो. चर्चमध्ये नित्यनियमांची धार्मिक कार्ये करीत राहिलो. कुठलाही धर्म हा शेवटी समाज उद्धारासाठी आणि सामाजिक न्यायाचे रक्षण करण्यासाठी आहे अशी माझी ठाम धारणा आहे.

माझ्या ज्ञानाच्या आणि विचारांच्या कक्षा रुंदावत गेल्या. दहावी-अकरावीत ज्ञानोबा-तुकोबासारख्या संतांनी तर माझ्यावर एक प्रकारची मोहिनीच टाकली; त्यातल्या त्यात तुकोबांची रांगडी भाषा मला जवळची वाटली. त्यांचे पुरोगामी विचार माझ्यासाठी प्रेरणादायी ठरले. संत तुकोबांनी पकडलेले एक बोट पुन्हा कधीच सोडले नाही.

तथापि माझे दुसरे बोट शालेय जीवनातच ख्रिस्ताने आधीच आपल्या हातात घट्ट पकडले होते. आमच्या धर्मप्रंथातील चर्चमध्ये मला श्रद्धेचे धडे मिळाले. चर्चमधून मराठी भाषेतून प्रवचने ऐकायला मिळाली. तिथेच माझी श्रवणभक्ती वाढीस लागली. माझ्यात बहुश्रुतता हे मूल्य रुजले. चर्चमध्ये वेदीसेवक म्हणून माझी निवड झाली आणि वेदीशी माझे आयुष्यभरासाठी नाते जोडले गेले. ऋषितुल्य फादर बर्नड भंडारी यांचा फार मोठा सहवास मला याच चर्चमध्ये मिळाला. त्यांची साधी राहणी आणि 'बोले तैसा चाले' ही जीवनवृत्ती आजही माझ्यासाठी मार्गदर्शक आहे.आपण सारेच तिमिराचे प्रवासी असलो, तरी आपल्या समर्पित जीवितकार्याने आपण इतरांसाठी प्रकाशवाटा निर्माण करू शकतो हा फार मोठा धडा मला फादर भंडारींच्या आचरणातून मिळाला.

मुळातच मला अन्यायाची चीड आहे. माझ्या कुटुंबानेही कधी अन्याय सहन केला नाही; तसेच नकळत कोणावर अन्याय होणार नाही याची काळजी घेतली. मी फादर झालो. चर्चमध्ये नित्यनियमांची धार्मिक कार्ये करीत राहिलो. कुठलाही धर्म हा शेवटी समाज उद्धारासाठी आणि सामाजिक न्यायाचे रक्षण करण्यासाठी आहे अशी माझी ठाम धारणा आहे. म्हणूनच चर्चमधील जबाबदाऱ्या चोखपणे बजावत असतानाच चर्च कुंपणाबाहेरच्या समाजासाठीदेखील कार्य करीत राहिलो. प्रसंगी

अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवीत राहिलो.

१९८० च्या दरम्यान वसई-विरार परिसरात असाधारण परिस्थिती निर्माण झाली होती. जमिनींना सोन्याचे भाव आले होते. त्यातूनच भूमाफियांचा उदय झाला. यमुनेच्या पात्रातील यमुनेचे पाणी कालियाने जसे जहरून टाकले होते तसेच भूमाफियांनी वसई-विरारचे वातावरण दूषित केले होते. प्रचंड दहशतीमुळे कोणीही तोंडातून ब्र काढायला धजत नव्हता. दिवसाढवळ्या माणसांचे मुडदे पडत होते. उपजीविकेचे एकमेव साधन असलेल्या गरिबांच्या जमिनी कवडीमोलाने लुटल्या जात होत्या. त्यांच्या विहिरीतील पाण्याचा बेसुमार उपसा केला जात होता, माणूस आणि निसर्ग वाचवणे हे एक आव्हान निर्माण झाले होते.

मी चर्चमध्ये एकांतात प्रार्थना करीत होतो. क्रुसावर खिळलेल्या येशूकडे माझे लक्ष खिळले होते. मी सारी परिस्थिती येशूला कथन करीत होतो. नकळत क्रुसावरिल येशूचे शब्द माझ्या कानात घुमू लागले, स्वतःसाठी जगलास तर मेलास; पण दुसऱ्यासाठी मेलास तर तू खरा जगलास. हे शब्द माझ्यासाठी प्रचंड प्रेरणादायी ठरले. मी लगेच समविचारी कार्यकर्त्यांची

बैठक बोलावली. सारेच भांवावलेले, सारेच अस्वस्थ आणि प्रकाशाच्या दिशेने डोळे लावून बसलेले. एकटा-दुकटा कोणीच लहू शकत नव्हता. 'सामर्थ्य आहे चळवळीचे, जो जो करील त्यांचे' या तत्त्वानुसार आम्ही हरित वसई संरक्षण समितीची स्थापना केली आणि कामाला लागले.

लोक जरी भयग्रस्त होते; तरी त्यांनी आम्हाला भरभरून पाठिंबा दिला. आमच्या आंदोलनाला लोकशक्तीचे बळ मिळाले. आमचे मागणे शासनाच्या वेशीवर टांगण्यासाठी आम्ही मोर्चाची हाक दिली. प्रचंड दहशत असूनही पस्तीस हजारांहून अधिक लोक या मोर्चात सहभागी झाले. विशेष उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे या आंदोलनात सर्वधर्माचे व जातीचे, समविचारांचे लोक सामील झाले होते. त्यात स्त्रियाही मोठ्या प्रमाणात होत्या हे विशेष. त्यामुळे माझा दृष्टिकोनही अधिक व्यापक बनला. पुढे वसईच्या

पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आम्ही लोक जागृतीच्या मोहिमा चालवल्या. शासनाच्या विध्वंसक योजनांना विरोध करण्यासाठी आम्ही पुन्हा मोर्चा आयोजित केला. एक लाखाहून अधिक लोक मोर्चात सहभागी झाले. त्यातूनच आमचा लढा न्यायाचा आणि सत्याचा होता यावर शिक्कामोर्तब झाले. 'पाण्याचा थेंब दुर्बल असतो; पण लाखो थेंबांच्या धबधब्यात अभेद्य खडक फोडण्याचे सामर्थ्य असते' हा धडा मला आंदोलनातून मिळाला.

माझ्या शालेय जीवनातील वाचनाचा छंद माझ्यासाठी लेखन प्रेरणा ठरला. धर्मगुरू असल्यामुळे माझ्या लेखन प्रवासाला अध्यात्म आणि सामाजिकतेचे कोंदण लाभले. मी काढलेल्या रेघोट्या वाचकांना रांगोळ्या वाटू लागल्या. वाचकांच्या प्रेमळ प्रतिसादाने लेखनासाठी बळ मिळत गेले. वाचकच माझे प्रेरणास्थान बनू लागले. अध्यात्म आणि विचार लालित्यपूर्ण लेखन शैलीत मांडताना माझी एक स्वतंत्र शैली मला सापडली. 'सुवार्ता' मासिकाचे प्रदीर्घ काळ संपादन करताना त्याच्या सरोवरात मला स्वतः दुंबण्याची संधी मला मिळाली. मराठीतील नामवंत साहित्यिक आणि विचारवंतांचा सहवास आणि मार्गदर्शन मला मिळाले. त्यांच्याच संस्कारात माझ्या

साहित्याला सुसंस्कृत वळण मिळाले.

माझ्या काही पुस्तकांना विविध स्तरांवरील पुरस्कार मिळत गेले. त्यातून लेखनाचा उत्साह वाढला. माझी सगळ्यात मोठी साहित्यकृती म्हणजे २०१० मध्ये प्रकाशित झालेले 'सुबोध बायबल'. सर्वसामान्य वाचकांना समजेल अशा साध्या सोप्या भाषेत लिहिलेले आणि शेकडो तळटीपांनी युक्त असे 'सुबोध बायबल' राजहंस प्रकाशनने द्विखंडात प्रसिद्ध केले. या ग्रंथालाही वाचकांची प्रचंड पसंती मिळाली. या ग्रंथातील 'नवा करार' या ग्रंथाला महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार तर मिळालाच, शिवाय साहित्य अकादमीच्या पुरस्काराद्वारे राजमान्यतेची मुद्रा उमटली आहे.

मी कोणी मोठा साहित्यिक नाही. सरस्वतीच्या दरबारातील मी नम्र सेवक आहे. तथापि माझी सेवा गोड मानून मराठी साहित्य मंडळाने ९३ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाची माळ माझ्या गळ्यात घातली, हा मी माझा मोठा बहुमान समजतो. मराठी या माझ्या मायबोलीचे पांग फेडण्यासाठी संधी मला मिळाली. मी स्वतःला कृतार्थ व कृतज्ञ समजतो.

प्रतिकारशक्ती वाढवू या, आजाराचा व्हायरस हद्दपार करू या!

सद्यःस्थितीत कोरोनाची भीती प्रत्येकाच्याच मनात घर करून आहे. कोरोनाचा वाढता प्रादुर्भाव व त्यासाठी प्रभावी वैद्यकीय उपाययोजना उपलब्ध नसल्यामुळे स्वतः निरोगी राहण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करणे, याव्यतिरिक्त सामान्य माणसाच्या हातात काहीही नाही असं नाही. या संसर्गावर मात करण्यासाठी आयुर्वेदात औषधी उपाय आहेत. त्यामुळे निराश होण्याचं कारण नाही. आयुर्वेदातील पारंपरिक उपचार पद्धती अवलंबून पथ्यपालन करणे व स्वतःची रोग प्रतिकारशक्ती वाढण्यावर भर देणे हे दोन पर्याय आरोग्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरणार आहेत.

आपले शारीरिक आरोग्य राखण्याच्या कामी शरीराची नैसर्गिक संरक्षण प्रणाली म्हणजेच 'रोग प्रतिकारक शक्ती' महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. रोग प्रतिकारक शक्ती म्हणजे शरीरात बाहेरून प्रवेश करणाऱ्या विषाणू किंवा अन्य कोणत्याही गोष्टींना प्रतिकार करण्याची शरीरांतर्गत तयार होणारी क्षमता.

बदलते हवामान आणि प्रदूषित हवेमुळे अनेक प्रकारचे हानिकारक विषाणू आणि जिवानू आपल्या शरीरात प्रवेश करतात आणि आपल्या अनेक आजारांचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे आपल्या शरीरातील 'इम्युन सिस्टीम' अर्थात 'रोगप्रतिकारक शक्ती' वाढवणं हाच कोरोनासारख्या महाभयंकर रोगांशी किंवा इतर कोणत्याही संसर्गजन्य रोगांशी लढण्यासाठीचा उत्तम मार्ग आहे. मग त्यासाठी नेमके काय करायचे?

निरोगी आरोग्यासाठी महत्त्वाची ठरणारी सर्वसमावेशक आणि सर्वांगीण प्रतिकारशक्ती वाढवणारी औषधे घेतली तर! याचे उत्तर आयुर्वेदात मिळते.

रोगप्रतिकारक शक्ती वाढवण्यासाठी आहार-विहारबरोबरच अत्यंत सुरक्षित उपचार पद्धती अवलंबायची असल्यास 'आयुर्वेद' हा सर्वोत्तम पर्याय आहे. म्हणूनच अभिनव उत्पादनांची निर्मिती करणाऱ्या 'पितांबरी' कंपनीनेही आरोग्यदायक अशा विविध वनौषधींच्या साहाय्याने औषधी उत्पादनांची निर्मिती केली आहे.

अॅलोपॅथीच्या औषधांमुळे होणारे दुष्परिणाम आणि त्याची लागणारी सवय यापासून समाजाला सोडवून आरोग्यासाठी गुणकारी ठरणाऱ्या नैसर्गिक वनौषधींचा वापर जनमानसात अधिक सहज व्हावा याकरिता 'पितांबरी' कंपनीने १९९९ मध्ये 'हेल्थकेअर डिव्हिजन'ची स्थापना करून औषधी उत्पादने बनवण्यास सुरुवात केली. आरोग्य सुधारण्यासाठी उपयोगी ठरतील तसेच सर्वसाधारण आजारांवर चालतील अशा नवनवीन औषधींवर पितांबरीच्या संशोधन केंद्रात सातत्याने संशोधन चालू असते.

संसर्गजन्य रोगांच्या पार्श्वभूमीवर बाह्य उपायांसोबतच शरीरातील रोगप्रतिकारशक्ती वाढवणं आणि टिकवून ठेवणं अत्यंत आवश्यक ठरणार आहे. याचे गांभीर्य ओळखून रोग प्रतिकार शक्ती वाढवण्यासाठी अस्सल आयुर्वेदिक घटकांनी परिपूर्ण गुळवेलीच्या सत्त्वापासून 'गुडूची' टॅब्लेट, देशी गाईच्या कोलस्ट्रमपासून 'गोपियुष' कॅप्सुल्स आणि च्युएबल टॅब्लेट्स तसेच सर्दी-खोकल्यासाठी प्रभावी 'केनिल कोल्ड बाम' आणि 'केनिल-कफ सिरप' या औषधांची निर्मिती पितांबरी हेल्थकेअर डिव्हिजनने केली आहे.

आयुर्वेदात अनन्यसाधारण महत्त्व असणाऱ्या व खासकरून रोग प्रतिकारक शक्ती वाढवण्याची क्षमता असलेल्या अस्सल आयुर्वेदिक घटकांनी परिपूर्ण ४०० मिलिग्रॅममधील 'गुडूची' टॅब्लेट पितांबरीने तयार केल्या आहेत. गुडूची म्हणजेच गुळवेली ही एक आयुर्वेदिक वनस्पती असून या वनस्पतीत अनेक औषधीय गुणधर्म आहेत. गुडूचीची पाने, खोड, वेलीमध्ये अनेक 'ॲन्टिऑक्सीडंट्स' आणि 'ॲंटीबॅक्टेरीअल' गुणधर्म आहेत. तसेच कॉपर, कॅल्शियम, प्रोटीन, मॅग्नेशियम अशा पोषक घटकांचे प्रमाणही अधिक असल्यामुळे गुडूची शरीराच्या पोषणासाठी तसेच खासकरून रोगप्रतिकारशक्ती वाढण्यासाठी अतिशय उपयुक्त ठरते. म्हणूनच पितांबरीने गुडूची वनस्पतीच्या वेलीचे सत्त्व काढून त्याच्या अर्कापासून 'गुडूची' टॅब्लेट तयार केल्या आहेत. या टॅब्लेटमधून गुडूची वनस्पतीची कार्यकारी तत्त्व जशीच्या तशी मिळतात.

संसर्गजन्य रोग तसेच दीर्घकालीन तापाच्या उपचारासाठी गुडूची टॅब्लेटचे सेवन करणे उपयुक्त ठरणारे आहे. विविध आजारांमध्ये रुग्णाच्या शरीरातील पांढऱ्या पेशींची संख्या झपाट्याने कमी होते. मात्र गुडूचीचे सेवन केल्यास यातील इम्युनोमॉड्युलेटरी गुणधर्मांमुळे शरीरातील रक्तपेशींची संख्या वाढण्यास मदत होते. या पांढऱ्या पेशी आपल्या शरीरावर हल्ला करणाऱ्या जंतूंना, विषाणूंना प्रभावीपणे लढा देतात. त्यामुळे होणाऱ्या वायरल ॲटॅकपासून शरीराचे रक्षण होते.

गुडूची टॅब्लेट हे औषध विविध आजारांपासून बचाव करण्यासाठी उपयुक्त आहे. 'टिनोस्पोटीन' हे मुख्य वनस्पती द्रव्य या औषधामध्ये आहेत. हे रसायन द्रव्य सामान्यतः संसर्गास दाद न देणाऱ्या पांढऱ्या पेशींवर काम करतात. ज्यामुळे पांढऱ्या पेशींची संख्या वाढते. परिणामी; शरीराची रोग प्रतिकारक शक्ती वाढीस लागते. यातील औषधीय घटक तुमच्या शरीराला स्वच्छ करतात व शरीरातील दूषित घटक बाहेर टाकण्यास मदत करतात. त्यामुळे कुठल्याही आजारातून उठल्यावर रुग्णाची प्रतिकारशक्ती वाढवून रुग्णाच्या शरीराला पुनरुज्जीवन देण्यात गुडूची अत्यंत परिणामकारक आहे.

कोविडमुळे शरीरातील रोगप्रतिकारक शक्ती पूर्णतः कमी होते तसेच सप्त धातूसुद्धा कमी होतात, अशा वेळी गुडूची सप्तधातूवर्धनाचे काम करते. पितांबरीने होम क्वारंटाईन सेंटरमधील कोविड रुग्णांना गुडूची गोळ्यांचे वाटप केले असता रुग्णांना त्याचा

प्रतिकारशक्ती वाढवण्याची चांगला फायदा झाला आहे. कोविड-१९ आजारात सर्दी, खोकला, अंगदुखी, ताप आदी लक्षणे दिसून येतात. ही सर्व लक्षणे आयुर्वेदानुसार वात व कफाशी संबंध दाखवतात आणि पितांबरी गुडूची टॅब्लेट या दोन्ही दोषांचे शमन उत्कृष्ट पद्धतीने करते. अनेकांना आयुर्वेदिक औषधांच्या सेवनाने शरीर प्रकृतीनुसार वात, पित्त, कफ यासंबंधित शारीरिक दुष्परिणाम संभवण्याची शक्यता असते. मात्र गुडूची ही त्रिदोषशामक असल्याने याचे सेवन केल्यास वरील प्रकारचे कोणतेच त्रास किंवा साईड इफेक्ट्स होत नाहीत. अर्थातच, तुम्हाला काही इतर आजार असल्यास त्याचबरोबर इतर औषधांचे सेवन वैद्यांच्या सल्ल्यानुसार करावे.

पितांबरी गुडूची टॅब्लेट मुख्य औषधी दुकानांमध्ये उपलब्ध असून दिवसातून दोन वेळा जेवल्यानंतर गुडूचीचे पाण्यासोबत सेवन केल्यास त्याचा त्वरित फायदा जाणवेल. याशिवाय ऑनलाइन ऑर्डरद्वारे किंवा फोन करूनही गुडूची गोळ्या मागवल्यास घरपोच उत्पादन मिळेल.

आयुर्वेदात वर्णन केलेल्या विविध बल्य, पौष्टिक औषधांमध्ये देशी गाईच्या दुधापासून तयार होणारे 'गोपियुष' हे एक 'बल्य' म्हणजेच शक्तीवर्धक आणि 'बृहण द्रव्य' म्हणजेच शरीर दृढ करण्यास उपयुक्त असे औषध म्हटलेले आहे. विविध संशोधनानुसार, शरीराचे पोषण करण्यात 'गोपियुष'चा विलक्षण गुण आहे. हेच ओळखून पितांबरी कंपनीने सलग ३ वर्षे संशोधन करून निरोगी देशी गाईच्या प्रसुतीनंतर पहिल्या तीन दिवसात मिळणाऱ्या दुधापासून अर्थात कोलोस्ट्रमपासून 'गोपियुष कॅप्सुल' आणि 'गोपियुष च्युएबल टॅब्लेट्स' तयार केल्या आहेत. गोपियुष म्हणजेच भारतीय देशी गाईच्या प्रसुतीनंतर प्रथम तीन दिवसांचे दूध होय. ज्याला 'चिकाचं दूध' किंवा इंग्रजीमध्ये 'कोलोस्ट्रम' असे म्हणतात.

देशी गाईच्या कोलोस्ट्रममध्ये नॉन केसिन प्रोटीन्सचं प्रमाण २६%हून अधिक असतं. नॉन केसिन प्रोटीन्समधील इम्युनोग्लोब्युलिनस रोगप्रतिकारशक्ती वाढवण्यास मदत करतात, तर यातील पी.आर.पी. आणि लॅक्टोफेरिन या घटकांमुळे शरीरात पांढऱ्या पेशी तयार होतात. या पेशी शरीरात प्रवेश करू पाहणाऱ्या घातक विषाणूंना लढा देण्यासाठी उपयुक्त असतात. तसेच त्या प्रतिकारशक्ती वाढवण्याचं काम करतात. गोपियुष टॅब्लेटमधून शरीराला मोठ्या प्रमाणात प्रथिनं (प्रोटीन) मिळणंही शक्य होतं. पितांबरीने २५ तज्ज्ञ डॉक्टरांच्या मदतीने अजून बरेच प्रयोग केले आणि सर्व वयोगटातल्या व्यक्तींना रोगप्रतिकारशक्ती वाढवण्यासाठी पितांबराची गोपियुष टॅब्लेट अतिशय उपयुक्त असल्याचं सिद्ध केलं आहे.

गोपियुषमध्ये कॅल्शियमचे घटक आहेत. त्यामुळे याच्या सेवनाने हाडांच्या व्याधींवर मात करणेही शक्य होईल. दीर्घकालीन तापापासून ते टीबी, एड्स आणि कर्करोगापर्यंत अनेक आजारांत रूग्णाची रोगप्रतिकारक शक्ती वाढवण्यासाठी गोपियुषाचा उपयोग पूरक औषध म्हणून होतो आहे. सकाळी अनुशापोटी (रिकाम्यापोटी) पितांबरी गोपियुष कॅप्सुलचे पाण्याबरोबर सेवन करावे, तर गोपियुष च्युएबल टॅब्लेट चघळून खावी. लहान मुलेही गोपियुष च्युएबल टॅब्लेटचे सहजपणे सेवन करू शकतील.

असं म्हणतात सर्दीला औषध नाही! पण सर्दीला औषध आहे! सर्दी-खोकला, डोकेदुखीवर 'केनिल कोल्ड बाम' आणि 'केनिल-कफ सिरप' ही दोन प्रभावी औषधेही पितांबरीने उपलब्ध केली आहेत.

हेवतला सततचा बदल आणि दमट वातावरण, गारवा हे सूक्ष्मरोगजंतू, विषाणूंच्या वाढीला पोषक असतं आणि श्वासाद्वारे हे आपल्या शरीरात सहज प्रवेश करतात. ऋतुबदलाच्या काळात रोगप्रतिकारशक्तीही कमी झालेली असते. त्यासोबतच आपल्या आहारात आपण करत असलेले चुकीचे बदलही सर्दी-खोकल्यासारख्या आजारांना कारणीभूत ठरतात. उदाहरणार्थ, आंबट ताक, थंड पाणी, कोल्ड्रिंक, आइस्क्रीम, तळलेले पदार्थ आदी चावीला चांगले असले तरी शरीराला हानीकारक आहेत. यामुळे शरीरात कफाचं प्रमाण वाढतं आणि परिणामी सर्दी-खोकल्यासारखे आजार होतात.

सर्दी-खोकला, डोकेदुखीवर अन्य उत्पादनं उपलब्ध असताना केनिलचं वैशिष्ट्य काय? आयुर्वेदात या विकारांवर प्रभावी अशा काही वनौषधींचा उल्लेख आढळतो. ज्यांचा उपयोग केनिल कोल्ड बाम आणि केनिल कफ सिरपमध्ये केला आहे.

केनिल कोल्ड बाममध्ये ओव्याचं तेल आहे जे श्वास मोकळा करतं आणि वेदनाही दूर करतं. शिवाय यातल्या गंधपुरव तेलाने ऊब निर्माण होते. बाम स्वरूपात असल्याने कपाळ, नाक, गळा आणि छातीवर हलक्या हाताने लावताच यामुळे चोंदलेलं नाक त्वरित मोकळं होतं. वाहणारी सर्दीही दूर होते. शिवाय झोपही छान लागते. शांत झोप हा अनेक आजारांवर उत्तम उपाय आहे.

केनिल कफ सिरपमध्ये खोकल्यावर सर्वज्ञात असलेल्या अडुळशासोबत गोजिवा, बनप्शा आणि तुळस अशा घशातील अवरोध दूर करून कफाचा त्रास नाहीसा करणाऱ्या अत्यंत प्रभावी औषधींचा समावेश आहे. यात वापरलेल्या ज्येष्ठमध, सुंठ व नैसर्गिक फ्लेवरमुळे याची चवही सर्वांना सुखकारक आहे. या दोन्ही उत्पादनांचं वैशिष्ट्य म्हणजे सर्व वयोगटांसाठी ते अतिशय उपयुक्त आहेत. थोडक्यात सांगायचं तर वारंवार होणाऱ्या सर्दी-खोकला, डोकेदुखीवर ही दोन प्रभावी अस्त्रं आहेत. कारण 'के' निल म्हणजे कफ निल, कोल्ड निल.

अशा वेगवेगळ्या उत्पादनांच्या माध्यमातून लोकांचे आरोग्य सुधारण्याचे प्रयत्न पितांबरी करत आहे आणि अशीच नवनवीन प्रभावी उत्पादने निर्माण करण्यासाठी निरंतर संशोधनही सुरू आहे. तेव्हा रोग संसर्गाची भीती सोडा आणि प्रतिकारशक्ती वाढवून निरोगी आयुष्य जगा! हीच पितांबरीतर्फे सदृच्छा!

**याबद्दलची अधिक माहिती www.pitamabari.com
या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.**

SANKALPA®
An Appointment with Life.

This year add
**POSITIVITY,
HEALTH &
HAPPINESS**
to your festivities...

This year has shown us some tough times.
But these experiences are proof that if you
believe in nature, you can stay safe...

Three of us in the family tested
positive for Covid 19 on 25th
August and we were shocked.

Two were admitted and I was home
quarantined. The Super Nutritional Kit
Aarogya Nirbhar 2.0 helped us recover from
the disease and now we are safe.

- Amit Nahar, Pune
AAROGYA NIRBHAR 2.0

I was shell shocked as
my family member
tested positive.

Along with mask and sanitizer, we played
safe with Aarogya Nirbhar Kit 1.0 and that
has helped us stay safe and has improved
our immunity. Truly the most dependable !

- Urmi Rathod, Pune
AAROGYA NIRBHAR 1.0

I don't step out of my house but
my family members do.

Aarogya Nirbhar Kit AN keeps me safe
from germs and viruses. I can clearly feel
that my immunity is improving.

- Prabhakar Bhongale
Ahmednagar
Sr. Citizen, Age - 71 years
AAROGYA NIRBHAR AN

Scan QR Code for more details.

Sankalpa HRD Corporation
brings you

**SUPER
NUTRITIONAL
SUPPLEMENTS**

Well Researched, Natural, Scientific Medical Nutrition

AAROGYA NIRBHAR™

Order your Kit now!
+91 73 3010 3010

For Chemists & Distributors
+91 777 4060 264

Disclaimer: We do not claim to cure any disease, but we do support health restoration.

www.sankalpacare.com

Issai

जो जो करील त्याचे...

मुलाखत क्र. 150

चांगुलपणाची चळवळ आयोजित
आयुर्वेद आरोग्य व समाज

डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे
सदस्य
राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग

15 Oct 2020

मुलाखत
YouTube Facebook

मा. श्री. श्रीपाद नाईक
केंद्रीय असेस
डॉ. श्री. श्रीपाद नाईक
की (स्वतंत्र प्रचार),
राज्यमंत्री

चांगुलपणाची चळवळ आयोजित
राजर्षी शाहूंच्या विचारातून वनसंपदा ते धनसंपदा उपक्रमाचा
शुभारंभ

- प्रमुख उपस्थिती - - ऑनलाइन सहभाग -

मा. खा. संभाजीराजे छत्रपती
मा. खा. धैर्यशीलदादा माने
मा. डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे
मा. श्री. मयंक गांधी

उपस्थिती :- मा. सौ. संयोगिताराजे छत्रपती
मा. श्री. अजितसिंह काटकर

26 June 2020

चांगुलपणाची चळवळ आयोजित
लोक प्रशासक ते लोकप्रतिनिधी - एक प्रवास

- वक्ते -
खासदार श्रीनिवास पाटील
भा. प्र. से. (निवृत्त)
माजी राज्यपाल, सिक्किम
संसद सदस्य (लोकसभा)

डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे
राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग

26 June 2020 सायंकाळी 5.00 वाजता

मुख्य सहभाग

चांगुलपणाची चळवळ आयोजित
- सुप्रसिद्ध कलाकार सुबोध भावे यांच्याशी
दिलखुलास गप्पा

मा. डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे
सदस्य
राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग

मा. सुबोध भावे
सुप्रसिद्ध कलाकार

13 August 2020 सायंकाळी 5.00 वाजता

चांगुलपणाची चळवळ आयोजित
"सकार लहरी : साहित्य संगीत सर्जन"

मा. डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे
सदस्य
राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग

डॉ. आशुतोष जावडेकर
प्रसिद्ध दंतवेद, संगीतकार व साहित्यिक

13 Aug 2020 सायंकाळी 5.30 वाजता

पंजमान संस्था सहभाग
BTF

चांगुलपणाची चळवळ आयोजित
विद्यार्थी चळवळ ते संसद भवन या प्रवासातील
कवितेची साथ

मा. रामदासजी आठवले
राज्यमंत्री सामाजिक न्याय भारत सरकार

मा. डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे
सदस्य राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग

20 July 2020 सायंकाळी 4.00 वाजता

FR - LIVE 61

चांगुलपणाची चळवळ आयोजित
महाराष्ट्राचे अर्थकारण व पर्यावरण संवर्धनासाठीचे
योगदान

मा. डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे
सदस्य
राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग

मा. श्री. सुधीर मुनगंटीवार
माजी अर्थमंत्री महाराष्ट्र शासन

13 Aug 2020 सायंकाळी 4.30 वाजता

चांगुलपणाची चळवळ आयोजित
प्रवास एका ध्येयाचा

मा. श्री. आनंदराव पाटील
आय.ए.एस

20 July 2020 सायंकाळी 5.00 वाजता

चांगुलपणाची चळवळ आयोजित
"समाजसेवा : नवी पिढी नवी दिशा"

मा. डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे
सदस्य
राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग

04 Sept 2020 सायंकाळी

पंजमान संस्था सहभाग
Samadhan waste management services

चांगुलपणाची चळवळ आयोजित
अच्छाई का अभियान में
आदिवासी समुदायाँ पर अत्याचार और उनके
विकास के लिए सरकार की योजनाएँ

मा. डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे
सदस्य
राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग

मा. श्री. अर्जुन मुंडा
संविदेत मंत्री
आदिवासी विकास मंत्रालय भारत सरकार

24 July 2020 सायंकाळी 5.30 वाजता

चांगुलपणाची चळवळ आयोजित
भारतीय उद्योग जगतासमोरील
संधी

मा. खा. नितीन गडकरी
केंद्रीय मंत्रिमंडळ मंत्री
रत्ने वाहतूक आणि महामार्ग,
जपू आणि मध्यम उद्योग

डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे
सदस्य
राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग

20 June 2020 दपारी 12.15 वाजता

मुख्य सहभाग

सामर्थ्य आहे चळवळीचे...

सामाजिक दृष्टिकोन ठेवून वैयक्तिक हित साधणे म्हणजे चांगुलपणा असे म्हणायला हरकत नाही. प्रत्येक व्यक्तीमध्ये चांगुलपणा असतो त्याची देवाणघेवाण होणे ही एकूणच सामाजिक दृष्टिकोनातून खूप महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. आज मी आणि माझ्या सहकार्यांनी अनेक विविध उपक्रम केले, त्यामध्ये सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे फिल्म ही अभिव्यक्ती उपयोगात आणून समाजातील दुर्बल, दुर्लक्षित घटकांना त्यांचे म्हणणे मांडण्याचे प्रभावी व्यासपीठ दिले. कलेचा उपयोग समाजोन्नती आणि चांगुलपणा कसा जोपासला जाईल यासाठी केला. यात अनेक समविचारी लोकांनी साथ दिली. त्यात डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे हे मार्गदर्शक म्हणून खंबीरपणे पाठीशी उभे राहिले. या धकाधकीच्या आयुष्यात चांगुलपणा हा मानसिक बळ देतो, असे मला वाटते.

धनंजय भावलेकर
चित्रपट लेखक आणि दिग्दर्शक

मी डॉक्टर ज्योती बडे. गेले पंचवीस वर्षे स्त्रीरोग तज्ज्ञ म्हणून काम करत असताना सामाजिक कार्य करत आहे. विशेष काम म्हणजे विना अपत्य कुटुंबाला वैद्यकीयदृष्ट्या काहीच पर्याय नसतो तेव्हा दत्तक बालक या पर्यायाचे महत्त्व व समुपदेशन करत असते.

'नजराणा' ही डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे फाउंडेशन या संस्थेची महत्त्वाची शाखा आहे. या शाखेअंतर्गत महिलांसाठी रोजगार निर्माण केले जातात. समाजातील, खास करून खेडेगावातील गरजू महिलांना सक्षमीकरणासाठी प्रशिक्षण देण्यात येते व लागणारी सामग्री देऊन कुटीर उद्योग सुरू करण्यात येतो. मी स्वतःला भाग्यवान समजते कारण ही शाखा सुरू करण्याची संधी मला मिळाली व अनेक वेळेस प्रशिक्षण देऊन पहिल्या तीन महिन्यांत पन्नास महिलांना रोजगार संधी देता आली. काळाआड चाललेली गोधडी परत एकदा महिला मोठ्या प्रमाणात बनवत आहेत आणि गोधडी सातासमुद्रापलीकडे नेण्याची तीव्र इच्छा आहे. तसेच विविध पदार्थ बिस्कीट, पापड, चटणी, हळद, कापडी पिशव्या इत्यादी सामान तयार करण्यात ह्या महिला यशस्वी ठरल्या आहेत. महिलांना सक्षम करण्यासाठी प्रसिद्ध उद्योजिका व एंजोप्रिनर सौ. शर्मिला ओसवाल यांनी पीठ मळणी यंत्र देऊन मोठे योगदान दिले आहे.

तर अशा ह्या 'नजराणाच्या' उपक्रमांमध्ये डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे सरांच्या मार्गदर्शनाखाली अधिकाधिक महिला सक्षमीकरणाची चांगली काम करून चांगुलपणाची चळवळ आम्ही नक्कीच पुढे नेऊ!

डॉक्टर ज्योती बडे
स्त्रीरोग तज्ज्ञ व
डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे
फाउंडेशनची सदस्य

जो जो करील त्याचे...

Myself Dr. Sucheta Unnithan M.D., PhD. MBA. The faculty of Art of Living has shown me a way to be always positive, by doing several diverse seva projects like conducting classes, seminars, arranging medical camps and running them successfully, food seva, clothing seva, adopting schools and looking after underprivileged kids and helping in ladies health issues. I have been privileged to work with more than 25 NGOs on different projects. e.g. educational, employment oriented, health related and others.

My association with Movement of Positivity, अच्छाई का अभियान, चांगुलपणाची चळवळ is quite recent. It is great pleasure to work under the guidance of Dr. Dyaneshwar Mulay sir. Under the banner of MOP I have successfully done the project of collecting and donating Rs. 50000 to Mumbai Dabbawala Association during their time of crisis due to Covid. I have donated more than 1000 books to a Municipal Corporation's school. In same school I have donated 101 water bags and school tiffins. Have given blankets to old age homes and helped creating some banners and logo work. And now definitely looking forward to do lot more work with them.

Happy Diwali each and everyone of you...

Dr. Sucheta Unnithan
Director : Wisdom Incorporation.
Propertal : Pradnyanamaya

चांगुलपणा एक शिकवण

कॉलेज जीवनापासून सामाजिक कार्याची आवड होती, तेव्हापासून अनेक पर्यावरणप्रेमी संस्थांबरोबर काम करण्यास सुरुवात केली. पुढे त्या गोष्टीची ओढ निर्माण होऊन युवकांचा जागृती ग्रुप स्थापन केला. अर्थात या वेळी प्रेरणा होती ती डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे सरांची.

युवकांना सोबत घेऊन अनेक सामाजिक उपक्रम हाती घेतले मग त्यात रस्त्यावरील मुलांचे शिक्षण/आरोग्य, नदी स्वच्छता, वृक्षारोपण आणि पर्यावरणविषयक जनजागृती असे अनेक सामाजिक उपक्रम राबविले. आदिवासी भागामध्ये आरोग्य शिबिर तसेच डोंगराळ भागात सोलर लॅम्पचे वाटप असे विविध उपक्रम प्रत्येक महिन्याच्या रविवारी सुरू असतात.

पुण्यात दरवर्षी गांधी जयंतीला हजारो युवक-युवती नदी स्वच्छतेसाठी नदीकाठावर जमा होतात आणि चांगुलपणाची चळवळ सक्रिय ठेवतात.

२०१५ आणि २०१६ साली मराठवाड्यात दुष्काळग्रस्त स्थिती निर्माण झाल्यावर त्या ठिकाणी जनावरांना चारा पाठविणे, कोल्हापूर-सांगली पूरग्रस्तांना अत्यावश्यक साहित्य आणि औषधे पाठविणे असे अनेक उपक्रम चांगुलपणाच्या चळवळीमार्फत राबविण्यात आले.

यावर्षी कोरोनाच्या भीषण संकटात मुळे सरांच्या सूचनेने गरजूंना किराणा तसेच पायी चालणाऱ्या मजुरांना रस्त्यामध्ये जेवण आणि पाणी व्यवस्था आणि चपला वाटप असे अनेक उपक्रम चांगुलपणाच्या चळवळीअंतर्गत राबवण्यात आले. चांगुलपणाच्या अशा अनेक शिकवणी मुळे सरांनी माझ्यासारख्या अनेक युवकांच्या मनावर बिंबवल्या.

आणि हीच चांगुलपणाची शिदोरी पुढे घेऊन जाण्याचा माझ्यासारख्या अनेक युवकांचा निर्धार आहे.

राज देशमुख
संस्थापक, जागृती ग्रुप

जो जो करील त्याचे...

चांगुलपणाची चळवळ ही संकल्पना डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे सर यांच्या प्रेरणेतून आता जनमानसामध्ये मूळ धरू लागली आहे. चांगुलपणाचा विचार जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचवला जावा यासाठी महाराष्ट्र माहिती तंत्रज्ञान साहित्य केंद्र आणि ऊर्जा फाउंडेशन या दोन संस्थांच्या माध्यमातून वर्षभर वेगवेगळ्या मान्यवर व्यक्तींच्या मुलाखतीचा कार्यक्रम आणि या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून चांगुलपणाचा विचार ३६५ दिवस लोकांपर्यंत पोहोचण्याचा संकल्प माझ्या दोन्ही संस्था व मी हाती घेतलेला आहे. चांगुलपणाच्या चळवळीचे इतर सर्व शिलेदार हा उपक्रम जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचावा त्यासोबत दर्जेदार व्हावा यासाठी सहकार्य करीत आहेत. एकत्रित सामाजिक विकासासाठी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने महत्त्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या मान्यवरांच्या मुलाखती चांगुलपणाच्या कार्यामध्ये सहभागी होऊ इच्छिणाऱ्यांसाठी एक अनमोल असे विचारधन आहे. या व्यासपीठाच्या माध्यमातून प्रशासकीय सेवेतील दिग्गज, लोकशाही प्रक्रियेमध्ये नेतृत्व करणारे अनेक प्रभावशाली नेते, सामाजिक क्षेत्रांमधील दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शन करणारे थोर समाजसेवक आणि समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून वंचित असणारे या समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारे असे सर्वसमावेशक व्यक्तींचे हक्काचे व्यासपीठ म्हणून हा उपक्रम लोकमान्यता मिळवत आहे. चांगुलपणाचा विचार कोरोना कालावधीमध्ये जनमानसामध्ये रुजला जावा म्हणून सुरू केलेल्या या उपक्रमाला अनेक राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय कीर्ती संपन्न मान्यवरांचे मार्गदर्शन लाभले आहे. या सर्वांच्या सहकार्याने मार्गदर्शनाने व कृतिशील सहभागाने बहुआयामी सर्वसमावेशक सर्वांगीण विकासासाठी काम करणारी चळवळ भविष्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात विस्तारेल अशी आशा वाटते. या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार आणि चळवळीच्या वृद्धीसाठी लाख लाख शुभेच्छा.

यशवंत शितोळे
अध्यक्ष,
महाराष्ट्र माहिती-तंत्रज्ञान
सहाय्यता केंद्र,
कोल्हापूर

Positivity in human beings is distinguishing quality or characteristic, typically belonging to a person. This is a quality or feature regarded inherent part of life.

Our family has always been a part of service above self.

Dr. Dnyaneshwar Mulay sir is multitalented and experienced person, who has the ability to inspire and motivate people, with his simplicity in thought and action. He is good company for any age in any field.

We are lucky to be a part of his vision and shall serve selflessly to the change, which our countrymen wish.

The platform is open to all.

Our best wishes.

Mahesh Kamat
Yash Ventures, Managing worker

चांगुलपणाची चळवळ - एक ध्यास

मन सुद्ध तुझं गोस्त हाये प्रिथिवी मोलाची

तू चाल पुढं तुला र गड्या भीती कशाची पर्वा बी कुनाची.....

या विश्वात असलेल्या प्रत्येक माणसामध्ये चांगुलपणा आहेच, असतोच असा गाढा विश्वास आदरणीय मुळे सरांचा आहे.

इॅंडा भला कामाचा घेऊनी निघालेल्या डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या प्रथम भेटीतच त्यांनी आम्हाला चांगुलपणाच्या चळवळीबद्दल सांगितले. मग मीही आमच्या शाळेस मुळे सरांच्या हस्ते ISO मानांकन प्रमाणपत्र प्रदान सोहळ्याच्या स्टेजवरील फ्लेक्समध्ये 'आम्ही चांगुलपणाच्या चळवळीमध्ये सहभागी आहोत' असे वाक्य लिहिले आणि आमच्या चळवळीच्या कार्याची सुरुवात झाली. सरांनी फाउंडेशन निर्मितीची संकल्पना मांडली. या डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे फाउंडेशनच्या माध्यमातून बस्तवाड आणि नीलेवाडी या सरांनी दत्तक घेतलेल्या पूग्रस्त गावांमध्ये काम करण्याची संधी मिळाली. पूग्रस्त गावातून डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे स्वतः चालत होते. दुःखितांचे अश्रू पुसत होते. कोणाला तत्काळ मदत द्यायची त्या सूचना आम्हाला सांगत होते. आणि हे सर्व करताना मी गावाला नाही तर गावाने मला दत्तक घेतले आहे, असे त्यांचे उद्गार होते.

महिलांसाठी लघुउद्योग, शेतकऱ्यांसाठी विविध उपक्रम, युवकांसाठी प्रशिक्षणे, ग्रंथालय व अभ्यासिका निर्मिती अशा विविध उपक्रमांतून कार्य चालू केले.

देखणी ती पाऊले, जी ध्यासपंथी चालती

वाळवंटात ही जी स्वस्तिपद्मे रेखिती

अशी स्वस्तिकाची पावले उमटवत जाणाऱ्या आदरणीय मुळे सरांच्या पावलांवर पावले टाकीत आजन्म चांगुलपणाच्या चळवळीसाठी कार्य करत राहण्याची माझी धडपड मी नेहमीच चालू ठेवेन.

जितना बड़ा सपना होगा उतनी बड़ी तकलीफें होंगी!

और जितनी बड़ी तकलीफें होंगी, उतनी बड़ी कामयाबी होगी!

कष्ट परिश्रमाची पातळी उंचीवर नेऊन संकटांची तमा न बाळगता चांगुलपणाची चळवळ यशस्वी करू.

धन्यवाद!

सौ शैला मनोहर कांबरे

उपाध्यक्षा,

डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे फाउंडेशन,
कोल्हापूर

चांगुलपणाची आस, चांगुलपणावर पूर्ण विश्वास
उज्वल भविष्य हा एकच ध्यास!

शुभांगी मुळे

चांगुलपणाची चळवळ, अच्छाई का अभियान,
Movement of Positivity.

जो जो करील त्याचे...

जळणाऱ्याला विस्तव कळतो
बघणाऱ्याला नाही....
जगणाऱ्याला जीवन कळते
पळणाऱ्याला नाही....
थांबायचे आहे तर मग
समुद्र होऊन थांबू...
गहराईला सलाम माझा
खळखळणाऱ्याला नाही...

सौ. प्रतिभा प्रदिप शिंगारे

**अध्यक्ष,
सुमन, महिला व
बाल विकास संस्था**

जग एक विस्तृत व्यासपीठ आहे आणि या व्यासपीठावर प्रत्येक जण आपापल्या परीने स्वतःला सिद्ध करत असतो. प्रत्येक व्यक्तीने समाज आणि देश घडवण्यासाठी कार्यसिद्ध झालं पाहिजे. आपल्यातल्या चांगुलपणाची उधळण करत आपल्याला हवीशी वाटणारी राष्ट्रनिर्मिती करण्यासाठी, आपल्यातला चांगुलपणाला सिद्ध करण्यासाठी एक दिव्य आणि दीपस्तंभासारखी चळवळ उभारली ती आदरणीय डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे

सरांनी. आज या चांगुलपणाच्या चळवळीच्या आकाशाखाली काम करत असताना निलेवाडी व बस्तवाड गावं जी दत्तक घेतलेली आहेत त्यांच्या विकासासाठी खारीचा वाटा उचलला तो आमच्या सौ. सुमन साळी महिला व बालकल्याण संस्थेने. हे कार्य आमच्या प्रेरणा, महत्वाकांक्षा वाढवण्यासाठी एक मैलाचा दगड ठरलं आहे. अगदी लहानांपासून थोरांपर्यंत सर्वांनी खूप भरभरून प्रेम दिलं 'संक्रातीच तिळगुळ घ्या आणि संघटित व्हा' हा मंत्र देत आम्ही विधवा महिलांमध्ये स्वाभिमानाने आणि प्रतिष्ठेने जगण्याची महत्वाकांक्षा तयार करण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा कित्येक महिलांनी आमच्यासोबत हक्काने आपली मनं रिकामी केली हुंदक्यांनी. कार्यक्रमाची सांगता तर प्रत्येक महिलेने गळाभेट घेऊन आपलेपण जोपासत आम्हाला समाज कार्यासाठी ऊर्जा बहाल केली.

निराधार स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास जागृत करणे, त्यांना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवण्याच्या दृष्टीने प्रगल्भ करणे हे आमच्या सौ. सुमन साळी महिला व बालकल्याण संस्थेचं मुख्य काम आहे.

आम्ही, वाहन चालवतानासुद्धा तो प्रत्येक व्यक्तीने नियमात राहून वापर करावा यासाठी सामाजिक जागृतीचे कार्य उभारले. त्यासोबतच समाजातील गरजू ३५९ लोकांना वाहन परवाना मिळवून देण्याचे कार्यसुद्धा आपल्या संस्थेने पूर्ण केलं.

समाजातील युवकांना वाचनाची आवड निर्माण व्हावी, त्या माध्यमातून युवकांनी UPSC किंवा MPSC सारख्या स्पर्धा परीक्षांमधून स्वतःचं जीवन घडवावं या उद्देशाने कोल्हापूर जिल्ह्यातील रेंदाळसारख्या २५,००० लोकसंख्येच्या गावात स्वतःचं घर देऊन त्यासोबत आवश्यक सर्व पुस्तकं आणि आवश्यक सर्व वाचनीय अभ्यासयोग्य सामग्री उपलब्ध करून एक अभ्यासिका उभारली. आज कित्येक युवकांना आपल्या अभ्यासिकेची खूप मदत होत आहे.

कोरोना महामारीच्या कालावधीत परिस्थितीत उपेक्षित असणाऱ्या कोल्हापुरातील झोपडपट्टीत राहणाऱ्या ९०० लोकांना रोगप्रतिकारशक्ती वाढवण्यासाठी औषध दिली. सामाजिकतेचं भान जपत अहोरात्र रस्त्यावर कष्ट घेणाऱ्या कोविड योद्ध्यांना (पोलीस, आशा वर्कर्स) नाष्टा, चहा, पाणी देऊन सामाजिक बांधीलकी पार पडली.

लॉकडाऊनमध्ये आमच्या संस्थेच्या माध्यमातून शेतकरी बांधवांना शेतकरी ते ग्राहक असा एक वेगळा मार्ग उपलब्ध करून दिला.

सामाजिक प्रतिष्ठा जोपासण्याची क्षमता वाढवण्याचा आमच्या संस्थेचा आणखी एक प्रयत्न म्हणजेच एक पाऊल पोशिंध्यासाठी, एक पाऊल उपेक्षितांसाठी हा उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवून कोल्हापूरमधील अयोध्या पार्कमध्ये अयोध्या मिनी

बाजार सुरू करून शेतकरी, ग्रामीण महिला यांच्याकडून उत्पादित वस्तूंना थेट ग्राहक मिळवून देण्याचा एक प्रयत्नसुद्धा आम्ही सुरू केला.

इथून पुढच्या कालावधीतसुद्धा डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे सरांच्या चांगुलपणाच्या चळवळीच्या आकाशाखाली अजूनही खूप काही करण्याचा आमचा मनोदय आहे. ज्ञानेश्वर मुळे सरांचे मार्गदर्शन व आशीर्वाद नेहमी आमच्या पाठीशी आहेत. त्यांचेसुद्धा आमच्या संस्थेकडून खूप खूप आभार..

‘समाधान म्हणजे काय’, हे अनुभवते आहे मी..!

चांगुलपणाची चळवळ म्हणजे काय? पहिला प्रश्न माझ्या मनात आला जेव्हा मी ह्याबद्दल पहिल्यांदा ऐकलं.

अर्थातच माननीय श्री. ज्ञानेश्वर मुळे सर स्वतः त्याचे संकल्पक असल्याने ते काहीतरी उत्तम असणार ह्याची खात्री होतीच आणि आपणही काहीतरी करावं ह्यासाठी, अशी आत्मिक इच्छा निर्माण झाली.

माननीय सरांना जेव्हा मी ह्याबद्दल विचारलं आणि मी काही करू शकते का ह्यासाठी? अशी इच्छा व्यक्त केली तेव्हा सर म्हणाले, तू जे करत आहेस लिखाणाच्या माध्यमातून तेच अपेक्षित आहे ह्या चळवळीसाठी, प्रत्येकाने काहीतरी भव्यच करावं असं नाही. एका दिव्याने एक दिवा प्रज्वलित केला तरी हरकत नसते...

हा सर्वसमावेशक विचार खूप भावला माझ्या मनाला. तोपर्यंत मी करत असलेलं लेखन खूप सकारात्मकता पसरवणारे असतं ही पावती मला अनेकांनी दिली होती. पण मुळे सरांसारख्या विद्वान आणि उत्तम साहित्यिक व्यक्तीने ते म्हटल्यानंतर प्रचंड आत्मविश्वास वाढला. ज्या समाजाने आजपर्यंत आपल्याला एवढं दिलं त्या समाजासाठी आपण काहीतरी करू शकतो आहे ह्या गोष्टीने खूप बळ मिळालं. मग जास्तीत जास्त लोकांनी ह्या चळवळीला जोडलं जावं ह्यासाठी अधिकाधिक सकारात्मक लिखाण करण्याचा चंग बांधला.

‘चांगुलपणा म्हणजे एका व्यक्तीमुळे दुसऱ्या माणसाला कुठल्याही मोबदल्याशिवाय मिळत असलेलं समाधान’ अशी माझी धारणा आहे. आपल्या अवतीभवती सुरक्षित वातावरण निर्माण व्हायला हवं असेल तर कुठलेही नियम न लादता माणसाने समाजभान ठेवायला हवे. त्यासाठी माणसाच्या मनाची क्रांती आवश्यक आहे. छोट्या-छोट्या अडचणींवर मार्ग सुचवत सकारात्मक लिखाण करून हे करण्याच्या माझ्या प्रयत्नाला आज चांगुलपणाच्या चळवळीच्या मार्गाने दिशा मिळाली आहे.

असं म्हणतात की, मोठे-मोठे साम्राज्य पालटवण्याची ताकद लेखणीत असते. ह्याच लेखणीच्या माध्यमातून समाजात वेगवेगळ्या कारणांनी पसरत चाललेल्या भीषण नकारात्मकतेला सकारात्मकतेत बदलवून एक उत्तम राष्ट्र निर्मितीत उतरलेल्या ह्या चांगुलपणाच्या चळवळीत माझा आणि माझ्या लेखणीचा खारीचा वाटा देऊन त्या कामाने समाधान म्हणजे काय? हे अनुभवते आहे मी...

तुम्ही कोणीही असा, प्रत्येक माणूस ह्या धरतीवर काहीतरी उद्देश घेऊन जन्माला आला आहे नक्कीच!
धन्यवाद!

अॅडव्होकेट ऋचा मायी
लेखिका, नवी दिल्ली

चांगले विचार अंतरंगी, चांगले आचार बाह्यरंगी
चांगुलपणा आपले जीवन रंगीवी...
चांगुलपणा जागवा जीवन सुंदर रंगांनी रंगवा!

शुभांगी मुळे
चांगुलपणाची चळवळ, अच्छाई का अभियान,
Movement of Positivity.

जीवनात जिद्द, चिकाटी व चांगुलपणा व्यवसायास आवश्यक

व्यवसाय करणे ही आता काळाची गरज झाली आहे. प्रत्येकानेच कोणत्याही क्षेत्रात उतरताना चिकाटी आणि जिद्द राखणे गरजेचे आहे. उद्योग क्षेत्रात स्थिरावण्यासाठी बऱ्याच गोष्टींचा विचार आणि कटिबद्धता आवश्यक आहे. विशेषतः मी या क्षेत्रात कशी आले याची कहाणीही मोठी रोचक आहे. मुळात आमचे पूर्ण कुटुंब त्या काळी व्यवसायात होते. माझा स्वभावच मुळात धडाडीचा असल्याने मी विधी महाविद्यालयीन काळातच व्यवसायात येण्याचा विचार केला. त्या काळी सुपर बाजार ही संकल्पना नागपुरात रुजू व्हायची होती. तेव्हा आम्ही नागपुरात शबरी सुपर बाजार सुरू केला. त्यानंतर मी मागे वळून पाहिलेच नाही. माझी कारकीर्द संघर्षमय ठरली. मात्र कोणत्याही क्षेत्रात येणाऱ्या आव्हानांना तोंड देण्याचे सामर्थ्य माझ्या ठायी आले ते प्रोत्साहनाने. या क्षेत्रात अनेकांचे सहकार्य लाभले.

अरुणा स. पुरोहित
उद्योजिका व समाजसेविका

लग्नानंतर मी पुरोहित कुटुंबात आले. त्यांचीदेखील व्यावसायिक पार्श्वभूमी होती. याच काळात माझ्यातील कलागुणांना अधिक वाव मिळाला आणि मी सासऱ्या प्रोत्साहनाने या क्षेत्रात जिद्दीने उतरले. त्यानंतरही सातत्याने नित्य नूतन शोध घेत, विद्यमान व्यवसायाला कोणत्या बाबीची जोड द्यायची त्याचा ध्यास घेत पुढे गेले. त्यातून नागपुरात HALLMARK Cards and Gifts व CHALETS सारखे हॉटेल उभे राहिले. सामाजिक सेवेचा ध्यास असल्याने चंद्रपूर शहरात घनकचरा व्यवस्थापनाचे काम हाती घेतले. त्या कामात ४०० लोकांना रोजगार देण्यात यशस्वी झाले; त्यात २०० महिला स्वच्छतादूतांना रोजगार दिला म्हणून British Parliament, London येथे गौरव करण्यात आला व सुरेख काम करित असल्याने सगळीकडेच कामाचे कौतुक झाले. माझ्या प्रकल्पाला सलग पाच वर्षे उत्कृष्टतेचा पुरस्कार मिळाला आणि आज ते काम सुव्यवस्थित सुरू आहे. टाळेबंदीपासून आता तर व्यवसायासोबत सामाजिक कार्याकडे अधिक लक्ष देणे सुरू आहे. यात अन्नक्षेत्र फाउंडेशन, वेणी फाउंडेशन, सिल्वर एज युटोपियन, फ्रेण्डस् ऑफ ट्रायबल, भारत विकास परिषद आणि चांगुलपणाची चळवळ, ग्राहक प्रहार संघटना जिल्हा यवतमाळ आदींच्या माध्यमातून थेट समाजाला गरज असलेल्या बाबींची पूर्तता करण्याचे काम सुरू आहे. व्यवसायासोबत सामाजिक कार्य करण्याची ही हातोटी मला साधली ही आमच्या कुटुंबातील पूर्वसुरींच्या आशीर्वादाचा परिणाम आहे.

काही चांगले करण्याची इच्छा आहे ती कृतीतूनही दिसली पाहिजे. शिवाय ते याच जन्मात करून घ्यावे कारण पुनर्जन्मावर माझा विश्वास नाही. मला प्राणिमात्रांबद्दल विशेष आस्था वाटते आणि त्यांचे संगोपन करणे, त्यांना सांभाळणे, प्रेम देणे हा माझा जिव्हाळ्याचा विषय आहे.

आपल्यातील व इतरांमधील चांगल्या गोष्टी शोधून त्याची सगळ्यांना पुरेपूर मदत होईल असे काम करणे म्हणजेच ही चांगुलपणाची चळवळ. मी लोकांना मदत करत त्यांच्या जीवनात आनंद निर्माण करण्याचे काम करते व त्यात मला आत्मिक समाधान मिळते!

व्यवसायातून गरीब, गरजूंना आपण काहीतरी द्यावे, समाजाचे आपण काही देणे लागतो, या भावनेतून त्यांच्यातील कौशल्य विकसित करणे, तरुणांना मार्गदर्शन करणे, स्त्रियांना स्वयंरोजगारासाठी प्रेरित करणे आदि कामे सातत्याने करत आहे. (कोरोना) टाळेबंदीच्या काळात अनेक व्यावसायिकांनी कामगारांना कमी केले, त्यांच्या वेतनात कपात केली पण आम्ही सामाजिक भान आणि कामगारांच्या कुटुंबांची जबाबदारी म्हणून त्यांना आजतागायत त्याच स्थितीत ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला.

जे का रंजले गांजले त्यासी म्हणे जो आपलें ...

चांगुलपणाची चळवळ ज्ञानेश्वर मुळे यांनी कोल्हापूर, महाराष्ट्र व संपूर्ण देशात सुरू केली. या चळवळीअंतर्गत कुठल्या कुठल्या गोष्टींचा अंतर्भाव करता येईल याचा विचार आम्ही सर्व जण सातत्याने करत असतो. चांगुलपणा या शब्दाला रूढार्थाने जो अर्थ समाजात प्राप्त झाला आहे त्यामुळे हे कार्य कोणत्या पद्धतीचे असू शकते, याला काही मर्यादा येतात का? असे प्रश्न प्रथमतः निर्माण झाले, पण मग विचार करताना असेही ध्यानात आले की ज्या-ज्या कामातून समाज, निसर्ग, पर्यावरण यांचे हित साधता येईल आणि ज्या-ज्या गोष्टी केल्यामुळे स्वतःच्या मनाला आणि इतरांच्या मनाला आनंद प्राप्त होईल अशा जवळजवळ सर्वच गोष्टींचा या चळवळीत अंतर्भाव करता येऊ शकतो. त्याचप्रमाणे चळवळ हा शब्द या प्रकारच्या कार्याची व्याप्ती आणखी वाढवतो तसेच सामाजिक दृष्टीने त्याचे महत्त्व वाढवतो.

थोडक्यात, समाजहिताच्या, आनंद देणाऱ्या, एका ठरावीक उंचीवर पोचणाऱ्या कामाला चांगुलपणाची चळवळ म्हणता येईल.

आपल्या अवतीभोवती अनेक व्यक्ती अदृश्य रूपात म्हणजेच प्रसिद्धीच्या वगैरे मागे न लागता असे काही कार्य करीत असतात. अचानक त्यांची ओळख होते, म्हणजे त्यांच्या कामाची ओळख होते आणि ध्यानात येते की हीच ती माणसे आहेत चांगुलपणाची चळवळ पुढे नेणारी. आणि डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे सरांच्या मार्गदर्शनाखाली अशी सर्व माणसे एकत्र आली आणि कार्य सुरू झाले. डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे फाउंडेशनची स्थापना झाली आणि अध्यक्ष म्हणून माझ्यावर जबाबदारी सोपवण्यात आली.

मी मुळात शेतकरी कुटुंबातला! व्यवसायाने मी इंटरियर डिझायनर आहे. गेल्या अनेक वर्षांत भूपृष्ठावरील जलसाठे योग्य प्रमाणात जमिनीत न मुरता पाणी वरच्यावर वाहून जाते, त्यामुळे योग्य पद्धतीने पाणी जमिनीत मुरावे आणि तिथे त्याचा संचय होऊन राहावा यासाठी पाण्याच्या प्रवाहाजवळ खडे खणणे, तसेच वृक्ष लागवड करणे याचा मी ध्यास घेतला. गेल्या काही वर्षांत यासंदर्भात शक्य त्या त्या ठिकाणी, शक्य होईल तेवढे काम मी सुरू केले आहे. साधारणपणे २० फूट x २० फूट आणि पाच फूट उंची किंवा खोलीचे खडे पडलेल्या संभापूर या गावामध्ये या कामाचा प्रत्यक्ष पाणी साठवण्यासाठी उपयोग होतो आहे याचा अनुभव गावाने घेतला आहे. हे काम अधिक मोठ्या प्रमाणात जास्तीत जास्त ठिकाणी नेण्याचा माझा प्रयत्न आहे. त्याचप्रमाणे ज्ञानेश्वर मुळे फाउंडेशनच्या वतीने आम्ही निलेवाडी आणि बस्तवाड ही दोन गावे दत्तक घेतली आहेत आणि त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनेक वैविध्यपूर्ण उपक्रम राबवत आहोत. डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे सरांच्या मार्गदर्शनाखाली चांगुलपणाची चळवळ आम्ही सर्व जण प्रभावीपणे पुढे नेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत.

अनिल नानिवडेकर

अध्यक्ष,

डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे फाउंडेशन

चांगुलपणाचे सामर्थ्य

निर्माण करी
नवचैतन्याची गाणी
राष्ट्रभक्तीचे पोवाडे
वात्सल्याच्या ओव्या
देशभक्तीचा जागर
चांगुलपणा एक समर्थ समाज
परिवर्तनाचे साधन!

शुभांगी मुळे

चांगुलपणाची चळवळ, अच्छाई का अभियान,
Movement of Positivity.

श्री. पारस ओसवाल
बांधकाम उद्योजक

प्रशासकीय सेवेमध्ये असताना आपल्या प्रभावी कार्यकर्तृत्वाने प्रशासन जास्तीत जास्त लोकाभिमुख बनवण्यासाठी अविरत प्रयत्न करून आपल्या कामाचा ठसा उमटवणारा एक प्रशासकीय चेहरा म्हणजे डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे. डॉक्टर ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या संकल्पनेतून समाजामध्ये सकारात्मक भावनेने विधायक काम करणाऱ्या लोकांनी लोकांच्यासाठी एकत्र येऊन समाजाला सहकार्य करण्याच्या उद्देशाने चांगुलपणाची चळवळ सुरू केली आहे. या चळवळीच्या माध्यमातून सर्वसामान्य लोकांना त्यांच्या दैनंदिन कामकाजामध्ये सुसह्य होईल अशी यंत्रणा निर्माण करणे, समाजात असलेला चांगुलपणा वाढीस लावून त्यांना प्रोत्साहित करणे व त्यास समाज मान्यता मिळवून देणे व यासाठी आवश्यक चर्चासत्र, कार्यशाळा, जनसंवाद, जनजागृती ही प्रक्रिया करणे तसेच ज्या ठिकाणी संस्था किंवा व्यक्ती समाजामध्ये विसंवाद, दुही, तंटे यांची बीजे पसरून समाज दुभंगण्याचा प्रयत्न करतात अशा ठिकाणी संविधानिक लोकशाही पद्धतीने मदत करणे ही या चळवळीची मुख्य भूमिका आहे.

जनसंवादाच्या माध्यमातून राजकारण, समाजकारण या मधील विधायक प्रवृत्ती वाढीस लागण्यासाठी आवश्यक ती सहकार्याची भूमिका घेणे, या मूलभूत उद्दिष्टांना समोर ठेवून चांगुलपणाची चळवळ सुरू केली आहे. आपल्या प्रत्येकामध्ये दडलेला चांगुलपणा आपण एकत्र करू या आणि चांगुलपणाच्या चळवळीच्या माध्यमातून एका सुदृढ लोकशाहीला, अपेक्षित समाजातील प्रत्येक घटकाला त्याचे संविधानिक अधिकार मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करू या.

चांगुलपणा आपल्या नसानसात,
चांगुलपणा आपल्या रंगारंगात,
चांगुलपणा आपल्या श्वासाश्वासात,
चांगुलपणा आपल्या बोला बोलात,
चला तर मग!
भरून टाकु सारा आसमंत
चांगुलपणाने!

शुभांगी मुळे
चांगुलपणाची चळवळ, अच्छाई का अभियान,
Movement of Positivity.

गेल्या दहा महिन्यांत डॉ. ज्ञानेश्वर मुळे फाउंडेशनतर्फे केलेले सामाजिक कार्य

- १) पूरग्रस्त २०० लोकांना एका आठवड्यासाठी राहण्याची व जेवणाची सोय केली.
- २) दत्तक घेतलेल्या दोन पूरग्रस्त गावातील लोकांना कपड्यांचे वितरण.
- ३) विद्यार्थ्यांच्या मागणीनुसार पुस्तकांचे वितरण करण्यात आले.
- ४) जवळपास ९० विद्यार्थ्यांची अंशतः शैक्षणिक फी भरली.
- ५) पुणे येथे कृषीपूरक अभ्यासासाठी शेतकऱ्यांसमवेत अभ्यास भेट.
- ६) ३५ युवकांना नोकरीच्या संधीचा अभ्यास आणि प्रशिक्षण यासाठी मुंबई येथे अभ्यासभेट.
- ७) खराब झालेल्या घरांच्या दुरुस्तीसाठी सिमेंटचा पुरवठा.
- ८) पी.पी.ई. कोविड-१९ आपत्तीसाठी सरकारला भेट म्हणून दिलेली किट.
- ९) कोविड-१९ आपत्तीसाठी सरकारला भेटवस्तू म्हणून मास्क देण्यात आले.
- १०) गरजू व गरीब शेतकऱ्यांच्या जमिनी नांगरून देण्यात आल्या.
- ११) गरजू शेतकऱ्यांना वनस्पती बियाणे देण्यात आले.
- १२) दोन्ही गावांतील शेतकऱ्यांच्या भाजीपाल्याचा लॉकडाऊनच्या वेळी शहरात पुरवठा करण्यात आला.
- १३) रस्त्यावरील भटक्या कुत्र्यांना व गार्यांना पुरेसे अन्न पुरवण्यात आले.
- १४) ११५ लोकांची संस्थात्मक विलगीकरणासाठी सोय करण्यात आली.
- १५) लॉकडाऊनच्या काळात विलगीकरण कक्षेतील लोकांची एक वेळची जेवणाची सोय करण्यात आली.
- १६) दोन्ही शहरांमधील महिला सदस्यांना शिलाईचे काम देण्यात आले. तसेच बिस्कीट तयार करणारे मशीन वितरित केले.
- १७) इतर शहरांना भाजीपाला पुरवठा.
- १८) गरजूंना किमान आवश्यक धान्य पॅकेज प्रदान करण्यात आले.
- १९) देणगीदारांकडून साहित्य गोळा करून त्याचे गरजू लोकांना वाटप करण्यात आले.
- २०) विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या १३४व्या जयंती दिनानिमित्त आंतरशालेय मराठी निबंध स्पर्धा आयोजित केली.

आता दिवाळी साजरी करा कॅन्हाही आणि कुठेही

आमच्या सर्व शाहकांना
दिपावलीच्या
हादिक हादिक शुभेच्छा!

आमच्या आधुनिक सुविधा

- ▶ मोबाईल बँकींग
- ▶ रुपे डेबिट कार्ड
- ▶ भिम आणि युपीआय पेमेंट
- ▶ आरटीजीएस व एनईएफटी
- ▶ पॉझ सुविधा
- ▶ सीटीएस क्लिअरिंग

**रुपे डेबिट कार्डचा
वापर करा आणि कुठेही खरेदीचा
आनंद लुटा.....**

माणसांच्या मनांना विणणारी बँक

कल्लाप्याण्णा आवाडे इचलकरंजी जनता सहकारी बँक लि.

मल्टीस्टेट शेड्युल्ड बँक

प्रधान कार्यालय : जनता बँक भवन, मेन रोड, इचलकरंजी - ४१६ ११५. फोन नं. (०२३०) २४२९३००

E-mail : kaijsbho@ijsbank.com Website : www.ijsbank.com

Sankalprasiddhi/9850149098

अधिक माहितीसाठी बँकेच्या जवळच्या शाखेस भेट द्या.

With Best Compliments from

**OUT OF HOME MEDIA SOLUTIONS
OWNERS OF MEDIA PROPERTIES
HOARDINGS / NEON SIGNS**

1220, 12th Floor, Maker Chambers V, Nariman Point, Mumbai 400 021, India.

☎ +91-22-22021312, 22021314, 22021315 ☐ 9820915992

✉ info@orionadvertisers.com